

IRENÄUS EIBL-EIBESFELDT

AGRESIVITATEA UMANĂ

Omul este lup pentru om

3
TREI

II 404.039

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINESCU” IAȘI

II 404. 039

PSIHOLOGIE · PSIHOTERAPIE

Colecție coordonată de
Simona Reghintovschi

ACU
BCU IASI/CENTRAL

TRAI

Notă biografică

Prof. dr. Irenäus Eibl-Eibesfeldt s-a născut la Viena în anul 1928. A urmat cursurile Facultății de Biologie din Viena și a lucrat din 1946 până în 1949 la Stațiunea Biologică Wilhelminenberg. În 1949 s-a transferat la Institutul de Etologie al Academiei Austriece de Științe condus de Konrad Lorenz. În calitate de colaborator științific, l-a urmat pe Lorenz în Germania, la nou înființatul institut pentru Fiziologia Comportamentului al Societății Max-Planck (1951).

Primii 15 ani ai activității sale științifice au fost dedicați de Irenäus Eibl-Eibesfeldt cercetării experimentale a dezvoltării comportamentului și comunicării la animale. Prin *Tratatul de etologie comparată* publicat în 1967 a oferit prima carte de sinteză a acestui domeniu. În ultimii 20 de ani s-a concentrat asupra cercetării comportamentului uman. În cadrul unui program aflat încă în desfășurare a întreprins călătorii de cercetare în Africa, Noua Guinee, Indonezia, America de Sud, urmărind compararea diferitelor culturi din punctul de vedere al anumitor comportamente. A ținut mai multe prelegeri în Statele Unite ca profesor invitat, iar din 1970 funcționează ca profesor la Universitatea din München. În 1970 a devenit conducătorul grupului de Etologie Umană al societății Max-Planck, grup care ulterior s-a transformat într-un institut de sine stătător.

În 1970, I. Eibl-Eibesfeldt a primit medalia de aur a Societății Cosmos iar în 1981 premiul Burda pentru cercetarea comunicării. Este membru al mai multor organizații științifice și a publicat 10 cărți și peste 300 articole în revistele de specialitate.

3009

3

IRENÄUS EIBL-EIBESFELDT

Agresivitatea umană

Traducere din germană
de
Vasile Dem. Zamfirescu

30 11/1

453767

B.C.U. IASI

Editori:
SILVIU DRAGOMIR
VASILE DEM. ZAMFIRESCU

Director editorial:
MAGDALENA MĂRCULESCU

Coperta:
FABER STUDIO (S. Olteanu, A. Rădulescu, D.Dumbrăvician)

Director producție:
CRISTIAN CLAUDIU COBAN

Dtp:
EUGENIA URSU

Corectură:
SÎNZIANA DOMAN
ELENA BIȚU

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
EIBL-EIBESFELDT, IRENÄUS

Agresivitatea umană / Irenäus Eibl-Eibesfeldt ; trad.: Vasile Dem.
Zamfirescu. - Ed. a 2-a. - București : Editura Trei, 2009
Bibliogr.
ISBN 978-973-707-258-0

I. Zamfirescu, Vasile Dem.

159.9.019.4
316.613.43

Această carte a fost tradusă după:
KRIEG UND FRIEDEN AUS DER SICHT DER VERHALTENSFORSCHUNG
de Irenäus Eibl-Eibesfeldt, PIPER VERLAG, Germany

Copyright © Irenäus Eibl-Eibesfeldt, 1975

Copyright © Editura Trei, 2009
pentru prezenta ediție

C.P. 27-0490, București
Tel./Fax: +4 021 300 60 90
e-mail: comenzi@edituratrei.ro
www.edituratrei.ro

ISBN 978-973-707-258-0

2. NOV. 2009

Cuprins

2	<i>Notă biografică</i>
7	<i>Cuvânt înainte la ediția română</i>
15	<i>Este agresivitatea inevitabilă?</i>
23	I. Despre metoda și teoria etologică
25	Câteva concepte fundamentale ale etologiei
43	Legile funcționale ale evoluției filogenetice și ale evoluției culturale
53	II. Agresivitatea intraspecifică
53	Definiție
64	Manifestări ale comportamentului agresiv în lumea animală
69	Funcțiile comportamentului agresiv
79	Adaptările filogenetice ca determinante ale comportamentului agresiv
97	III. Teritorialitate și agresivitate la maimuțele antropomorfe
97	Agresivitatea interspecifică
110	Agresivitatea predatorie
117	Agresivitatea îndreptată împotriva prădătorilor
118	Utilizarea armelor
122	IV. Agresivitatea la om
123	Agresivitatea în cadrul grupului
142	Controlul agresivității intragrupale

- 150 Disputa cântată între Koungak și Erdlavik
- 151 Cântecul pentru tobă al lui Igsiavik
- 161 Elemente preprogramate în
comportamentul agresiv al omului
- 175 Rolul învățării în dezvoltarea
comportamentului agresiv
- 184 V. Agresivitatea intragrupală și războiul
- 184 Evoluția culturală spre război
- 189 Mitul societății fără agresivitate
- 193 Teritorialitate și agresivitate la vânători și culegători
- 237 Erori de înțelegere și prejudecăți în științele omului
- 248 Formele, cauzele și funcțiile războiului
- 273 VI. Calea spre pace
- 273 Război și conștiință morală
- 284 Un ritual funerar în podișul din Noua Guinee
- 295 Controlul agresivității intragrupale
- 323 Modele ale armonizării și educarea pentru pace
- 348 Concluzii
- 351 Bibliografie pentru „Cuvânt înainte la ediția română”
- 353 Bibliografie
- 390 Filmele menționate în text din arhiva de filme etologice
a societății Max Planck

Cuvânt înainte la ediția română

Trăim într-o lume care năzuiește către pace, dar care totuși este permanent angajată în războaie. În perioada dintre 1945–1985 s-au purtat 159 de războaie (Ulrike Borchardt, *Vereinte Nationen* 2/86). Iar astăzi focul războiului arde în multe locuri, în momentul prezent chiar în fața ușii casei noastre. Ce ne împiedică să trăim în pace?

Această întrebare a preocupat mulți gânditori. Unii lasă lucrurile așa cum sunt, limitându-se la moralizare. Ei condamnă orice fel de agresiune, mai ales, firește, războiul, pe care-l consideră o degradare patologică a comportamentului uman. În opinia lor, este suficient ca omul să primească o adevărată educație pentru pace, iar ațățătorii la război să fie împiedicați pentru ca totul să fie în ordine. Din păcate, lucrurile nu sunt atât de simple. În primul rând, formula agresiune = război este prea simplistă. Konrad Lorenz a spus lucrul acesta prin alegerea titlului uneia dintre cărțile sale — *Așa-numitul rău*. Agresiunea nu vine de nicăieri. Ea s-a dezvoltat în regnul animal în serviciul diferitelor funcții de importanță vitală pentru supraviețuire. Ea reprezintă instrumentul pus în slujba asigurării resurselor, al delimitării teritoriale, iar la animalele sociale de asemenea servește la menținerea identității grupului, la apărarea progenerurii și, în luptele dintre rivali, la alegerea învingătorului ca exemplar care asigură reproducerea.

Agresiunea intraspecifică a îndeplinit funcții asemănătoare pentru perioade îndelungate ale istoriei umanității și de aceea comportamentul agresiv are ca bază adaptări filogenetice. Astfel,

exprimarea enervării și a furiei face parte, atât în ce privește fiziologia, cât și mimica, dintre universalii. În planul fiziologiei, continuitatea cu mamiferele superioare este neîntreruptă. Însă deoarece aceste adaptări în percepție, emoționalitate, motivație și în comportamentul concret s-au format în acea îndelungată perioadă în care omul a fost vânător și culegător, se pune întrebarea dacă ele mai au și astăzi un caracter adaptativ. În fond, noi trăiam în acea epocă îndepărtată în grupuri mici care foloseau tehnica pietrei în timp ce astăzi trăim în societăți anonime alcătuite din milioane de membri, care dispun de mijloacele civilizației tehnice. Ne aflăm în situația nu lipsită de risc în care superputerile sunt conduse de președinți cu o emoționalitate proprie epocii de piatră. Este foarte important să aflăm ce este adaptat și ce nu este în preprogramările noastre moștenite. Dacă nu știm lucrul acesta, multe din predispozițiile noastre comportamentale înnăscute se pot transforma în capcane (Eibl-Eibesfeldt, 1988).

Astfel, tendința noastră de a obține recunoaștere, putere și dominație este întărită printr-un feedback pozitiv cu succesul. Când un jucător de tenis câștigă un meci, atunci cantitatea de testosteron din sânge crește. Dacă pierde, atunci scade. Succesul într-o competiție culturală este răsplătit în același mod. După Mazur și Lamb, 1980, studenții la medicină care iau cu brio un examen trăiesc o creștere asemănătoare a cantității de testosteron din sânge. În timp ce alte instincte (sex, foame, sete) sunt deconectate prin intermediul unor mecanisme ale satisfacerii instinctuale sau prin atingerea unei situații finale; tendința spre dominație crește cu fiecare succes. Aspectul pozitiv al acestui fapt este că astfel este alimentată dezvoltarea; pe de altă parte, riscurile sunt considerabile, căci puterea de care poate dispune în civilizația

noastră o singură persoană este uriașă. Istoria ne învață că nu de puține ori victoria este fatală învingătorului, deoarece, amețit de succes, se năpustește înainte până la epuizare, propunându-și noi scopuri pentru cucerire. De îndată ce a urcat o treaptă, se străduiește să o urce și pe următoarea.

Ar fi cu siguranță fals ca agresiunea să fie condamnată global datorită pericolozității ei potențiale. Există și o „furie îndreptățită” (Charlesworth, 1991). În absența acesteia, nimeni nu ar lua partea celor reprimăți și nu s-ar revolta împotriva nedreptății sociale. Ne confruntăm cu anumite situații și atacăm probleme, ceea ce este, de asemenea, folositor. În sfârșit, există agresiunea exploratorie cu ajutorul căreia încă de timpuriu copilul testează mediul social, ceea ce i se permite, delimitându-și astfel spațiul social de acțiune (Eibl-Eibesfeldt, 1966, 1968).

Există deci laturi pozitive ale comportamentului agresiv. Se poate spune același lucru și despre război? Nu este vorba în acest caz de o degradare patologică? Mai întâi trebuie să fim de acord cu cei care consideră războiul un rău. Stadiul de evoluție al conștiinței noastre nu-l poate accepta. Însă, pentru a atinge stadiul păcii, este important să știm că până astăzi a îndeplinit anumite funcții, cum ar fi achiziționarea și asigurarea resurselor, precum și menținerea identității teritoriale și etnice. Dacă dorim pacea, trebuie să găsim căi de a îndeplini aceste funcții în mod pașnic sau prin intermediul unor înțelegeri internaționale. Atâta timp cât așa ceva nu există, demonstrațiile pentru pace rămân un simplu gest prietenos.

Presupunând că am putea ajunge la astfel de înțelegeri, se pune întrebarea dacă nu cumva disponibilitatea noastră înăscută de a ataca nu s-ar impune, din nou și nu ne-ar împinge la război. Trebuie într-adevăr să admitem că avem o anumită

„slăbiciune” pentru agresiune, însă ca ființe culturale de la natură suntem în mod esențial capabili să controlăm înclinațiile noastre înnăscute și să le reorientăm. În afară de asta, războiul ca formă de agresiune grupală plănuită strategic și realizată cu ajutorul armelor este rezultatul unei îndelungate dezvoltări culturale. Aceasta și este în fond teza acestei cărți care cercetează dezvoltarea culturală a comportamentului agresiv uman în direcția războiului, străduindu-se să descopere acele adaptări filogenetice utilizate și de comportamentul războinic. Cercetarea se bazează pe cartea mea *Iubire și ură*, unde tratez bazele biologice ale apropierii și ale distanțării.

De la prima apariție a cărții de față¹, cercetările au condus la o serie de noi cunoștințe la care vreau să mă refer pe scurt. Astfel, trebuie să corectăm astăzi punctul de vedere reprezentat de cartea de față că doar la oameni există agresiune intergrupală distructivă. Jane Goodall (1986) descrie faptul că cimpanzeii trăiesc, ceea ce contrazice viziunea dominantă până acum, în grupuri locale teritoriale. Masculii patrilocali apără domeniul comunității; patrulează chiar pe granița domeniului și-i atacă fără inhibiții pe cimpanzeii care nu aparțin grupului. În astfel de înfruntări, congenerii străini de grup pot fi răniți mortal. În acest mod, un grup mai slab a fost în întregime nimicit (literatura și discuțiile despre „lethal male raiding” pot fi găsite în Manson și Wrangham 1991).

Disponibilitatea de a accepta că și omul are adaptări filogenetice este și astăzi, în anumite cercuri, redusă. Astfel, de curând a apărut o carte unde este susținută în continuare teza despre

¹ Titlul german al cărții lui I. Eibl-Eibesfeldt este *Krieg und Frieden, aus der Sicht der Verhaltensforschung (Războiul și pacea din perspectiva etologiei)*, 1975, Piper.

natura pașnică a cimpanzeilor (Margaret Power 1991). Autoarea nu a cercetat niciodată cimpanzeii în stare de libertate și nici nu cunoaște noua literatură. Într-o carte editată de Groebel și Hinde (1989), Goldstein afirmă că primatele superioare nu au adaptări filogenetice pentru comportamentul agresiv. În aceeași carte este publicat un articol al lui P. Bateson în care se vorbește despre un „pure instinct theorist”. Acest „teoretician pur al instinctului” este, după Bateson, o persoană care nu crede că agresivitatea umană poate fi influențată prin învățare. El demonstrează că o asemenea influență e posibilă și că astfel teoreticianul pur al instinctului a fost învins. Într-adevăr, o faptă eroică! Numai că teoreticianul pur al instinctului nu a existat niciodată. Cartea prezintă un tablou deformat al punctului de vedere biologic, lăsând deoparte intenționat lucrări importante.

Prin urmare, există încă rețineri în a recunoaște faptul că dispunem în virtutea unei îndelungate evoluții filogenetice și de predispoziții comportamentale agresive, cu toate că în acest moment trăim experiența oferită de Europa de Est, pe care refuzul de a lua la cunoștință constantele etologice a dus-o la catastrofă.

În ce privește agresivitatea, trebuie să ținem seama de faptul că oamenii sunt înclinați să folosească instrumental comportamentul agresiv pentru a obține poziții de dominanță atunci când își dau seama că ceilalți sunt slabi. Tot atât de sigur este că, dacă o etnie se simte amenințată de o alta, faptul acesta activează comportamentul de apărare teritorială. O coexistență armonică a popoarelor presupune ca fiecare popor să-și poată rezolva problemele în țara sa, fără a se simți amenințat de alte popoare. Stăpânirea străină, ca și presiunea exercitată de imigrarea unor indivizi aparținând unei culturi străine declanșează apărarea.

Am vorbit în alte cărți de adaptări în serviciul conservării speciei. Și în această carte procedez la fel. Vreau totuși să atrag atenția că termenul „conservare a speciei” trebuie înlocuit cu „ceea ce este propriu”, respectiv cu ceea ce este propriu unei comunități. Nu există un interes al speciei. Selecția vizează indivizii și grupele de indivizi înrudiți îndeaproape, iar „supraviețuirea” înseamnă supraviețuire în propriii urmași sau în urmași înrudiți îndeaproape. Printre strategiile care mențin misteriosul fenomen viață se numără printre altele asigurarea prin diversitate. Indivizii, ca purtători ai acestui curent vital, se transformă și experimentează astfel cu noi creații. Fiecare individ devine un vârf de lance al evoluției. La om, nu doar indivizii trebuie să treacă proba selecției, ci și populațiile de indivizi înrudiți îndeaproape. Acestea se delimitează față de altele și concurează cu ele. În acest caz, cultura se dovedește un ferment al evoluției. Comportamentul grupului are la bază premise comportamentale înnăscute.

Frica de străini face parte dintre acestea. Încă sugarul o manifestă, și aceasta pretutindeni în lume. În schimb, ura față de străini este un produs al educației. Subliniez mereu acest lucru pentru a evita ca afirmația mea să fie răstălmăcită ca „ura față de străini este înnăscută”. Totuși, trebuie să fim conștienți de faptul că, pe baza neîncrederii noastre originare suntem înclinați să percepem la străini mai curând partea negativă, într-o anumită măsură ca o confirmare a prejudecății înnăscute. Multe experiențe pozitive pot fi șterse de o singură experiență negativă. Străinul este un dușman potențial.

Odată cu dezvoltarea diversității se dezvoltă și mijloacele de delimitare pentru menținerea ei. Disponibilitatea noastră față de îndoctrinare are în acest caz o mare importanță (Eibl-Eibesfeldt,

1982). De fapt este vorba de o predispoziție pentru învățare care s-a dezvoltat inițial în legătură cu îngrijirea individualizată a progeniturii, îngrijire care a apărut la speciile la care succesul creșterii puilor depinde de o legătură personală reciprocă cu genitorii. La asemenea specii, puii și genitorii se recunosc după caracteristici individuale cum ar fi strigăte, mirosuri, ceea ce se petrece adesea într-o fază sensibilă scurtă. Diada mamă-copil este exclusivă. Mamele alungă puii străini, iar puii proprii manifestă o clară frică de străini. Această diadă constituie grupul originar. La animalele organizate în familii, mai mulți indivizi sunt uniți prin legături personale. La om, grupurile mici, individualizate, care au la bază familia, sunt cele în interiorul cărora există o legătură cvasifamilială și care se delimitează de alte grupe. Prin intermediul identificării cu un simbol și al extinderii etosului familial, oamenii pot fi uniți în grupuri anonime. În acest caz, sunt invocați de obicei strămoși comuni, așa cum arată numele „națiune”. Simbolurile care stabilesc legătura sunt investițe emoțional, la fel și normele comune. S-ar părea că este vorba de o fixare de tipul întipăririi.

Această disponibilitate pentru îndoctrinare, prin intermediul căreia ni se transmit valorile grupului, poate fi de asemenea periculoasă atunci când se transformă în fixare dogmatică, așa cum s-a întâmplat în cazul comunismului, fixare care blochează posibilitatea de a corecta greșelile. Știm cu toții ce nenorociri poate aduce fanatismul religios și politic.

În ultimii 15 ani a înflorit o ramură a etologiei sub numele de sociobiologie. Este vorba de o disciplină orientată ecologic, reunind perspectiva etologică și cea populațional-genetică pentru a studia adaptarea. Calculând raportul dintre costuri și beneficii, sociobiologia se străduiește să stabilească modele de optimalitate,

care permit enunțuri cantitative asupra posibilității de manifestare a anumitor comportamente. Astfel s-a demonstrat că luptele de tipul turnirului se pot dezvolta și în vederea unei selecții individuale. Ceea ce contează nu este interesul speciei — protejarea congenerilor —, așa cum consider eu și Lorenz, ci avantajul individual. Luptătorul într-un turnir are avantajul că agresivitatea sa presupune un risc mai mic. Cei înclinați spre lupta de vătămare nu pot depăși, într-o anumită populație, un număr dincolo de care devin prea mulți. De cele mai multe ori ei sunt eliminați mai repede, deoarece într-o luptă de tip turnir agresivității distructive i se răspunde cu aceeași monedă. Prin urmare, un astfel de exemplar este expus de două ori luptelor de vătămare: în luptele cu cei de același tip cu el și în luptele de tip turnir, unde i se răspunde cu aceeași monedă.

Se discută foarte mult despre unitățile selecției. Fără îndoială, ele vizează în primul rând fenotipul. Dar întrucât supraviețuirea înseamnă în primul rând supraviețuirea genetică, supraviețuiește și un exemplar care își apără rudele apropiate, deoarece la acesta genele care-l caracterizează ca individ există într-o anumită proporție. La om, grupurile închise participă și ele la concurența vitală. Detalii în legătură cu această problemă în: Eibl-Eibesfeldt (1987, 1983). Reynolds, Falger și Vine (1986) și van den Dennen și Falger (1990), precum și P.L. van den Berghe (1979).

Andechs, 21 noiembrie 1991

IRENÄUS EIBL-EIBESFELDT

Este agresivitatea inevitabilă?

Omul deplânge violența, de care se teme; în același timp o glorifică, dar își caută totuși congenerul, căci „omul îl bucură pe om”.

Ființa sa este scindată și dacă reflectează își dă seama de câmpul tensional în care trăiește. El va visa pacea pe care o preferă atât de glorificatei morți de erou. Și totuși până în prezent bătăliile au fost acelea care au hotărât soarta popoarelor, iar în cărțile de istorie războaiele apar ca pietre de hotar ale dezvoltării umanității. De obicei au învins cei curajoși și superiori în ce privește armele, iar din cei învinși au rămas doar ruinele înnegrite de fum ale așezărilor ca semn al existenței lor trecute. S-ar părea că omenirea s-a angajat într-un proces ascendent de selecție sângeroasă în vederea războiului. Aceasta ne neliniștește și trezește în noi conflicte de conștiință și scrupule. Ele ar putea proveni din frica de autodistrugere atomică, dar și din înclinațiile pacifice ale omului, care sunt anterioare bombei atomice. Năzuim spre pacea mondială. Dar este oare realizabil acest scop? Nu alergăm după o himeră? Nu ar deveni o cultură pacifică victima unei culturi războinice? Nu îndeplinește războiul funcții importante, fără de care omenirea ar degenera, lipsită de motorul dezvoltării tehnice și culturale? Și, în sfârșit, nu este agresivitatea împlântată în natura umană, așa încât se va impune întotdeauna în pofida tuturor eforturilor?

Tema agresivității și a războiului a constituit în ultimii ani obiectul a numeroase discuții, stârnite în special de tezele emise de Konrad Lorenz în 1963, conform cărora comportamentul

agresiv ar fi pus în slujba conservării speciilor. Acest comportament ar fi preprogramat prin adaptări filogenetice, ceea ce înseamnă că un instinct agresiv motivează animalele în lupta cu congenerii. Lorenz și-a bazat tezele pe numeroase observații asupra animalelor, indicând apoi câteva asemănări, în fond, evidente, care autorizează presupunerea că același lucru este valabil și pentru noi, oamenii.

Aceste concluzii au fost discutate cu aprindere. Adversarii lui Lorenz vorbeau despre extrapolări pripite, nepermise de la animal la om, contestând în special ideea că agresivitatea este un instinct. Agresivitatea omului este reactivă, spuneau ei, și pe deasupra învățată, căci antropologia culturală a arătat că nu toate populațiile arhaice sunt agresive. Tocmai populațiile originare de vânători și culegători se disting prin caracterul lor pacific, ceea ce ar permite ipoteza că omul preistoric a trăit, de asemenea, pacific.

Unii critici au contestat faptul că comportamentul agresiv constatat la animale și la om are legătură cu fenomenul războiului. Acesta nu și-ar avea rădăcinile în natura umană, ci s-ar datora influențelor socioculturale:

„Abia odată cu instituirea proprietății private asupra mijloacelor de producție, care inaugurează istoria societății împărțite în clase antagoniste, apare războiul ca mijloc politic instituționalizat al constrângerii extraeconomice”, spune Hollitscher (1973, p. 115), care le reproșează etologilor și faptul că ar zoomorfiza omul.

În repetate rânduri i s-a reproșat lui Lorenz că ar scuza comportamentul agresiv ca fiind „natural”, alimentând astfel fatalismul celor care susțin imuabilitatea principială a societății. Această obiecție se bazează pe ideea eronată că ceea ce este înăscut nu poate fi modelat prin educație.

Este evident că anumiți critici ai cercetării biologice a comportamentului o înfățișează ca situându-se pe poziții extremiste, ca și când etologii nu și-ar da seama de importanța determinărilor culturale. Discuția asupra agresivității este subminată de această falsificare. Astfel, Erich Fromm spune în discuția „Teze și probleme ale cercetării agresivității”, publicată în *Bild der Wissenschaft* (noiembrie, 1974): „Teoria lui Lorenz că violența provine din natura noastră animală, dintr-o agresivitate instinctuală de neîmblânzit nu poate fi decât bine-venită pentru cei care se tem și se simt incapabili să schimbe cursul lumii care conduce spre dezastru”.

De fapt, Lorenz nu a scris niciodată despre o „agresivitate instinctuală de neîmblânzit”, ci, dimpotrivă, a atras atenția asupra faptului că „agresivitatea reprezintă astăzi unul dintre cele mai mari pericole, care nu va putea fi evitat dacă este considerat drept ceva imuabil și metafizic. Soluția poate fi oferită doar dacă i se cercetează” în mod științific cauzele:

„Avem motive temeinice să considerăm că în situația cultural-istorică și tehnologică contemporană agresivitatea intraspecifică reprezintă pericolul cel mai grav. Nu vom spori șansele noastre de a-l înfrunta dacă-l vom considera ca pe ceva imuabil și metafizic, ci, poate, prin aceea că-i vom cerceta rădăcinile naturale. Puterea omului de a orienta procesele naturale în direcția dorită se datorează înțelegerii cauzelor care le determină. Teoria despre procesul normal, care-și îndeplinește funcția de conservare a vieții, așa-numita fiziologie, constituie baza indispensabilă pentru teoria tulburării sale, pentru patologie”. (Lorenz 1963, p. 47)

De asemenea, Lorenz s-a distanțat întotdeauna de biologismul stupid, care afirmă că omul nu este „decât” un animal:

„Nu numai că nu subestimez diferența dintre comportamentele animalelor superioare și acele performanțe umane comandate de rațiune și morala răspunderii, dar susțin că nimeni nu este în stare să vadă mai bine unicitatea acestor performanțe decât acela care le poate compara cu fundamentul modelelor de acțiune și reacțiune mult mai primitive pe care omul le are în comun cu animalele superioare.” (Lorenz 1971, p. 509)²

În ceea ce mă privește, am spus în repetate rânduri că omul este de la natură o ființă culturală. La animale, comportamentul este adesea prescris până în cele mai mici amănunte de către adaptările filogenetice. Omul nu este atât de riguros determinat. El are nevoie și de modelarea culturală a tendințelor sale instinctuale. Este adevărat că acest corset cultural îi limitează libertatea de acțiune, însă el poate fi cu ușurință modificat în timp, în cazul în care condițiile de viață schimbate cer o nouă adaptare. Cu ajutorul diferitelor adaptări culturale omul a dezvoltat strategii de supraviețuire pentru diferite medii, fiecare dintre acestea impunând alte adaptări ale comportamentului social. Un eschimos, de pildă, are nevoie de cu totul alte ritualuri ale controlului agresivității decât un masai sau un locuitor al marilor orașe din Europa Centrală. Fără aceste modele culturale de comportament, o conviețuire ordonată n-ar fi posibilă. De

² În alt loc, la întrebarea unui reporter dacă omul se comportă vreodată ca un animal Lorenz a răspuns: „De fapt, niciodată. Comparația cu animalele trebuie făcută cu prudență. În orice caz, deosebirea nu constă în aceea că omul nu mai are nimic în comun cu animalul, căci există încă numeroase elemente comune, ci în faptul că, față de animal, omul are în plus ceva esențial, care modifică radical comportamentul său. Este vorba de intelectul său, de gândirea sa, de limba sa, dar mai ales de considerentele și inhibițiile sale morale... Fără îndoială, animalul se află în noi și caută să se manifeste, dar este temperat permanent de un sistem de control riguros. Și tocmai această constrângere ne face liberi, adică oameni” (Lorenz în R. J. Humm, 1958, p. 7).

asemenea, am arătat că, în mod evident, omul manifestă apetență pentru cultură (I. Eibl-Eibesfeldt, 1973). Chiar și copiii mici stabilesc reguli pentru jocurile lor și nimic nu le produce o satisfacție mai mare decât jocul conform regulii. Regulile garantează siguranța și ordinea (I. Eibl-Eibesfeldt, 1973). În același sens, Lorenz vorbește despre „autenticitatea comportamentului modelat cultural” și despre faptul că noi considerăm comportamentul „neritualizat” ca „interzis”, resimțind rușine când ne purtăm necivilizat. Preprogramarea noastră pentru cultură nu trebuie să ne determine să subestimăm rolul a ceea ce este înăscut.

Tocmai discuția în jurul agresivității este aceea care a dus la consolidarea orientărilor ostile biologiei.

Paleta multicoloră a criticii întrunește argumente științifice și filosofice, multitudinea opiniilor îngreunând decelarea clară a progresului cercetării agresivității. Unde ne aflăm astăzi, la 20 de ani de la începuturile discuției declanșate de Lorenz?

În cele ce urmează mă voi referi la argumentele puse în joc din diferite puncte de vedere și le voi examina în lumina faptelor evidențiate între timp. Mai întâi mă voi ocupa de problema dacă și dacă da în ce mod ceea ce este înăscut preprogramează comportamentul agresiv la animal și om. În acest demers voi utiliza rezultatele etologiei animalelor, fiziologiei, psihologiei dezvoltării, etnografiei. De asemenea, voi cerceta dintr-o perspectivă comparativă manifestările umane ale agresivității, dezvoltarea ontogenetică, excitanții-cheie, precum și diferitele modele de control al agresivității. Printre altele sper să pot dezvălui motivele care conduc la conflictul agresiv, precum și pe cele care conduc la rezolvarea conflictului. Pentru toate aceste probleme am adunat un bogat material cu ocazia repetatelor călătorii pe care le-am făcut la indienii Waika (Orinoko superior), la boșimanii

din Kalahari (!Ko, G/wi și !Kung) la populația Himba (Africa de Sud-Vest), la diferitele triburi de papuași (Kukukuku, Woitapmin, Medlpa, Daribi, Biambi, Eipo), la Walbiri și Pintubi din Australia Centrală, la balinezieni în insulele Trobriand și la alte câteva populații.

Compararea adaptării filogenetice și a adaptării culturale releva câteva paralelisme importante. În multe cazuri, ele trebuie înțelese ca un rezultat al presiunilor selective care acționează în același sens. Luptele strict reglementate ale vertebratelor și turnirurile omului se aseamănă în multe privințe, iar aceste asemănări derivă din funcția comună. Pentru mine, dezvoltarea filogenetică și dezvoltarea culturală se supun acelorași legi funcționale, evoluția culturală repetând pe o treaptă superioară a spiralei dezvoltării evoluția biologică. Dacă acest lucru este adevărat, ceea ce sper să demonstrez, atunci, pe baza cunoașterii evoluției biologice, trebuie să putem determina atât poziția noastră în procesul dezvoltării culturale, cât și cursul viitor al acesteia. Cercetarea pe care o întreprind asupra agresivității și războiului va avea în vedere această problemă.

Vom vedea că, în cazul omului, războiul trebuie deosebit radical de alte forme de agresivitate intraspecifică, deși există și forme mixte, precum și forme de trecere. La animale, agresivitatea intraspecifică vizează arareori distrugerea congenerilor care este evitată în special prin ritualizarea confruntării. Asemenea forme reglementate ale agresivității pot fi înregistrate și la om; ele se manifestă în cadrul conflictelor intragrupale și nu au, ca și la animale, un caracter distructiv. Controlul agresivității este realizat în mare parte prin intermediul adaptărilor filogenetice: mișcări expresive innăscute ghidează cursul ostilităților până în momentul în care comportamentele de liniștire le pun capăt.

Însă în cazul războiului, mijloacele de control care împiedică transformarea agresivității în distructivitate sunt eliminate.

Războiul vizează în primul rând nimicirea oamenilor aparținând altui grup, ceea ce la animale se întâmplă doar în conflicte interspecifice. Războiul dintre diferite grupe de oameni are caracteristicile unui conflict interspecific³. Totuși el îndeplinește în rest funcții asemănătoare cu cele ale agresivității intraspecifice din lumea animală și poate fi înțeles ca o adaptare culturală pusă în slujba „spacing-ului” (ținerii la distanță) grupelor culturale.

Este adevărat că luptele perfect ritualizate ale multor vertebrate actuale s-au dezvoltat din luptele de vătămare. Cu alte cuvinte, și agresivitatea intraspecifică a acestor animale a avut caracterul luptelor de vătămare. Putem oare deduce de aici că și evoluția culturală va conduce la o ritualizare corespunzătoare a războiului? Și în ce condiții lupta intergrupală va deveni superfluă? Pentru a răspunde la aceste întrebări trebuie să cercetăm funcțiile războiului. Abia după aceea vom putea pune întrebarea cum vor putea fi realizate aceste funcții altfel decât prin intermediul războiului.

Prezenta carte se bazează pe lucrarea mea anterioară *Iubire și ură* și duce mai departe cercetarea evoluției culturale, utilizând perspectiva elaborată în biologie privind funcția, devenirea și cauzalitatea.

Cel care studiază literatura dedicată agresivității va constata de îndată că participanții la discuție nu reușesc de multe ori să discute despre agresivitate fără a fi agresivi. Faptul acesta îngreunează dialogul dintre discipline. Or, tocmai dialogul acesta este

³ Totuși el nu poate fi echivalat cu conflictul interspecific al animalelor: mai curând este vorba de un fenomen specific uman. Nu există în lumea animală agresivitate interspecifică care să opună grupurile unul altora.

astăzi mai necesar decât oricând. În „Frankfurter Allgemeine Zeitung” Wolf Lepenies scria:

„Este momentul ca etologii și reprezentanții științelor sociale să consume mai puțină energie în polemicile reciproce și să înceapă a edifica împreună o știință despre om” (2 aprilie 1974).

Sper ca lucrarea mea să contribuie la o nouă apropiere a pozițiilor și la o promovare a dialogului.

În niciun caz nu ducem lipsă de bunăvoință. Însă de îndată ce discuția se apropie de problema socială intervine o polarizare rapidă a opiniilor. Argumentația logică este înlocuită cu înțepături, fie că este vorba de politica de pace, de problema imigranților sau de reformele sociale. — Trăim într-o perioadă de criză. În multe părți ale lumii s-a ajuns deja la suprapopulare și la simultana împuținare a resurselor. Repercusiunile ecologice, asupra cărora Malthus atrăgea atenția cu mai bine de o sută de ani în urmă, sunt abia astăzi sesizate de către politicieni. „Cu douăzeci de ani în urmă, noi, politicienii, nu aveam habar ce este ecologia”, a recunoscut Willy Brandt în 1983 într-un interviu acordat ziarului „Zenit”. O mărturisire tristă care poate prilejui reflexii asupra competenței științifice a politicienilor. Ca disciplină, ecologia a fost întemeiată de Ernst Haeckel în 1886. Iar cu douăzeci de ani în urmă apăruse deja „Silent Spring”, bestsellerul mondial semnat de Rachel Carson. Și chiar mai înainte s-ar fi putut obține informații pe această temă de la Demoll, Grzimek și alții. — Pasiunile constituie imboldul nostru, dar abia asociindu-le cunoașterea vom reuși să abordăm adecvat problemele timpului nostru. Un cinic ar putea spune că, în ultimă instanță, selecția va pune totul în ordine prin încercări și erori. Dar acesta ar fi un proces dureros de învățare din catastrofe pe care trebuie să-l evităm.

Despre metoda și teoria etologică

În cadrul discuțiilor în jurul agresivității, psihologii, sociologii și antropologii se confruntă adesea cu lucrările etologilor. Lectura acestor discuții lasă impresia că opoziții etologiei atacă accepții conceptuale și puncte de vedere din perioada de început a dezvoltării etologiei, care au fost de mult revizuite. Mai mult, unii argumentează în așa fel, încât lasă impresia că etologii cred în existența unor instincte mistice, infailibile, atacând astfel un concept de instinct pe care biologia l-a abandonat de mai bine de cincizeci de ani. Numeroase neînțelegeri stăruie în jurul noțiunii de înnăscut (moștenit), precum și a noțiunii de adaptare. De asemenea, revenirea neîncetată asupra extrapolărilor „nepermise” de la animal la om indică nefamiliarizarea cu metoda comparației în biologie, ceea ce nu poate surprinde prea mult, căci înșiși etologii au nevoie de timp pentru a se lămurii în această privință. Lucrări hotărâtoare, cum este cea a lui Wolfgang Wickler asupra importanței cercetării convergenței, au apărut abia în ultimii ani. De aceea voi prefăta cercetarea mea printr-o prezentare succintă a sistemului conceptual, teoriilor și metodelor etologiei.

Definirea etologiei ca biologie a comportamentului, definiție care întrunește astăzi un consens larg, indică faptul că această

direcție de cercetare s-a dezvoltat în cadrul biologiei, ceea ce înseamnă că ea adoptă punctul de vedere și metodele biologiei în cercetarea comportamentului. Ca orice știință a comportamentului, etologia caută cauzele comportamentului. Întrebarea „de ce o ființă vie se comportă într-un anumit mod?” nu este concepută doar ca o întrebare care vizează mecanismele fiziologice, excitanții declanșatori și dezvoltarea individuală, ci și ca o întrebare care are în vedere valoarea selectivă a unui comportament (la ce servește el?), deci ca o întrebare vizând devenirea filogenetică și istorică.

Aceleași întrebări le punem și atunci când cercetăm comportamentul uman. Încercăm să-l înțelegem din punct de vedere funcțional, filogenetic și istoric, cât și din punct de vedere causal-fiziologic. Descoperirea faptului că animalele sunt preprogramate în domenii precis circumscrise ale comportamentului lor a determinat etologia umană să se ocupe mai întâi de problema dacă și despre om se poate afirma același lucru. Cercetările din ultimii ani au demonstrat într-adevăr că și omul este înzestrat cu mișcări înnăscute (coordonări moștenite), impulsuri, excitanți-cheie, mecanisme declanșatoare și dispoziții pentru învățare înnăscute. Adaptări de acest gen determină, de asemenea, cadrul a ceea ce este modelabil din punct de vedere cultural. Cercetarea comparativă a ritualurilor din diferite culturi a demonstrat că dincolo de o mare variabilitate de manifestare se află o structură fundamentală identică. Sărbătorile sunt structurate în conformitate cu reguli universale — desfășurarea lor urmează o gramatică ce ne este înnăscută. Dincolo de aceasta există legi funcționale, valabile atât pentru structurarea ritualurilor de origine filogenetică, cât și a ritualurilor de origine culturală, întrucât presiunile selective modelatoare sunt identice în ambele cazuri.

Indicăm astfel faptul că etologia umană nu se limitează la cercetarea dimensiunii înnăscute din comportamentul uman, încercând totodată să studieze și comportamentul cultural din perspectivă biologică. O asemenea precizare este necesară, deoarece opinia că etologia umană se ocupă exclusiv cu cercetarea aspectelor înnăscute din comportamentul uman poate fi încă destul de des întâlnită.

Când am introdus conceptul de etologie umană (Eibl-Eibesfeldt și Hass, 1966) am pus pe primul plan al interesului nostru adaptările filogenetice deoarece tocmai acest aspect fusese neglijat de cercetările anterioare ale comportamentului uman. Nu ne-am gândit niciun moment să limităm domeniul doar la atât.

1. Câteva concepte fundamentale ale etologiei

a) Elemente înnăscute în comportamentul animalelor

Se știe de multă vreme că animalele nu trebuie să învețe toate comportamentele. Când un fluture abia născut se ridică în aer, iar un păianjen cu cruce își țese plasa fără să fi învățat aceasta în prealabil, vorbim despre performanțe instinctuale. Tot despre instinct vorbim și atunci când o pasăre migratoare se îndreaptă spre ținta sa îndepărtată ca și cum ar fi condusă de o forță secretă, mulțumindu-ne cu o formulă explicativă goală de sens. Nicio mirare că conceptul de instinct a fost discreditat în ochii biologilor și ai psihologilor de orientare științifică. Însă asta se petrecea cu 50 de ani în urmă.

În 1935 Konrad Lorenz a scris lucrarea deschizătoare de drumuri *Der Kumpan in der Umwelt des Vogels* (Camaradul în lumea păsărilor), unde, bazându-se pe lucrările pregătitoare ale lui

Oskar Heinroth și Jakob von Uexküll, a arătat în ce constă de fapt o performanță instinctuală. Ca rezultat al acestor cercetări, care ar fi fost de neconceput fără activitatea de pionierat a lui Niko Tinbergen și Karl von Frisch, putem astăzi afirma că animalele sunt preprogramate în domenii precis circumscrise ale comportamentului lor. Așadar, animalele vin pe lume cu un repertoriu de mișcări pe deplin funcționale. Unele pot, de pildă, imediat după naștere să alerge, altele înoată sau chiar zboară. **Structurile nervoase care comandă comportamentele se dezvoltă într-un proces de autodiferențiere, urmând anumite indicații genetice.** De aici și termenul de *coordonări moștenite*. Nu toate se află în momentul nașterii la un nivel de deplină maturitate. O parte dintre ele se maturizează abia pe parcursul dezvoltării ontogenetice, fără să fie necesar exercițiul sau vreun model, așa cum multe organe se maturizează funcțional în mod spontan. Porumbeii de pildă nu trebuie să învețe să zboare. Faptul de a fi crescuți în colivii extrem de înguste, care îi împiedică să-și miște aripile, nu-i împiedică mai târziu să zboare. Eliberați din colivie la vârsta la care frații lor crescuți în libertate zboară bine, subiecții experimentului vor zbura de îndată. Exemplele de acest tip sunt numeroase. Niciun rățoi nu învață comportamentul de curtare. În momentul maturității sexuale îl posedă, chiar dacă nu a avut vreun model.

De asemenea, animalele sunt capabile să reacționeze la anumiți stimuli într-un mod adecvat, apt să asigure conservarea speciei, fără să aibă nevoie pentru aceasta de un antrenament prealabil. De aici rezultă că ele sunt înzestrate cu detectori specializați în receptarea anumitor excitanți externi. Din punct de vedere funcțional, acești detectori achiziționează asemeni unor filtre de excitanți, întrucât declanșează anumite comporta-

mente doar atunci când percep excitanții corespunzători. În etologie, astfel de mecanisme sunt numite *mecanisme declanșatoare innăscute*. Multe din reacțiile sociale ale animalelor sunt activate de aceste mecanisme. În toate cazurile în care pentru emițătorul semnalului este important să fie bine „înțeles”, receptorul și emițătorul semnalului se acordă într-o adaptare reciprocă. Semnalele devin frapante („declanșatori”): culori, sunete, mișcări, cum ar fi de pildă dansul albinelor, cercetat de Karl von Frisch. Semnalele pot fi cu ușurință imitate în scopuri experimentale, așa cum a procedat Tinbergen, care cerceta semnalele de declanșare a luptei și comportamentului de curtare la masculii de plevușcă ghimpoasă. În perioada de reproducere, acești masculi ocupă un teritoriu și totodată își schimbă în roșu culoarea burții, combătând rivalii, care se disting și ei printr-o burtă roșie. Femelele, care se disting printr-un abdomen umflat și argintiu, devin obiectul comportamentului de curtare. Dacă un mascul al acestei specii este pus în fața unei imitații fidele a unui congener, care nu are burta roșie sau umflată și argintie, atunci el nu reacționează în niciun fel. În schimb, el va ataca imediat un cilindru din ceară colorat în roșu în partea inferioară și va curta un cilindru de ceară cu partea inferioară umflată și argintie. Exemplarele crescute în izolare se comportă în același mod. Și acesta nu este decât un exemplu printre altele.

Animalele nu sunt însă simple automate care doar reacționează la excitanți. De asemenea, ele acționează spontan, activate de mecanisme fiziologice. În astfel de cazuri etologii vorbesc despre mecanisme motivaționale sau *instincte*. Conceptul de instinct exprimă strict descriptiv faptul acesta al determinării interioare. Totuși nu trebuie să înțelegem că ar fi vorba doar de mecanisme construite după un model. Senzațiile interioare, hormonii, factorii

care țin de sistemul nervos central colaborează într-o complicată interacțiune la edificarea unei disponibilități specifice pentru acțiune (Hinde, 1966, Lehrman, 1961). Desigur, putem distinge diferite niveluri de integrare a instinctelor, aspect evidențiat de Tinbergen și von Holst, iar aceleași instincte, cum ar fi de pildă cel alimentar sau cel agresiv, pot avea o cu totul altă alcătuire la specii diferite (Dethier și Bodenstein, 1958). Prin urmare, nu există un concept unitar de instinct. Importantă este constatarea că spontaneitatea poate fi redusă în multe cazuri la activitatea spontană a anumitor grupe de neuroni. Deschizătoare de drum în această privință au fost cercetările lui von Holst (1939), care a demonstrat că, în condiții de izolare de excitanții externi, măduva spinării peștilor activează spontan și transmite mușchilor impulsuri structurate într-un model. Von Holst a separat prin puncție creierul țiparului de șira spinării și apoi a tăiat toate rădăcinile dorsale ale șirei spinării prin intermediul cărora animalul primește în mod normal informații despre lumea exterioară și corpul propriu. După trezirea din șocul operatoriu, preparatul, căruia i s-a făcut respirație artificială, a început să se miște pe deplin coordonat, ceea ce demonstrează că în sistemul nervos central al țiparului există grupuri de celule nervoase motorii care activează spontan; modelele impulsurilor pe care le emit se coordonează și la nivel central, astfel încât comenzi de mișcare pe deplin coordonate pot fi trimise la periferie.

Descifrarea continuă a acestor impulsuri este împiedicată de instanțe inhibitoare. În condiții de inhibare prelungită se ajunge la o acumulare a excitației, a cărei fiziologie nu este cunoscută. Sigur este doar că în același timp crește și disponibilitatea de a efectua mișcări specifice; fără îndoială, grupele de celule motorii au tendința de a se descărca prin mișcare.

Automatismul, coordonarea centrală și acumularea excitației au fost confirmate printr-o mulțime de alte experimente. A fost pus în evidență și faptul că învățarea motorie se bazează de asemenea pe o nouă ordine a relațiilor dintre automatismele centrale, ceea ce explică în același timp cum este posibil ca și mișcările învățate să dezvolte propria lor motivație: grupele de celule care le stau la bază sunt active în mod spontan (literatura poate fi consultată în Eibl-Eibesfeldt, 1980). În cazul coordonărilor moștenite, relațiile dintre grupele de celule cu funcționare automată sunt stabile. De aceea intervalul relativ dintre contracțiile mușchiului care participă la mișcare rămâne mereu același, iar modelele mișcării sunt recognoscibile ca identice, chiar atunci când intensitatea lor este diferită (constanța formei).

Pe temeiul acestor date experimentale și a numeroase observații personale, Lorenz a dezvoltat ideea că sistemul central al animalelor produce excitație, o acumulează și o consumă în anumite comportamente. Astfel de procese de încărcare și descărcare ar putea explica disponibilitățile de acțiune diferențiate în condiții de mediu identice. Știm că animalele care nu pot efectua timp îndelungat anumite comportamente sunt înclinate să reacționeze din ce în ce mai nespecific la excitanții externi, ba chiar, în cazuri extreme, comportamentul se consumă „în gol”, adică fără să existe o cauză externă. „Consumul de energie” pune capăt ciclului comportamental. În acest context, Lorenz vorbește de „energia specifică acțiunii”, un concept care se pretează la interpretări eronate. Prin el trebuie să înțelegem nu faptul că ar exista diferite tipuri de energie, ci doar că respectivul comportament se bazează pe grupe de neuroni spontani, care produc energie.

Numeroase descoperiri neurofiziologice făcute între timp au confirmat modelul energetic. De pe acum se știe însă că unui

comportament i se pune în mod normal capăt cu ajutorul unor mecanisme speciale de deconectare, deci nu numai pentru că energia sa a fost epuizată. Modelul energetic și modelul propus de teoria controlului se completează reciproc.

Diferite cercetări au arătat că anumite comportamente apar întotdeauna în seturi, în timp ce altele se exclud reciproc. La multe vertebrate de pildă, reacția de fugă inhibă comportamentul alimentar sau combativ, iar comportamentul combativ — comportamentul de curtare sau tendința de a înota în grup. Așadar, diferitele sisteme instinctuale care se află la baza diferitelor comportamente se influențează reciproc, inhibându-se sau stimulându-se.

În sfârșit, animalele sunt înzestrate cu capacități de învățare înnăscute, caracteristice speciei, ceea ce nu trebuie să surprindă, căci ele trebuie să-și modifice comportamentul în așa fel încât schimbarea să contribuie la supraviețuire. Iată și un exemplu: conform teoriei clasice a învățării reprezentată de americanul Skinner, un animal poate fi determinat să renunțe la orice comportament dacă i se aplică stimuli punitivi. Euler (1972) a verificat aceste teze prin experimente asupra cocoșilor. La început, orice manifestare agresivă era pedepsită, obținându-se prin aceasta abandonarea comportamentului de impunere și a comportamentului combativ. În același timp, animalele deveneau submisive și coborau pe ultimele locuri în ierarhia grupului. Apoi Euler a încercat asupra altei grupe de cocoși să-i determine să renunțe la comportamentul submisiv, folosind de asemenea stimulii punitivi. De data aceasta experimentul a eșuat: animalele au păstrat comportamentul submisiv când erau atacate de un animal superior în rang, chiar atunci când submisivitatea era pedepsită de fiecare dată printr-un șoc electric. Este evident că animalele erau

astfel programate încât „pedeapsa” constituia stimulul declanșator al submisivității.

La multe animale s-a constatat existența unor perioade de receptivitate pentru învățarea anumitor lucruri: legarea de un parțener sau de un obiect, o preferință alimentară, un cântec. Ceea ce a fost învățat în astfel de momente este apoi conservat pentru mult timp. Acest fenomen este numit de etologi *întipărire* (Lorenz 1935, Hess 1973, Immelmann 1970).

Klopfer (1971) a făcut în legătură cu fiziologia întipăririi câteva observații remarcabile. El a constatat că doar pentru o perioadă de cinci minute după naștere caprele sunt dispuse să-și accepte iedul (sau un ied străin). Dacă după cinci minute de conviețuire iedul este separat de mama sa, aceasta îl va recunoaște când îi este adus înapoi după două ore și va respinge iezi străini. În schimb, dacă iedul este îndepărtat imediat după naștere, mama sa îl va respinge ca pe un străin când îi este readus după scurgerea intervalului de două ore. Klopfer a arătat că imediat după naștere nivelul hormonului oxitocin este extrem de ridicat în sângele caprei. După cinci minute însă, hormonul dispare. Secreția acestui hormon poate fi provocată artificial dacă colul uterin este lărgit mecanic, ceea ce reproduce fenomenul care se produce în mod natural la naștere. Putem presupune că numitul hormon determină într-un mod încă necunoscut receptivitatea mamei pentru semnalele emise de ied.

Conceptul de înăscut a fost în repetate rânduri criticat, invocându-se argumentul că nu există dezvoltare independentă de experiență. În fiecare stadiu al dezvoltării, inclusiv faza embrionară, mediul acționează asupra organismului. Lorenz a arătat însă că pentru decelarea elementelor înăscute nu este necesară o rupere totală de influența mediului exterior, care s-ar opune

scopului urmărit prin aceea că ar perturba și dezvoltarea altor procese decât cele vizate direct. Astfel, creșterea unui animal în întuneric prelungit conduce de multe ori la fenomene de degenerare ale retinei, ceea ce condamnă la eșec orice încercare ulterioară de a cerceta experimental reacțiile înăscute la culoare sau formă. Problema este deci de a priva animalul doar de informațiile relevante din punctul de vedere al unei anumite adaptări. Când vreau, de pildă, să știu dacă cântecul unei păsări este înăscut sau nu, îmi este suficientă creșterea în condiții de izolare de sunet. Dacă, după aceea, pasărea va cânta totuși, aceasta înseamnă că informația referitoare la patternul cântecului este stocată în genom, nefiind necesar să o acumuleze în timpul dezvoltării individuale. Detalii în legătură cu aspectele mai sus menționate pot fi găsite în lucrarea mea *Tratat de etologie* (ediția a șasea, 1980).

Neurofiziologia a contribuit mai ales datorită lucrărilor lui Sperry la înțelegerea proceselor de maturizare. La început se considera că sistemul nervos este din punct de vedere funcțional extrem de plastic, ceea ce ar permite rearanjarea arbitrară a rețelei sale. Chirurgia anilor treizeci pornea încă de la ideea că o adaptare funcțională se poate produce și atunci când un nerv al brațului este utilizat pentru reinervarea unui picior paralizat. Cercetările lui Sperry au infirmat această idee. După transplantarea chirurgicală a nervilor și a mușchilor sau a altor organe terminale nu intervine o readaptare funcțională. Dezvoltarea conexiunilor nervoase se produce extrem de selectiv după o rețetă preexistentă aflată în genom. Astfel, Sperry a transplantat o bucată din pielea de pe spatele unei broaște pe burta acesteia, precum și o bucată din pielea de pe burtă pe spate. Transplantul s-a făcut înainte ca nervii să fi atins, în creșterea lor, periferia. Dacă

broasca era apoi gădilată pe porțiunea de piele de pe burtă transplantată pe spate, ea se scărpină pe burtă.

Într-un alt experiment, Sperry a schimbat cu 180 de grade direcția ochilor unei broaște, inversând astfel câmpul vizual. Apoi a separat nervii optici și a distrus fibrilele. După regenerare, animalul nu a recăpătat o vedere normală: ca și înainte, el vedea totul inversat. În mod evident, determinarea este în acest caz strictă, o readaptare funcțională nefiind posibilă. După Sperry, creșterea fibrilelor nervoase spre organele terminale corespunzătoare este ghidată prin mijloace chimice. Putem înțelege astăzi cum este cu puțință ca un sistem nervos complex să evolueze cu precizie spre maturitatea funcțională. Într-o lucrare publicată în 1971, Sperry subliniază că aceste constatări concordă cu conceptul etologic de înnăscut, adăugând că respectivele descoperiri neurofiziologice încep abia acum să-și găsească ecou în domeniile exterioare biologiei și etologiei⁴.

Complet greșită este concepția că etologii ar exclude, prin evidențierea a ceea ce este înnăscut, orice posibilitate de influențare pe calea experienței. În realitate, înnăscutul poate fi stimulat, dar și inhibat. Lorenz a vorbit chiar în primele sale lucrări despre „interacțiunea dintre instinct și învățare”, iar cercetările etologice din ultimii 20 de ani au arătat în ce mod „contribuie învățarea la integrarea comportamentelor într-un întreg funcțional (Rezumate la Lorenz 1969 și Eibl-Eibesfeldt 1980).

⁴ „As yet the meaning and impact of these changes has only begun to permeate into areas outside biology and ethologie. In the more human areas of behavioral science like clinical psychology, psychiatry, anthropology, education, and the social sciences generally, the prevailing conceptual approach on this subject remains today essential unchanged or very little changed from where it stood 30 years ago” (Sperry 1971, pag. 32).

b) Elemente înnăscute în comportamentul omului

Cercetările cele mai recente au arătat că și comportamentul omului este, în domeniile indicate mai sus, preponderent prin adaptări filogenetice. Întrucât voi prezenta pe larg această temă în tratatul *Biologia comportamentului uman*, mă pot limita aici la o prezentare rezumativă. Desigur, preprogramările din comportamentul agresiv al omului se vor bucura de o mai mare atenție.

Studiul copiilor surzi și orbi din naștere, studiul sugărilor precum și investigarea comparativă a culturilor au demonstrat că oamenii se nasc cu un repertoriu de mișcări funcționale, care nu trebuie deci învățat. Multe din mișcările expresive (râsul, plânsul, mimica furiei) pot fi interpretate drept coordonări moștenite. De asemenea, oamenii reacționează la anumiți stimuli într-un mod adaptat conservării speciei, fără să fi învățat vreodată aceste reacții. Astfel, pentru a „da un singur exemplu, sugari de numai 14 zile interpretează o pată neagră care se extinde simetric pe un ecran drept un obiect care se îndreaptă spre ei, reacționând prin mișcări de apărare (Ball și Tronick 1971; vezi și Bower 1966, 1971). Despre predispozițiile pentru învățare s-a vorbit frecvent, contribuții importante având, printre alții, Hassenstein (1973 b). Problema impulsurilor o vom discuta pe baza unor exemple din domeniul agresivității.

Contribuția elementelor preprogramate la performanțele noastre cognitive a fost pusă în evidență de Lorenz (1973). Totuși rolul dimensiunii înnăscute în comportamentul uman este încă subestimat. Astfel, Horn (1974) scrie: „Este adevărat că și la om comportamentele instinctuale date filogenetic mai au încă un rol de jucat. Faptul a fost demonstrat încă de René Spitz (1965)

în diferite privințe. Totuși, resturile comportamentelor date filogenetic sunt la om rudimentare⁵ și, mai ales, dincolo de sfera relațiilor sociale, fără nicio valoare de supraviețuire". Această afirmație este pur și simplu falsă. Căci toate programele filogenetice care asigură perceperea și prelucrarea datelor mediului înconjurător, precum și programele care asigură comportamentul nostru motor în relația cu mediul viu și neviu nu pot fi, potrivit datelor existente, „rudimentare”.

Posibil ca marea varietate a mișcărilor expresive să fi alimentat ideea că acest comportament universal poate fi cu ușurință modificat. Însă tocmai în cazul mimicii umane este vorba de comportamente în mare parte preprogramate.

Marea varietate rezultă însă din suprapunerea comportamentelor înnăscute, deci constante în ce privește forma, comportamente care diferă doar prin intensitate. De exemplu, în cazul expresiei stânjenelii, care joacă un rol important în flirt, este vorba de o combinație simultană sau succesivă a mișcărilor de apărare și încurajare. Pentru aceasta stau la dispoziție diferite comportamente înnăscute, la care se adaugă, de asemenea, comportamente învățate, cum ar fi comportamentul de ascundere. În orice caz, structura este aceeași, clădită pe principiul antitezei.

Astfel, o fată care flirtează poate intra în contact prin intermediul ochilor, dar în același timp să-și acopere pe jumătate fața cu evantaiul, așa încât să privească peste marginea acestuia; sau poate să-și întoarcă bustul în așa fel încât să-și arate umerii. De asemenea, ea poate pendula între a privi spre partener și a privi

⁵ În terminologia biologică, „rudimentar” înseamnă: un comportament care și-a pierdut funcția originală și se află în curs de dispariție. O structură rudimentară este o relicvă pe care selecția n-o mai conservă. Rudimentar este, de exemplu, apendicele nostru; rudimentari sunt dinții embrionului balenei cu fanoane, care nu cresc niciodată.

într-o parte. Există diferite gesturi de apărare și respingere care pot fi combinate cu diferite gesturi de încurajare și acord: coborârea ochilor ca rupere a contactului și ridicarea sprâncenelor ca expresie ritualizată a încurajării. Se poate ajunge și la o activitate simultană a mușchilor antagoniști. Zâmbetul ca semn prietenos poate, astfel reprimat, deveni zâmbet stânjenit. În pofida unei mari varietăți, comportamentul poate fi redus la combinarea și/sau suprapunerea câtorva invariante, aflate una față de alta în raport de opoziție (antiteză).

Suprapunerea exprimă în același timp relația noastră ambivalentă cu ceilalți oameni. Ca ființe sociale ne simțim atrași de ceilalți oameni. În același timp, celălalt este purtătorul unor trăsături care se opun unui contact mai apropiat. Congenerii activează atât sistemul apropierii prietenești, cât și sistemul agonistic, care cuprinde atât comportamentul agresiv, cât și comportamentul de fugă. Și pentru aceasta nu este nevoie de o experiență negativă a contactelor umane. Orice sugar sănătos prezintă între luna a șasea și luna a opta a vieții sale un clar comportament ambivalent față de străini. Reacțiile de apropiere alterează ciclic cu reacțiile de respingere. Dacă străinul depășește o anumită distanță critică, atunci copilul va căuta protecția mamei, cu expresia clară a fricii întipărită pe figură. La fel se vor comporta și copiii cărora străinii nu le-au făcut niciodată rău. În special contactul cu ochii străinilor este trăit ca amenințător.

Însă și mama este fără îndoială purtătoarea unor semnale care declanșează frica. Cu scopul de a permite realizarea unei relații durabile între mamă și copil s-a dezvoltat aptitudinea de a intra în legături personale; de îndată ce o astfel de legătură a fost stabilită, eficiența semnalelor care induc frica se diminuează. Ca

ființă care trăiește în familie sau în grupuri mici, omul dezvoltă legături individualizate și cu alți membri ai grupului de apartenență, nu numai cu mama, ceea ce creează relații de încredere. În schimb, străinul este întotdeauna întâmpinat cu o anumită neîncredere. Ce-i drept, există o anumită disponibilitate pentru contact, dar realizarea sa nu se produce imediat și până în acel moment comportamentul este caracterizat de o anumită reținere, care provine din frica socială. O mare perioadă a istoriei sale omul a trăit în grupuri mici, unde îl cunoștea pe celălalt. Chiar atunci când gradul de rudenie între membrii grupului se diminuea, faptul că ei se cunoșteau reciproc anula frica. În societatea modernă situația este cu totul alta. Trăim în mijlocul unor oameni pe care nu-i cunoaștem, ceea ce activează continuu sistemul combativ. Iată de ce străinul ne apare ca un factor stresant. Faptul se manifestă în diferite moduri.

Măsurarea vitezei cu care se deplasează oamenii în diferite orașe a arătat că viteza este cu atât mai mare cu cât orașul este mai mare, ca și când ar fi urmăriți. De asemenea, locuitorii marilor orașe dezvoltă strategii prin care urmăresc evitarea contactului. A privi în ochi un străin este considerat un semn al impoliteții și provocării și de aceea evitat. Erving Goffman numește acest fenomen „polite inattention”. Același cercetător a constatat că oamenii aflați într-un ascensor nu se privesc unii pe alții, privirea fiind îndreptată spre tavan sau spre tăblița cu indicațiile de folosire.

Locuitorii marilor orașe aflați pe stradă își disimulează expresia, purtând o adevărată mască impenetrabilă. Reacțiile de apropiere sunt reprimite căci ele invită congenerii la contact, iar cel care se deschide spre străini riscă să fie exploatat. De aceea ne străduim, în special în public, să nu arătăm nicio slăbiciune, ceea ce

se poate transforma într-o obișnuință atât de puternică, încât nici în cadrul familiei nu mai suntem în stare să abandonăm masca și trebuie în cele din urmă să apelăm la terapeuții comunicării.

Adaptările filogenetice controlează la om și comportamentele complicate. Există strategii elementare ale interacțiunii care pot fi înregistrate în toate culturile, strategii care reglementează autoprezentarea pozitivă în fața altora, modul de a stabili un contact prietenesc sau de a respinge o agresiune, felul în care este provocat sau liniștit un adversar, modalitățile dăruirii. Pentru toate acestea există doar un număr limitat de posibilități. Strategiile cercetate pe calea comparării culturilor se dovedesc a fi în esență identice. Astfel, ritualurile prin care se urmărește stabilirea unui contact prietenesc între parteneri de același rang îmbină întotdeauna autoprezentarea cu liniștirea prietenească. Un indian Waika, aflat în vizită într-un alt sat cu ocazia unei sărbători, se prezintă mai întâi prin gesturi de-a dreptul agresive. El dansează agitând arcul și săgeata. Însă autoprezentarea este asociată cu un apel liniștitor: lângă el dansează un copil, care agită frunze de palmier. De asemenea, în împodobirea trupului său se îmbină semnale agresive și liniștitoare. Corpul este pictat ca pentru război, dar părul împodobit cu pene albe, ceea ce constituie un semnal pacific. Autoprezentarea este motivată de tendința de a crea impresia de siguranță de sine și de a bloca prin aceasta orice încercare a partenerului de a institui o relație de dominare. Oamenii sunt înclinați a specula slăbiciunea partenerului pentru a institui o astfel de relație. Iată de ce în viața cotidiană purtăm masca impasibilității. Dimpotrivă, prezența copilului exprimă intenția prietenoasă, disponibilitatea pentru contact. Semnalele prietenoase emise în mod natural de particularitățile morfologice ale copilului, semnale care alcătuiesc o

adevărată „schemă infantilă”, descrisă de Lorenz, au un efect liniștitor. 39

Dacă vom examina acum alte ritualuri de stabilire a contactelor prietenești, acestea ne vor apărea într-o cu totul altă lumină. Este adevărat că astăzi nu mai dansăm un dans războinic cu astfel de ocazii. Combinarea antisetică a autoprezentării și liniștirii poate fi întâlnită în toate culturile, deși în forme de manifestare diferite. În cultura noastră un șef de stat aflat în vizită oficială este primit cu onoruri militare. Uneori i se dă onorul prin câteva salve de tun. Toate acestea sunt forme ritualizate ale autoprezentării agresive. În același timp însă, vizitatorului i se oferă flori de către o fetiță.

Companiile de infanterie care trec, în Bavaria, prin diferite sate, înveșmântate cu tot fastul militar, sunt însoțite de o fecioară sau un copil din satul gazdă, care merg în dreptul purtătorului drapelului. Iar când doi bărbați se salută, o fac printr-o strângere fermă de mână — aproape o apreciere de tip turnir a partenerului. În același timp, cei doi își zâmbesc și-și spun cuvinte prietenești.

Diversitatea culturală a moravurilor și obiceiurilor ne-a împiedicat să observăm că regulile care guvernează desfășurarea acestor procese sunt identice. Există un sistem universal de reglementări, care controlează interacțiunile sociale, o gramatică universală a comportamentului social al omului. În cadrul acestui sistem, comportamente de origini diferite se pot înlocui ca echivalente funcționale, chiar dacă este vorba de cuvinte și propoziții.

Prin această descoperire a fost depășită ruptura între comportamentul verbal și cel neverbal, ceea ce a deschis drumul pentru cercetarea unei gramatici a comportamentului social al omului.

c. Metoda comparativă

Biologia este o știință comparativă. Biologii compară caractere indiferent dacă este vorba de organe, comportamente sau forme de organizare de un tip complex. Descoperirea, prin comparare, a unor asemănări justifică întrebarea referitoare la originea acestora. Cu cât structurile comparate sunt mai complexe și cu cât asemănările sunt mai mari, cu atât este mai puțin probabil ca respectivele asemănări să fie întâmplătoare. Prezența unui caracter asemănător poate fi explicată prin existența unui strămoș comun la care acel caracter s-a manifestat mai întâi.

Mulți cercetători consideră că doar astfel de asemănări bazează pe o moștenire comună (așa-numitele homologii) interesează etologia, mai ales atunci când este vorba de compararea animalului și a omului. Totuși, așa cum a arătat Wolfgang Wickler în mod repetat în ultimii ani, tocmai asemănările constatate la specii diferite ca răspuns adaptativ la aceleași cerințe ale mediului (analogii sau convergențe) prezintă un interes deosebit deoarece de aici se obțin informații esențiale despre legile funcționale care au condus la apariția unor structuri asemănătoare. Construcția aripii poate fi studiată prin examinarea celor mai diferite tipuri de aripi, indiferent dacă este vorba de metamorfozele extremităților anterioare ale vertebratelor sau de o cută chitinoasă la insecte. Cu cât soluțiile tehnice de acest tip vor fi mai numeroase, cu atât mai întemeiate vor fi concluziile. Iată de ce o afirmație precum cea a lui Schmidt-Mummendey (1971, p. 13) este falsă: „Toate enunțurile asupra comportamentului agresiv al omului se bazează, la Lorenz și Eibl-Eibesfeldt, pe analogii între pești, găște și lupi, pe de-o parte, și om pe de altă parte, ceea ce nu prezintă o importanță deosebită pentru analiza, controlul și previziunea

comportamentului uman, dacă nu se realizează o comparare cu datele psihologiei umane". La fel de eronată este și poziția lui Hollitscher (1973, p. 13) care scrie: „Lorenz transgresează continenii granițele teoretice pe care și le-a stabilit singur, ideea unității lumii vii determinându-l să afirme că ceea ce a fost constatat la șoareci și la găște sălbatice este valabil și la om. Conform standardelor actuale ale cercetării, extrapolările dintr-un domeniu în altul nu sunt permise. Chiar comparația cu maimuțele, mai apropiate de om decât orice alt animal, nu este întru totul legitimă”.

Cel care critică metoda comparativă ar trebui să stăpânească cel puțin regulile fundamentale ale morfologiei comparative. Cercetarea analogiilor informează asupra legilor funcționale. Dacă cineva dorește să înțeleagă din această perspectivă formarea cuplurilor, atunci va trebui să studieze cât mai multe specii din cele mai diferite grupuri de animale, și nu doar cele mai apropiate de noi.

Voi insista mai mult asupra acestui punct, care mi se pare de o deosebită importanță, mai ales că am impresia că nu este încă suficient de bine înțeles. Foarte des etologia este pomenită astăzi în special ca o disciplină care studiază determinările filogenetice ale comportamentului uman. Desigur, unul din centrele de greutate ale interesului nostru vizează cercetarea dimensiunii moștenite a comportamentului uman. Tot atât de importantă mi se pare și cercetarea particularităților culturale atât în cadrul comparării diferitelor culturi, cât și în cadrul comparării omului cu animale. Evoluția culturală continuă evoluția biologică. Legitățile funcționale în conformitate cu care se dezvoltă adaptările culturale sunt, dacă nu identice, cel puțin asemănătoare cu legitățile care comandă evoluția biologică. Astfel, ritualurile formării grupurilor, care au în același timp funcția de a le distinge prin contrastare, prezintă

uimitoare paralelisme între om și animal. Același lucru este valabil pentru ritualurile de salut sau de curtare, pentru luptele ritualizate și multe altele. La fel, structurile sociale pot fi studiate comparativ atât intercultural, cât și intraspecific, indiferent dacă este vorba de modele comportamentale înăscute sau transmise cultural. Voi reveni asupra acestei probleme.

Câteva citate din Schmidbauer (1973) pot ilustra cât de puțin înțeleg criticii etologiei principiul cercetării convergențelor: „În analizele strict biologice ale funcțiilor, cercetarea convergenței este rodnică deoarece înregistrează modul în care o anumită situație inițială se modifică pe parcursul adaptării convergente... Pentru etologie ea este irelevantă întrucât aici convergențele au de cele mai multe ori cauze diferite: cele care țin de evoluția biologică apar la nivel zoologic, iar cele care țin de evoluția culturală, la nivel antropologic... Etologia umană trebuie să se bazeze doar pe homologii, căci altfel nu are niciun temei. Faptul acesta a fost recunoscut de etologii americani și englezi, care se referă aproape exclusiv la studiul primatelor” (p. 43).

Înainte a acestor pasaje poate fi citită următoarea propoziție: „Cercetarea convergențelor nu are nicio valoare euristică dacă la om și la animal convergențele au fost obținute pe căi diferite” (1973, p. 43).

Caracteristic pentru convergențe este tocmai faptul că s-a ajuns la ele pe căi diferite. Calea pe care s-a ajuns la o aripă de insectă este total diferită de calea pe care s-a ajuns la o aripă de pasăre. Totuși, aripile, ca organe de zbor, sunt comparabile. Din compararea lor se poate învăța care au fost presiunile selective particulare care au dus la formarea acestor structuri.

Dimpotrivă, cercetarea homologiei ne informează despre moștenirea comună a unui grup, precum și despre potențialul dispo-

nibil. De asemenea, această cercetare ne permite să reconstituim căile dezvoltării filogenetice.

Biologii recunosc homologia pe baza mai multor criterii. În cele mai multe cazuri asemănarea formală nu este suficientă. Doar atunci când este vorba de structuri foarte complicate care apar la reprezentanții unei grupe taxonomice, reprezentanți care trăiesc în cele mai diferite nișe ecologice, homologia poate fi considerată ca probabilă.

Un alt criteriu, alături de formă, îl constituie poziția specială în sistemul unei structuri. Datorită acestui criteriu poate fi identificată homologia chiar atunci când între caractere nu există o asemănare exterioară. Astfel, deși forma oaselor craniene la vertebrate variază considerabil, totuși oasele nazale și temporale pot fi recunoscute fără dificultate în funcție de poziția lor între alte oase.

Un alt criteriu important este legarea prin forme intermediare. Sunt cunoscute, de pildă, numeroase serii de fosile a căror dezvoltare poate fi identificată prin intermediul caracterelor. Chiar și compararea speciilor vii aflate la diferite niveluri de organizare permite ocazional astfel de reconstituiri. În cercetarea comportamentului putem apela doar la compararea speciilor recente. La aceasta se adaugă câteva criterii ajutătoare, la care nu este necesar să mă refer aici. Cititorul poate consulta lucrările lui Wickler (1965, 1967, 1972), precum și studiile mele amintite mai sus.

2. Legile funcționale ale evoluției filogenetice și ale evoluției culturale

Până acum câțiva ani era dominantă în științele omului opinia că comportamentul uman este format exclusiv prin acțiunea

influențelor mediului, a determinantelor culturale. Astăzi acest punct de vedere extrem are puțini reprezentanți. Clarificarea conceptelor etologice de către Lorenz și Tinbergen a stimulat cercetarea determinantelor filogenetice ale comportamentului uman. În ultimii ani existența unor asemenea determinante a putut fi demonstrată.

Cercetarea biologică a comportamentului uman nu a condus la ștergerea deosebirilor dintre mamiferele superioare și om. Este adevărat că pe această cale a putut fi demonstrată continuitatea evoluției și în domeniul comportamentului. Totuși, datorită înmulțirii și adâncirii cunoștințelor despre comportamentul animalelor, particularitățile comportamentului uman au ieșit tot mai clar în evidență. Printre etologi, doar câțiva marginali mai susțin că omul nu este nimic altceva decât o „maimuță nudă”. La rudele noastre animale cele mai apropiate nu găsim decât începuturi extrem de timide ale limbajului articulat și ale acumulării de cultură care definesc omul. Datorită dezvoltării limbajului articulat evoluția culturală a putut înlocui în bună măsură evoluția biologică. Comparând cele două procese vom înregistra asemănări frapante. Ele se explică prin acțiunea acelorași presiuni selective.

Un concept frecvent utilizat în biologie este cel de conservare a speciei. Se vorbește adesea de faptul că o structură sau un comportament joacă un rol în conservarea speciei sau de faptul că ele sunt adaptate, cu alte cuvinte că-și datorează existența unei presiuni selective. Menținerea acestui concept în limbajul biologilor se explică prin aceea că el descrie o stare de fapt într-un mod inteligibil, chiar dacă nu exact. Faptul că este vorba de un concept statistic nu ne deranjează prea mult. Experiența cotidiană ne învață că speciile se conservă: din ouăle de rață ies boboci de rață, iar iepurii aduc pe lume alți iepuri. Doar atunci

când urmărim destinul speciilor de-a lungul unor mari intervale de timp observăm că nu poate fi vorba de conservarea speciilor. Ceea ce se conservă este „fluxul vieții” (Hass 1970), care-și caută drumul printre nenumăratele ramificații ale formării speciilor, aici dispărând, dincolo reapărând într-un nou curs, amplificând, cel puțin la începuturile evoluției biologice, masa biologică. În general, speciile se comportă în mâinile evoluției precum ceara. Ele se transformă, iar dintre speciile care au trăit în paleozoic foarte puține au supraviețuit nemodificate până în ziua de azi. Totuși există specii care au păstrat multe caractere arhaice.

Brahiopodul *Lingula unguis* a rămas, după cât se pare, neschimbat din perioada paleozoicului. Sau cel puțin cochilia sa este identică cu cea a strămoșilor săi fosili. Totuși, aceasta este o excepție. De regulă, speciile se transformă, iar transformarea este un răspuns la schimbarea condițiilor de mediu, care necesită noi adaptări. Dacă indivizii s-ar reproduce mereu identic, atunci fluxul vieții ar ajunge în fundătură.

Mecanismul transformării speciilor prin intermediul adaptării genetice ne este relativ bine cunoscut. Mutațiile — modificările neorientate ale codului genetic — produc o variabilitate determinată genetic a indivizilor, variabilitate asupra căreia se aplică selecția. Cei apți de supraviețuire pot transmite urmașilor fondul lor genetic și se pot impune. Modul de acțiune al mecanismului este orb, cu alte cuvinte distribuția modificărilor genetice este nedirecționată.

Faptul poate părea surprinzător celor care consideră că adaptarea perfectă este scopul final, ca și cum ființele vii îl urmăresc în mod deliberat. Iluzia că procesul vieții este orientat se datorează selecției. Mecanismul neorientat, tatonant al evoluției constituie singurul răspuns posibil la modificările imprevizibile ale

mediului cărora trebuie să le facă față organismul. Doar astfel pot fi creați acei „hopeful monsters”, care creează noi șanse evoluției. O adaptare filogenetică este în mare măsură rodul hazardului. Desigur, sunt de conceput și alte mecanisme ale evoluției, cum ar fi de pildă o evoluție culturală ghidată de rațiune. Reușita ei presupune totuși un anumit nivel al cunoașterii, neatinș încă.

Când vorbim de adaptare avem în vedere faptul că structura desemnată de noi ca adaptată este pusă în serviciul conservării speciei. Reamintim aici că adaptarea presupune întotdeauna o interacțiune între organism și mediu, adaptările reflectând fațete ale realității extrasubiective. Copita calului este, cum spunea Lorenz (1973), un reflex al stepei. Forma sa specială oglindește anumite proprietăți ale solului stepei.

Afirmația de mai sus este valabilă pentru orice adaptare, fie că este vorba de o structură somatică sau de un comportament. Pentru ca un organism să se poată adapta, el trebuie să se poată informa asupra condițiilor de mediu care constituie premisele adaptării. Conform cunoștințelor pe care le avem astăzi, organismul dispune de două căi de informare. Adaptările filogenetice se produc ca urmare a interacțiunii mutațiilor și selecției, ultima fiind cea care determină direcția dezvoltării. Experiențele acumulate sunt stocate în genomul speciei și decodate pe parcursul procesului autodiferențierii. Pe lângă aceasta, organismul poate acumula și înmagazina experiențe pe parcursul vieții sale individuale. Când este vorba de adaptări la nivelul comportamentului⁶, experiențele sunt dobândite prin intermediul procesului de învățare și stocate la nivelul sistemului nervos central. Modalitățile învățării sunt variabile. Experiențele pot fi acumu-

⁶ Și imunitatea poate fi dobândită.

late datorită unei explorări active, dar și pe calea tradiției, datorită instruirii.

În general, organismele păstrează mult timp o adaptare care s-a dovedit viabilă. În acest sens, cei care vorbesc despre conservarea speciilor au dreptate. Transformarea speciilor nu se produce prin trecerea de la o generație la alta. Este desigur preferabil de a prezerva ceea ce s-a dovedit viabil și de a testa noi posibilități numai prin pașii mici ai mutației. Principiul conservativ și principiul progresiv contribuie împreună la conservarea fluxului vital.

Dintre toate speciile care se afirmă ca purtătoare ale fluxului vital doar specia noastră se distinge printr-un nou principiu evolutiv — evoluția culturală. Și evoluția culturală conduce la acumularea de experiență, dar nu în genom, ci în creier. Apariția scrierii a făcut posibilă acumularea de experiență și în cărți, iar de curând în aparatele electronice.

Două invenții au impulsionat evoluția culturală. Inventarea limbii i-a permis omului să transmită informații semenului său și să-l instruiască, fără a trebui să-i arate ce trebuie să facă. Și în lumea animală există începuturi ale tradiției. Macacii japonezi, de pildă, au învățat să spele batatele, această descoperire fiind transmisă din generație în generație, nu fără ca procedeul să fie demonstrat de fiecare dată. Inventarea limbii desprinde tradiția umană de un obiect purtător. Omul poate spune: „Batatele se spală”. Inventarea scrierii a desprins tradiția și de persoana omului. Experiența acumulată poate fi extrasă de oricine dintr-o arhivă.

Evoluția culturală a înlocuit anevoioasa și lentă acumulare genetică a informației printr-o metodă mult mai rapidă de strângere și transmitere a informației. Astfel omul ajunge să dispună

de un nou mecanism de adaptare care-i permite să se adapteze rapid la condiții de viață foarte diferite și să colonizeze, într-o radiație adaptativă de ordin cultural analoge celei filogenetice, nișele ecologice cele mai aride. Un vânător și culegător arctic are nevoie de strategii de supraviețuire total diferite de cele utilizate de un boșiman din Kalahari. Tradiția culturală asigură supraviețuirea diferitelor grupe. Radiația adaptativă a culturilor amintește de formarea speciilor. Erikson (1966) a acreditat termenul de *pseudospecitație* pentru a denumi acest proces analog formării speciilor.

Paralelismul dintre evoluția biologică și evoluția culturală are și alte aspecte. În amândouă cazurile progresul rezultă din confruntarea forțelor progresului cu cele conservatoare (Lorenz 1973). Atât în evoluția biologică, cât și în evoluția culturală este improbabil ca experiența acumulată, care s-a dovedit viabilă, să-și piardă valoarea prin trecerea de la o generație la alta. De aceea, opoziția forțelor conservatoare față de nou este utilă. Progresul cultural rezultă din interacțiunea echilibrată a acestor două mecanisme antagoniste. Cu fiecare nouă generație lupta este reluată, forțele conservatoare fiind reprezentate de cei vârstnici, iar cele progresiste de cei tineri. Confruntarea este trăită ca un conflict al generațiilor. Este o luptă care nu trebuie să aibă un câștigător. O victorie a forțelor noului, o negare totală a tradiției ar periclita, așa cum subliniază Lorenz, însăși existența culturii. Și invers, culturile foarte conservatoare riscă, din lipsă de capacitate adaptativă, să fie învinse în competiția cu alte culturi.

Pentru existența individuală, modelele comportamentale culturale constituie un punct de sprijin, care ne scutește să căutăm pentru fiecare problemă o soluție și să ne punem de fiecare dată

întrebarea cum trebuie să ne comportăm. Tezaurul de experiențe tradiționale, transmise din generație în generație, ne conferă, ca și ceea ce este transmis ereditar, o anumită siguranță. De aceea vorbim despre „obișnuințele noastre dragi” și ne temem să ne despărțim de ele (Lorenz 1973). Probabil că această teamă este cea care întărește elementul conservativ al unei culturi. În general oamenii mai în vârstă sunt mai temători. Dimpotrivă, tinerii aflați în deplina posesie a forțelor fizice și spirituale sunt întotdeauna dispuși să întreprindă ceva riscant.

În evoluția culturală, menținerea „obișnuințelor dragi” conduce uneori la fidelitatea fără sens față de principii constructive care nu mai joacă niciun rol. Otto Koenig prezintă în a sa etologie a culturii un exemplu extrem de concludent. Cercetând evoluția șnurului de consolidare de la chipiul husarilor unguri, el a putut constata că inițial șnurul servea pentru fixarea chipiului pe cap. Ulterior respectivul șnur a pierdut funcția inițială, înconjurând cu scop decorativ chipiul. El își păstrează această funcție chiar și atunci când este introdus un nou mijloc de prindere — cureaua care trece pe sub bărbie. Șnurul decorativ nu se transformă din nou în șnur de consolidare, ci rămâne șnur decorativ. Panglica de la pălăria civililor este tot un șnur de consolidare transformat în șnur decorativ. Koenig a descoperit „șnurul decorativ” și la pălăriile cu borurile ridicate. În acest caz el își pierde orice funcție, fiind ascuns de bor. Ca adevărat rudiment, el atestă cramponarea de rețeta tradițională: pălăria trebuie să aibă un șnur.

Asemănările între performanțele culturii și ale genomului nu se limitează la acțiunea la ambele niveluri a mecanismelor antagoniste, unul din ele căutând să păstreze ceea ce a fost câștigat, în timp ce celălalt tinde să introducă noul. Atât sistemele culturale, cât și sistemele filogenetice se confruntă cu sarcini de adaptare

similare. Ca sisteme achizitoare de energie (energoni, Hass 1971), ele pot supraviețui doar pe temeiul unui bilanț energetic pozitiv. Costurile de construcție, de întreținere, costurile obținerii de energie, formării rezervelor, deschiderii piețelor și altor investiții de acest tip nu trebuie niciodată să depășească inputul energetic. Toate sistemele achizitoare de energie sunt construite de selecție în conformitate cu principii fundamentale identice.

Frapante sunt paralelele între ritualurile de origine culturală și ritualurile de origine filogenetică. Ele funcționează ca semnale ale comunicării, iar cerințele la care trebuie să răspundă sunt în principiu identice. Pe cât posibil un semnal trebuie să fie simplu și în același timp cât mai lipsit de ambiguitate. Peștii de recif au dezvoltat ca semn de recunoaștere intraspecifică modele coloristice asemănătoare cu cele ale steagurilor. Dacă semnalele sunt mișcări (mișcări expresive, acțiuni simbolice), atunci amplitudinea mișcării este exagerată, mișcarea este adesea repetată ritmic și executată de cele mai multe ori cu intensitate tipică. Secvențele variabile de mișcări sunt simplificate și concentrate⁷, ceea ce este valabil atât pentru dansul în zigzag al plevuștii ghimpoașe sau dansul peștelui sanitar, cât și pentru ritualul de curtare „tanim hed” dezvoltat cultural al triburilor de pe muntele Hagen din Noua Guinee (Eibl-Eibesfeldt, 1973 și 1974 b).

Dincolo de aceste principii constructive generale care stau la baza ritualurilor culturale și a ritualurilor biologice, există și alte

⁷ Mișcările expresive se nasc adesea prin schimbarea funcției din comportamente care la început nu erau puse în serviciul comunicării. Astfel comportamentele parentale de îngrijire a progenerurii (de exemplu, hrănirea) sunt transformate adesea în semnale pacifice, care, în ceremonialul de salut, diminuează agresivitatea sau, în ceremonialul de curtare, stabilesc și întăresc legătura (sărutul). Detalii privitoare la ritualizare pot fi găsite la Eibl-Eibesfeldt, 1970 a., 1973, 1980.

51
asemănări ce derivă din funcții particulare, cum ar fi amenințarea sau stabilirea de legături.

La vertebratele superioare și la om, congenerii declanșează reacții atât de respingere, cât și de apropiere. La aceste specii, indivizii stabilesc și mențin legături în pofida barierei agresivității. Examinarea ceremoniilor care conduc la stabilirea de legături înregistrează surprinzătoare asemănări. Astfel, păsările și mamiferele au dezvoltat în mod analog din comportamentele de îngrijire a progeniturii, în special din cele de hrănire, semnale pacifice, cu ajutorul cărora adulții stabilesc și mențin contactul între ei. Gesturile ritualizate de hrănire joacă un rol important, de exemplu ca flirt cu ciocul, în preludiile împerecherii la multe din păsările cântătoare. Unul din parteneri preia rolul puiului care cere hrană, iar celălalt rolul adultului care îngrijește puiul. Apelurile infantile sau apelurile pentru îngrijire au fost transformate prin ritualizare în semnale pacifice sau de curtare. La mamifere pot fi constatate, de asemenea, astfel de metamorfoze. Animale de pradă înrudite cu câinele se disting prin gesturi tandre efectuate cu botul, gesturi derivate din hrănirea parentală sau din apelurile puilor pentru hrană. Răspândite sunt și ritualurile care constau în oferirea de hrană sau material de construcție a cuibului și au un efect liniștitor. Ele joacă un rol important, ca ritualuri de salut sau curtare, în viața păsărilor.

Dacă examinăm acum ritualurile culturale care îndeplinesc o funcție identică, vom înregistra numeroase analogii. Ritualurile de dăruire sunt foarte răspândite. Ca oaspeți aducem și primim daruri. Oaspetelui i se oferă mâncare și băutură sau i se transmit verbal dorințele de bine ale gazdei. În comportamentul de curtare sunt utilizate elemente din comportamentul infantil sau din cel de îngrijire a progeniturii. Desigur, în această privință moștenirea

mamiferelor pe care o purtăm în noi joacă un rol important. Existența acelorași ritualuri de curtare la păsări, insecte și oameni se datorează însă dezvoltărilor convergente.

La multe păsări legătura dintre partenerii cuplului este menținută prin ritualuri de sincronizare, în virtutea cărora partenerii acționează armonizându-se unul cu celălalt. Foarte bine cercetat este cântecul alternativ al păsărilor. Partenerii unui cuplu cântă împreună în mod alternativ o melodie. Conlucrarea este atât de bună, încât se creează impresia că auzim o singură pasăre. Fiecare dintre parteneri îi oferă celuilalt excitantul-cheie care declanșează cântatul. Wickler (1972) a emis ipoteza că prin intermediul motivației de a cânta este realizată legătura dintre parteneri. Partenerul este necesar pentru a putea consuma impulsul de a cânta.

Și la oameni întâlnim ritualuri de conlucrare comparabile. Astfel, multe dansuri ale boșimanilor nu pot avea loc decât dacă participă două grupuri. În dansul de transă, de exemplu, femeile cântă și bat tactul, iar bărbații dansează. Același lucru este valabil și pentru o serie de dansuri-joc. Doar cei care cunosc regulile pot participa armonic. Pe această cale dansurile-joc realizează nu numai o întărire a legăturii între membrii grupului, ci și o excludere a celor străini de grup (Sbrzesny, 1976).

Alte exemple de analogii rezultate din dezvoltarea filogenetică, pe de o parte, și dezvoltarea culturală, pe de altă parte ne furnizează cercetarea comportamentului de amenințare și supunere. Atât la om, cât și la animale, aceste comportamente sunt construite după același principiu al antitezei (Darwin 1872). Amenințarea se realizează prin mărirea proporțiilor corpului (înfoierea penelor, zbârlirea blănii sau îmbrăcarea unei blăni de urs), în timp ce supunerea, prin diminuarea lor.

Agresivitatea intraspecifică

1. Definiție

În concordanță cu Dann (1972), echivalăm agresivitatea cu comportamentul agresiv, fără a încărca acest concept cu o interpretare teoretică a priori. De asemenea, distingem agresivitatea intraspecifică de agresivitatea interspecifică, după cum obiectul actului agresiv este un congener sau un individ al altei specii. La temeiurile care susțin această distincție mă voi referi mai pe larg în alt loc.

În general psihologii înțeleg prin comportament agresiv acel comportament care conduce la „vătămarea” celui atacat, fie că este vorba de rănire sau distrugere, fie că este vorba de enervare, ironizare sau jignire.

Buss (1961) definește agresivitatea în funcție de daunele provocate ca o „reacție care emite stimuli dăunători spre un alt organism”. După Selg (1968), agresivitatea constă „într-o sumă de stimuli dăunători orientați spre un organism sau un surogat de organism”. Alți autori consideră că trebuie adăugată precizarea referitoare la caracterul intenționat al dăunării. Vătămarea neintenționată nu trebuie interpretată ca agresivitate, așa cum durerea pe care ne-o provoacă stomatologul nu este calificată drept

agresivitate. Astfel, Dollard și colaboratorii (1939) consideră că intenționalitatea este caracteristica decisivă, desemnând prin agresivitate acea secvență de comportament al cărei scop este „rănirea persoanei împotriva căreia este îndreptată” (pag. 9). La rândul său, Berkowitz (1961) vorbește de un „comportament care vizează rănirea unui obiect”. Și Feshbach (1964) sau Merz (1965) țin seama în definițiile lor de prezența intenției. Graumann (1969, p. 85) consideră că „tendința și comportamentul care vizează vătămarea” sunt agresive.

Știm că acțiunile omului sunt intenționate, fapt de care ne putem convinge prin chestionarea celor care acționează, dar nu știm în ce măsură acțiunile animalelor sunt ghidate de reprezentarea unui scop. Ceea ce putem constata în cel mai bun caz este că animalele manifestă un comportament apetitiv, ceea ce înseamnă că ele caută motivele într-un mod determinat și că răspund, cât timp există această disponibilitate specifică la acțiune, doar la anumiți stimuli ai mediului. Că ele caută în mod intenționat acești stimuli, s-ar putea afirma cu certitudine doar în puține cazuri. Problematic este și conceptul de „vătămare”. Când două șopârle luptă între ele în maniera turnirului, una dintre ele fiind în cele din urmă alungată, fără a fi fost vătămată corporal, îmi vine greu să vorbesc de vătămare. Cel puțin nu poate fi vorba de vătămare fizică. Șansele de reproducere ale celui învins pot fi diminuate, dar acest aspect nu poate fi identificat în timpul conflictului. De aceea, definițiile etologice evită intenția și vătămarea. Ceea ce putem constata este dominația învingătorului, care l-a alungat pe învins în pofida rezistenței pe care acesta a opus-o la început sau l-a supus de așa manieră încât îi este asigurat accesul la resurse, femele sau la alte obiecte dorite.

Ținerea la distanță și supunerea partenerului sunt efecte observabile. Se poate obiecta că și o vătămare „neintenționată” a altui animal poate să ducă la alungarea sa. Totuși astfel de cazuri sunt rare. Pentru a alunga un congener este nevoie de obicei de eforturi repetate timp îndelungat. Un atac întâmplător asupra unui membru al grupului nu este repetat. La vertebratele superioare există chiar comportamente complicate de „scuzare”, cum ar fi consolarea, liniștirea, într-un cuvânt contactul este cultivat, nu anulat.

Însă toate comportamentele care duc la alungarea sau supunerea unui congener, deci și cântecele teritoriale sau semnalele chimice, trebuie calificate drept agresive? Intră în această categorie și feromonii, de pildă, care sunt folosiți de o regină de albine pentru a împiedica apariția altor regine? Markl a arătat că la hymenoptere, de pildă la viespile de câmp (*polistes gallicus*), agresivitatea este orientată deschis mai întâi împotriva membrilor grupului și conduce la o diviziune a muncii între femelele alfa, singurele care depun ouă, fapt ce le asigură hrana mai bună, și culegătoarele de rang inferior. „Hymenopterele cele mai evoluat au rezolvat perfect această problemă: un drog complex, constând din acidul 9-oxodecenoic acidul 9-hidroxidecenoic, produs de glandele mandibulare ale reginei albinelor melifere, sterilizează albinele lucrătoare, ceea ce din punctul de vedere al geneticii populațiilor reprezintă un act de extremă agresivitate, le împiedică să construiască celule pentru regine, adică să crească concurente ale reginei și servește reginei drept mijloc de atragere sexuală a trântorilor în zborul de împerechere. Acest drog este ingurgitat cu aviditate de albinele lucrătoare, răspândit în restul populației, împiedicând chiar și agresivitatea reciprocă în stup.” (Markl 1974, p. 475) Cu siguranță acesta este un caz-limită.

Întrucât „drogul” este preluat cu aviditate și nu este impus albinelor lucrătoare, lipsește un indiciu decisiv al agresivității, și anume înfrângerea unei opoziții.

La greierii *Acheta domesticus* și *Grylus pennsylvanicus* există o corelare pozitivă între cântec și agresivitate, primul putând fi considerat ca o ritualizare a ultimei, deoarece reprimă agresivitatea la congenerii de rang inferior. Dacă timpanul unui greier de rang inferior este distrus experimental, astfel încât el nu mai poate auzi, acesta devine agresiv (Phillips și Konishi, 1972).

Kummer (1973) avansează o definiție mai restrictivă a agresivității: „Prin act agresiv înțeleg utilizarea forței fizice împotriva unui congener, cu scopul de a-l alunga” (p. 71). Conform acestei definiții, comportamentul de amenințare nu ar intra în categoria comportamentului agresiv, deși în literatura de specialitate se vorbește la unison despre impunerea și amenințarea agresivă (*aggressive display*). În ce mă privește, consider că subordonarea amenințării și impunerii comportamentului agresiv este întemeiată. Mai întâi pentru că se poate demonstra că cele mai multe dintre formele de amenințare sunt atacuri ritualizate. Pentru a da numai câteva exemple: animalele care amenință își dezvelesc dinții, ca și cum ar avea intenția să muște, exprimă prin postura lor faptul ca sunt pregătite să sară la atac, sau fac pași de atac pe loc. De asemenea, tranziția de la amenințare la luptă poate fi observată. De altfel, comportamentele de amenințare și de luptă se caracterizează, printr-o fluctuare comună a valorii pragului lor, ceea ce indică existența unui sistem fiziologic comun. În plus, valorile de prag ale amenințării sunt ceva mai scăzute decât valorile de prag ale luptei, amenințarea anticipând în genere lupta. De multe ori, comportamentul de amenințare însoțește, sub forma mișcărilor expresive, lupta. Jocul expresiei unui

indivud enervat ne indică fără puțință de eroare dispoziția sa agresivă. Prin urmare, separarea înfruntării corporale, a măsurii forțelor în plan fizic de comportamentele de amenințare derivate din comportamentul de luptă constituie un demers arbitrar. Artificială este și limitarea comportamentului agresiv la lupta fizică.

De asemenea, nu văd niciun temei pentru a încadra în altă categorie comportamentele de respingere care folosesc emiterea bruscă de stimuli puternici (intimidarea prin urlet, eliberarea de substanțe urât mirositoare, prezentarea bruscă de modele coloristice frapante, cum ar fi petele care imită ochiul). Consider că toate comportamentele care conduc, axate pe principiul respingerii, la îndepărtarea unui congener sau la stabilirea dominației unuia asupra celuilalt pot fi considerate agresive. De acest tip este și cântecul teritorial al.păsărilor.

De altfel mulți autori insistă asupra faptului că agresivitatea nu poate fi redusă la interacțiunea fizică. În acest sens Johnson (1972, p. 6) scrie: „În cele mai multe cazuri agresivitatea animalelor este indirectă și nu are un caracter fizic. Ea se realizează de la distanță prin intermediul ceremoniilor, ceea ce nu presupune contactul fizic. Iar atunci când se angajează o luptă, de obicei ea este ritualizată. Uneori emiterea de stimuli dăunători (aici autorul se referă la definiția lui Buss) se reduce la privire, cum se întâmplă în cazul pavienilor sau macacilor care amenință un congener privindu-l fix“. Mai putem adăuga că atât psihologii, cât și biologii consideră comportamentul de amenințare (privirea fixă, strângerea pumnilor, arătarea dinților) ca parte componentă a comportamentului agresiv. Pe aceeași linie mă situez și eu, bazându-mi definiția pe rezultatele comportamentului și evitând conceptul de vătămare, care poate conduce la interpretări subiec-

tive. Adaug la aceasta ideea că comportamentul agresiv s-a dezvoltat, conform definiției amintite, analog la diferite grupe de animale. În mod cert, comportamentul agresiv al vertebratelor nu este homolog cu cel al nevertebratelor. În schimb, homologiile sunt constatabile la diferite specii de vertebrate.

Una dintre problemele discutate în etologia de astăzi este dacă există mai multe forme de agresivitate intraspecifică. S-ar putea ca tendința de a alunga un congener din teritoriu să aibă la bază un alt mecanism neurofiziologic decât motivația de a-l învinge în lupta pentru o poziție superioară în ierarhie. Totuși până în prezent nu a putut fi demonstrată existența unor motivații diferite. Cel puțin eu nu cunosc vreun caz în care un animal să se fi comportat diferit în lupta pentru ocuparea unei poziții în ierarhie față de lupta pentru teritoriu.

Moyer (1971, a, b) distinge următoarele tipuri de agresivitate intraspecifică: între masculi, generatoare de frică, iritantă („irritable”), teritorială, maternă, instrumentală, legată de sex. Clasificarea sa este însă inconsecventă întrucât folosește drept criteriu mai întâi stimulii declanșatori, iar apoi funcțiile agresivității, ceea ce creează confuzie. Clasificarea în raport de funcțiile agresivității este utilă, iar în cele ce urmează mă voi mai referi la ea. În schimb, clasificarea în funcție de stimulii declanșatori este mai puțin profitabilă deoarece se știe că unul și același comportament poate fi declanșat de stimuli diferiți.

Importantă este distingerea netă între agresivitatea interspecifică și agresivitatea intraspecifică. Foarte frecvent, deși nu întotdeauna, confruntările interspecifice (lupta cu prada sau cu prădătorul) sunt caracterizate de secvențe diferite în raport cu luptele intraspecifice. În lupta cu un rival motanul folosește un anumit ceremonial de amenințare și mișcări combative diferite

de cele curențe în comportamentul de prindere a prăzii. O antilopă Oryx se va apăra de atacurile leului încercând să-l străpungă cu coarnele sale ascuțite. Dimpotrivă, față de congengeri se va comporta diferit: lupta va semăna cu un turnir, folosirea armelor evitând vătămarea.

Reis (1974) distinge, pe baza studiului comportamentului pisicii, între agresivitatea afectivă și agresivitatea de prădător, trăsând o paralelă între caracteristicile celor două tipuri.

Agresivitatea afectivă	Agresivitatea de prădător
1. Activarea intensă a sistemului autonom (simpatoadrenal)	1. Activare slabă a sistemului autonom
2. Adoptarea de posturi de amenințare sau apărare	2. Furișarea
3. Sunete de amenințare	3. Absența sunetelor de amenințare
4. Atac „furios” cu ghearele care rănește adversarul	4. Atac cu dinții orientat spre ceafa prăzii cu scopul de a ucide
5. Oscilații ale disponibilității pentru acțiune (coborârea pragului)	5. Absența variației în reacții
6. Atât intraspecifică, cât și interspecifică	6. Interspecifică
7. Limitată adesea doar la comportamentul de impunere	7. Tinzând întotdeauna spre succes (ucidere)
8. Absența raportării la obținerea hranei	8. Relație cu obținerea hranei
9. Poate fi considerabil influențată de hormoni	9. Nu poate fi influențată decât în mică măsură de către hormoni

Comparația arată că aici e vorba într-adevăr de două sisteme diferite, ceea ce poate fi atestat pe calea excitării experimentale a creierului. În sfârșit, catecholamin norepinephrin-ul stimulează agresivitatea afectivă și inhibă în același timp agresivitatea de prădător. După Reis, comportamentul de apărare împotriva dușmanilor aparținând altor specii aparține de asemenea agresivității afective. Totuși ni se pare necesară o diferență mai fină. Trebuie să distingem agresivitatea afectivă defensivă intraspecifică de agresivitatea afectivă defensivă interspecifică (Leyhausen, 1973).

Din nefericire, necesitatea de a distinge între agresivitatea intraspecifică și agresivitatea interspecifică este adesea trecută cu vederea. Astfel, Ardrey (1966), urmându-l pe Dart, explică agresivitatea omului modern prin modul de viață al strămoșilor săi australopiteci, care au fost prădători (carnivori). Aceste maimuțe-om ucideau, după cum se știe, alte animale cu ajutorul unor arme ușoare și apoi le devorau. Ele erau „maimuțe prădătoare”. Prizonieri ai clișeului despre prădătorii cei răi, autorii de mai sus au trecut cu vederea mulțimea erbivorelor inofensive caracterizate de o agresivitate intraspecifică foarte intensă. Să ne gândim la tauri sau la cocoșii de luptă, care au devenit adevărate simboluri ale agresivității.

În cele ce urmează ne vom ocupa în special de agresivitatea intraspecifică. Comportamentele de amenințare și de luptă le considerăm a fi comportamente agresive și atunci când ele apar vorbim despre acte agresive. Agresivitatea este măsurată în funcție de aceste comportamente. Ca disponibilitate pentru acte agresive, ea variază, de pildă, în funcție de anotimp. Există în această privință deosebiri între specii și indivizi. Din punct de vedere funcțional, comportamentele agresive formează împreună cu

comportamentul submisiv și comportamentul de fugă o unitate supraordonată, pe care Scott a denumit-o, cu o expresie fericită, „comportament agonistic”.

Von Holst și Von Saint-Paul (1960) au demonstrat prin experimente de stimulare cerebrală la cocoșii domestici că comportamentul agonistic constituie un tot integrat. Trecerea de la atac la fugă poate fi declanșată prin excitarea mai îndelungată a unei singure zone sau prin creșterea intensității excitantului, ceea ce indică existența unei baze neuronale comune. Hunsperger (1954) a descoperit excitând electric creierul mediu și hipotalamusul pisicii un sistem funcțional coerent alcătuit din comportamentul de atac, apărare și fugă.

Adesea se face distincția între comportamentul agresiv și comportamentul defensiv, însoțită nu de puține ori de valorizarea care condamnă agresorul. În realitate este foarte dificil a face această distincție, deoarece comportamentele de atac și apărare sunt foarte asemănătoare. Totuși există și excepții: când atacă, veverițele își lasă urechile pe spate și-și ascut dinții; când se apără, urechile sunt ridicate și se emit sunete ascuțite. Întrucât există posibilitatea de a deosebi un sistem de atac de un sistem de apărare, încerc să ofer în tabloul următor o viziune de ansamblu asupra celor spuse. Subliniez că această distincție nu este întotdeauna posibilă.

Din această prezentare reiese că comportamentele de atac și apărare alcătuiesc subsistemele unui sistem combativ. Acestuia îi este coordonat funcțional un sistem de fugă, care poate fi divizat în comportament de supunere și comportament de fugă. La rândul lor, aceste subsisteme se desfac — în deplină concordanță cu schema ierarhiei comportamentelor elaborată de Tinbergen — în alte subsisteme. Sistemul de fugă constituie un

Comportament agonistic	
Sistemul de luptă	
1. Comportamente de atac	
	Amenințare
	Luptă
2. Comportamente de apărare	
	Amenințare
	Luptă
Sistemul de fugă	
3. Comportamente de supunere	
4. Comportamente de fugă	

important antagonist al sistemului de luptă, deoarece împiedică transformarea luptelor în autodistrugere. „Luptătorul neînfricat nu trece mai departe”, scrie Tinbergen pentru a ilustra această stare de fapt.

Sistemul agonistic al vertebratelor superioare este organizat în conformitate cu această schemă. Desigur, există și abateri. Astfel, la multe vertebrate comportamentul submisiv este absent, iar comportamentele proprii sistemului de luptă pot fi ritualizate sau nu. În ultimul caz, agresivitatea intraspecifică nu se deosebește clar de agresivitatea interspecifică. În sfârșit, sistemului de luptă îi este asociată o motivație diferită în ceea ce privește intensitatea. În funcție de intensitatea motivației agresive care condiționează apetența pentru luptă, sistemul poate fi orientat precumpănitor spre dimensiunea agresivității spontane (atac) sau spre dimensiunea agresivității reactive (apărare). Acest aspect variază chiar în cadrul familiei vertebratelor în funcție de ecologia specifică speciei respective.

Schema mai sus prezentată exprimă relații ipotetice între sistemele fiziologice, așa cum au fost ele stabilite pe baza datelor existente. După opinia mea, psihanalistii dau conceptului de

agresivitate o extindere prea mare. De exemplu, Hacker (1971) definește agresivitatea în felul următor: „Acea energie și predispoziție inerentă omului care se exprimă inițial în activitate, iar mai târziu în diferitele forme, individuale și colective, învățate social și mijlocite social, ale autoafirmării, forme care pot merge până la cruzime” (p. 79). Punctul de plecare al lui Hacker este sensul original al cuvântului latin *aggredior* — *aggredi* și echivalează agresivitatea în sens larg cu acțiunea.

Cercetările de etologie au arătat că la multe specii există o relație pozitivă între curiozitate și inițiativă, pe de o parte și ceea ce biologii numesc agresivitate, pe de altă parte. Însă această relație nu ne spune decât că animalele care în general sunt agresive au momente în care sunt curioase și nu că comportamentul de investigare oscilează în același ritm cu agresivitatea. Este cert că aceste două comportamente nu derivă dintr-un același sistem fiziologic, chiar dacă același factor — ar putea fi vorba de un hormon — le activează pe amândouă. Același lucru este valabil, la multe vertebrate, pentru agresivitate și sexualitate: ambele sunt, în general, stimulate de hormonul sexual masculin (la un nivel superior de integrare). La nivelul al treilea al ierarhiei instinctuale stabilite de Tinbergen, cele două sunt distincte, iar acțiunea lor reciprocă este inhibitorie.

Acest fapt nu a fost înțeles, printre alții, de Dan (1972). În experimentele întreprinse, el a enervat subiecții și le-a probat performanța, cerându-le să sublinieze anumite litere într-un text. Rezultatul a fost că în stare de enervare performanțele nu au fost bune. Din acest experiment și din alte experimente asemănătoare, Dan a conchis că nu există o corelație pozitivă între agresivitate și performanță. De asemenea, el a considerat că astfel a fost dovedită lipsa de fundament a opiniei că extirparea agresivității

nu ar fi dezirabilă, deoarece odată cu ea ar fi eliminate sau atenuate trăsături pozitive, cum ar fi inițiativa sau ambiția. Lucrurile nu stau deloc așa! Doar o persoană lipsită de experiență în domeniul fiziologiei comportamentului poate admite că un om enervat trebuie să aibă performanțe superioare dacă este adevărat că există o corelație pozitivă între agresivitate și performanță. Această afirmație se referă la ansamblul personalității: oamenii potențial agresivi au de obicei mai multă inițiativă.

2. Manifestări ale comportamentului agresiv în lumea animală

a) Lupte de vătămare și lupte-turnir

Conform unuia dintre cele mai răspândite clișee, animalele sălbatice urmăresc în confruntările lor agonistice distrugerea adversarului.

În realitate, doar animalele de pradă urmăresc distrugerea prăzii. Aceasta nu este însă în niciun caz regula pentru confruntările vertebratelor. Este adevărat că există o serie de vertebrate la care inhibițiile agresivității față de congeneri sunt minime, ceea ce conduce nu de puține ori la uciderea adversarului. Hamsterii europeni atacă, fără inhibiții în afara perioadei de reproducere, congeneri de același sex sau de sex diferit, mușcându-i atunci când le este încălcat teritoriul. Totuși, învinsul poate scăpa de adversar, după un scurt schimb de mușcături, fără a fi urmărit de acesta. Iată de ce, în mod normal, în asemenea cazuri nu se produc alte vătămări (Eibl-Eibesfeldt, 1953). Relații extrem de interesante întâlnim la anumite mamifere care trăiesc în grupuri închise: membrii grupului se cunosc individual (lei, lupi) sau se

recunosc pe baza unui miros comun (șoareci, veverițe zburătoare). La aceste animale, agresivitatea față de membrii grupului este foarte bine controlată, în timp ce față de congenerii străini de grup nu există inhibiții. Leii masculi ucid chiar femele și pui străini de grup (Schaller, 1972). Relații asemănătoare întâlnim la șoareci și veverițe zburătoare (Schultze-Westrum, 1974). Aici avem de-a face cu un tip de relații foarte asemănătoare cu cele produse la om de pseudospeciația culturală.

În general, luptele intraspecifice ale vertebratelor sunt totuși ritualizate. Ritualizările se pot produce în mai multe feluri. Unele animale au dezvoltat tehnici speciale de parare a atacurilor vătămătoare care vin din partea rivalilor. Când luptă doi pești anemonă (*Amphiprion percula*), iar unul dintre ei încearcă să-și atace dur adversarul din lateral, atunci celălalt folosește aripa pectorală, de o construcție foarte solidă, ca pe un scut cu ajutorul căruia se apără de atacuri (Eibl-Eibesfeldt, 1964). Mistreții masculi se atacă unul pe celălalt cu colții, fiecare încercând să primească lovitura în zona umerilor, unde există o porțiune de piele solidă, groasă de câțiva centimetri, numită scut. În ambele cazuri de mai sus constatăm o adaptare care zădărnicește acțiunea agresivă, atacatorul nefiind inhibat.

Constatăm adesea că animalele dotate cu arme puternice, care s-ar putea cu ușurință vătămă reciproc, se înfruntă în adevărate turniruri, fiecare utilizând armele de așa manieră încât să nu producă răniri. Lorenz (1943) este printre primii care a atras atenția asupra acestui fapt. Piranha, un pește răpitor din regiunea Amazonia și Orinoko, temut pentru dinții săi feroși, nu-și mușcă nici odată congenerii. El luptă cu rivalii din poziție laterală și lovind cu coada în direcția adversarului (Markl, 1972). Mai complicate sunt luptele de tip turnir la ciclode. După o amenințare introduc-

tivă, pe parcursul căreia animalele se amenință din lateral și din față cu aripioara anală în poziție de maximă extensie, cu operculele ridicate și uneori cu gura deschisă, se ajunge la luptă, care constă în lovituri reciproce cu coada. Rareori lovitura atinge corpul adversarului, în schimb transmite, prin unda de șoc, informații asupra forței autorului loviturii. În etapa următoare a luptei, adversarii se împing cu gura, încercând să se disloce reciproc. Această încercare a puterilor este nesângeroasă și ia sfârșit când unul din adversari își epuizează forțele și abandonează lupta. Învinsul își pliază aripile, înlocuiește culorile frapante cu culori șterse și părăsește locul luptei.

Masculii multor specii de șerpi veninoși intră în conflict în perioada împerecherii. Totuși niciodată ei nu se mușcă reciproc, luptând în maniera turnirului. De exemplu, crotalii își ridică prima treime a corpului de la pământ și se lovesc cap în cap până când unul din cei doi rivali se prăbușește sau se dă bătut. Reptilele patrupele ne oferă și ele multe exemple de luptă de tipul turnirului. Astfel, șopârla luptă cavalereste. Masculul se plasează în fața rivalului cu vârful botului la pământ. Acesta îl prinde cu botul de ceafă și-l ține un timp în strânsoare. Apoi adversarul este invitat să procedeze la fel. Ostilitățile sunt purtate în această manieră până când unul din adversari își dă seama, după forța mușcăturii celuilalt sau după soliditatea poziției acestuia, că este în inferioritate. Atunci el se întinde pe burtă, rămâne un timp nemiscat în această poziție și în cele din urmă dă bir cu fugiții.

Iguanele marine luptă cap în cap, adversarii încercând să se disloce reciproc. Dacă unul dintre ei constată că nu are nicio șansă de a câștiga, atunci el adoptă poziția de submisivitate, pe care rivalul o acceptă, încetând lupta și dând posibilitatea învinsului să se retragă. Varanii luptă ridicându-se pe labele din spate. De

asemenea, lumea păsărilor și a mamiferelor ne oferă numeroase exemple de lupte turnir.

Bine cunoscute sunt tehnicile de luptă ale copitatelor cornute. Fiecare specie de antilope are o tactică de luptă particulară. Unele sunt dotate cu rudimente de coarne, cu care izbesc, altele au coarnele astfel alcătuite, încât în timpul luptei ele se agață sau se înfig în coarnele adversarului, iar altele își folosesc lungimea coarnelor pentru a se duela (Walther, 1961, 1966). Forma coarnelor arată că acestea au luat naștere pentru a sluji în lupta intraspecifică. Pentru lupta cu prădătorii, mult mai adaptate ar fi fost coarnele de forma pumnalului, și nu coarnele răsucite ale berbecului.

Uneori lupta începe ca o luptă de vătămare. Câinii se mușcă unii pe alții. Dar atunci când unul dintre ei constată că celălalt este superior, el adoptă comportamente de supunere. De pildă, el se poate culca pe spate, asemeni unui pui care o invită pe mama sa să-l curețe. În fața acestui comportament agresorului este inhibat. Adesea, cel învins urinează puțin și este lins de învingător, ceea ce arată că gestul de supunere imită de fapt comportamentul infantil (un apel infantil). Un astfel de apel reușește nu de puține ori să transforme dușmănia într-un contact prietenos. Învingutul dă ușor din coadă, în timp ce învingătorul îl curăță. Acesta din urmă dă și el din coadă, iar ceea ce începuse ca o luptă violentă sfârșește ca un joc prietenos.

Din existența la vertebratele superioare a luptelor turnir și a comportamentelor de supunere putem deduce că pentru aceste animale este avantajos să nu-și ucidă congenerii. În spatele dezvoltării unor ritualuri de amenințare și a unor complicate reguli de luptă trebuie să se afle o puternică presiune selectivă. Același lucru trebuie să fie valabil și pentru agresivitate, căci altfel ar fi

foarte simplu să fie eliminată acolo unde periclitează congenerii. Cu evidență, cazul din urmă este rar. S-ar putea spune că animalele bine înarmate dezvoltă luptele de tip turnir pentru a-și putea măsura în continuare forțele.

Totuși, la multe specii turnirurile se transformă în luptă de vătămare, atunci când congenerul învins nu se poate îndepărta de adversar. La ciclode, de pildă, învinsul va fi, într-o astfel de situație, urmărit și lovit și în cele din urmă rănit atât de grav, încât sucombă. Situația consumatorie (cosumatory situation) — „congenerul să nu mai fie prezent” (în luptele intragrupale este suficient comportamentul de evitare) — trebuie realizată. Inhibițiile agresivității s-au dezvoltat pentru a permite congenerului să se îndepărteze. Când nu este capabil s-o facă, se expune atacurilor distructive.

Pentru a pune la îndoială valabilitatea acestei reguli au fost invocate câteva specii de vertebrate și nevertebrate la care agresivitatea intraspecifică nu este inhibată. În ceea ce privește nevertebratele, nu mă pot pronunța deoarece nu dețin suficiente cunoștințe. Mai întâi, noi înșine am afirmat în mod repetat că doar o presiune selectivă puternică poate duce la constituirea unui ritual de luptă complicat. Dacă animalul are posibilitatea de a se îndepărta rapid de rival, atunci, cu siguranță, lupta turnir nu va mai fi angajată. Când leii ucid fără inhibiții un congener care trăiește în afara grupului de apartenență, faptul merită într-adevăr toată atenția, pentru că este extraordinar. Care este frecvența unor astfel de incidente? Date cifrice exacte nu există încă. Criticii constată doar existența unor animale lipsite de inhibiții ale agresivității intraspecifice. Dar cu aceasta nu ni se spune nimic nou.

b) Controlul biologic al agresivității

69

La multe reptile și pești lupta poate lua sfârșit prin aceea că unul din combatanți maschează semnalele declanșatoare ale agresivității, așa cum se întâmplă în cazul adoptării posturii de supunere. Amintim de asemenea că mamiferele, ceea ce este valabil și pentru păsări, pot stabili o legătură prietenească prin intermediul comportamentelor de liniștire care folosesc apelurile infantile. Uneori, cum se întâmplă la maimuțele berber, puiul este nemijlocit implicat în apel: când doresc să se apropie de un animal superior în rang, masculii vin însoțiți de un pui. Acesta este purtat în așa fel încât poate fi văzut de animalul superior în rang, ceea ce îi va inhiba agresivitatea (Deag și Crook, 1971).

Comportamentul de liniștire apelează adesea la o mijlocire. Constatarea este valabilă în primul rând pentru primat. Paviarii superiori în rang nu tolerează atacurile reciproce ale celor inferiori în rang. Ei iau partea celui atacat și-l alungă pe agresor. Vom mai vorbi în cele ce urmează despre controlul agresivității și mecanismele sale. Dezvoltarea lor filogenetică, în special a ritualurilor de asociere, a fost pe larg discutată în cartea mea *Iubi-re și ură* (Liebe und Haß).

3. Funcțiile comportamentului agresiv

a) Comportamentul teritorial

În general, în lumea animală cel mai periculos concurent pentru un individ este congenerul său. El consumă aceeași hrană și utilizează aceleași locuri de somn și de reproducere. Toate acestea nu există în cantități nelimitate. De aceea, pentru prosperi-

tatea unei populații animale este necesar ca exemplarele unei specii să se răspândească pe întreaga suprafață utilizabilă, pentru a evita suprapopularea. Prin intermediul comportamentului agresiv, indivizii exercită asupra congenerilor o anumită presiune care contribuie la răspândirea speciei pe un teritoriu mai extins. La hamsterii din Europa Centrală, fiecare individ are teritoriul său pe care îl apără împotriva oricărei intruziuni. Măcăleandru ocupă, ca pereche, un teritoriu și alungă din perimetrul său orice congener. Alte animale se constituie în grupuri care sunt exclusive. Membrii unui grup se recunosc cu ajutorul unei caracteristici comune (la șoareci un miros al grupului) sau individual (pavianii). Grupul locuiește un teritoriu comun din care este alungat orice străin prin eforturi comune.

Așadar, arealul ocupat și apărat de un individ sau de un grup îl numim teritoriu. Teritorialitatea este o formă de intoleranță spațială⁸. Ea conduce la o răspândire a animalelor pe un spațiu mai extins, ceea ce implică utilizarea zonelor marginale mai puțin favorabile. Locuitorii unui teritoriu se bucură de o serie de avantaje. Ei își cunosc domeniul, locurile de refugiu și adăpăturile, precum și sursele de hrană. Știu unde să fugă în caz de pericol. Pe scurt, datorită tuturor acestor cunoștințe, animalele se simt în siguranță în teritoriul lor.

Mărimea teritoriilor variază în funcție de nevoile și oferta de hrană. Un vultur are nevoie de un teritoriu mai mare decât un uliu al șoarecilor. Există animale care nu cunosc un teritoriu asociat hranei, deoarece hrana ca factor limitativ joacă un rol minor.

⁸ Primăvara, masculii de plevușcă ghimpoasă înoată la început în bancuri în apa puțin adâncă, căutând locurile bogate în vegetație acvatică. Dacă un mascul a găsit un astfel de loc, îl ocupă și-și schimbă comportamentul. Acum el va ataca orice congener de același sex.

Aceste animale luptă totuși pentru locurile de reproducere, deoarece ele sunt limitate. Multe păsări cântătoare luptă pentru locuri de clocit și doar acelea care reușesc să ocupe și să păstreze un astfel de loc pot să se reproducă. Cei excluși nu mor, dar ei sunt cel puțin pentru un sezon împiedicați să se reproducă.

Lupta pentru teritoriu nu este, în lumea animală, o luptă permanentă. Există o serie de ritualuri ale marcării teritoriului, care împiedică luptele. Multe păsări cântătoare cântă un cântec teritorial prin care anunță că zona este ocupată. Ciocănitorele lovesc cu ciocul în ramurile uscate pentru a se auzi până departe. Multe mamifere plasează în puncte importante ale teritoriului lor emisii de substanțe puternic mirositoare. Aceste scuturi chimice ale casei pot consta din secreția unor glande, din urină sau din fecale. După cum toată lumea știe, câinii își marchează teritoriul cu ajutorul urinei. Hipopotamul pitic utilizează un amestec de urină și fecale: în momentul defecației, masculul îndreaptă un jet de urină spre excremente. În felul acesta, tufișurile de pe malul râului sunt stropite cu un amestec fluid de urină și fecale, creând pentru animal o atmosferă familiară.

O maimuță *Galago* crescută de noi urina în palme și apoi își freca palmele de tălpi. Apoi, când se cățara, lăsa pe obiecte și pe pereți urme evidente de pași.

Leii de mare își marchează teritoriul ridicându-se în poziție bipedă la marginea acestuia și urlând în direcția vecinului. La rândul său vecinul procedează în același mod, însă foarte rar se ajunge la luptă, pentru că vecinii își respectă teritoriul.

Un bursuc domesticit, pe care l-am ținut în casă cu ani în urmă, marca punctele importante ale teritoriului, chiar și vârfurile pantofilor mei, cu o secreție emisă de o glandă situată sub

vârful cozii. Hamsterii utilizează pentru marcarea teritoriului secreția unor glande laterale.

În lumea animală teritorialitatea este foarte răspândită. Există viermi teritoriali, moluște teritoriale, artropode teritoriale, precum și vertebrate teritoriale. Această constatare nu ne autorizează însă să considerăm că teritorialitatea este de fiecare dată un produs al homologiei⁹. În afară de aceasta, formele de manifestare a teritorialității sunt extrem de variate. Există animale care nu au un teritoriu fix, ci unul mobil. Alte animale sunt teritoriale doar în anumite perioade ale zilei, în timp ce în restul zilei evită lupta. Adesea teritorialitatea este limitată doar la un anotimp. Rândunelele și graurii se manifestă teritorial doar primăvara și vara.

Intoleranța spațială nu conduce în mod necesar la luptă. Teritoriile pot fi menținute și fără luptă, prin intermediul ritualurilor. Notabil este fenomenul dominanței proprietarului teritoriului în propriul domeniu. Același lucru este exprimat și de Pitelka (1959) când insistă asupra faptului că semnificația teritoriului nu rezidă în natura mecanismelor care-i determină pe congengeri să-l identifice pe posesorul teritoriului cu domeniul său, ci în faptul că el este folosit exclusiv de animalele care-l ocupă. După Wilson (1971), teritoriul este un domeniu folosit mai mult sau mai puțin exclusiv de anumite animale sau grupe de animale, care-l apără sau își fac simțită prezența prin alte manifestări (Wilson 1971, p. 195). Însă atunci când comportamentele nonviolente de avertizare nu-l împiedică pe străin să pătrundă în teritoriu, se apelează la forme mai agresive de impunere și în cele din urmă la luptă. Willis (1967) conside-

⁹ Pentru cititorul avisat insistența noastră în a sublinia că asemănările între caracteristicile speciilor diferite nu trebuie considerate ca homologii poate părea superfluă. Totuși, cei care nu sunt bine familiarizați cu domeniul sunt înclinați să facă această presupunere. Insistența mea intenționează să prevină o asemenea atitudine.

ră că teritoriul este un loc în care un animal sau o grupă de animale domină un alt animal sau o altă grupă de animale.

Kummer (1971) definește teritoriul ca un domeniu delimitat prin apărare (p. 223). El arată că în prima fază, a întemeierii teritoriilor, agresivitatea decide cine va deține domeniile cele mai bune. Dar odată ce împărțirea a avut loc, mișcările proprietarilor de teritorii devin formalizate și previzibile, iar conflictele sunt reduse la minimum. Fiecare a învățat unde se află granițele teritoriilor și le respectă cel puțin pentru un anumit timp. Faptul că granițele sunt, la nevoie, apărate constituie pentru Kummer o caracteristică a teritorialității. Totodată el precizează că această „apărare” se reduce de cele mai multe ori la demonstrații inofensive (impunere vizuală, strigăte).

Figurile 1 și 2 exemplifică maniera în care o specie parcelează un domeniu în teritorii.

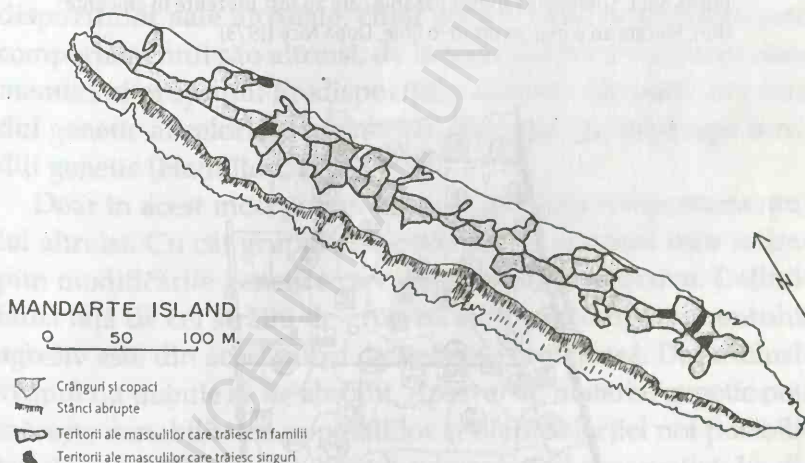

Fig. 1. Distribuția masculilor speciei de păsări *Melospiza melodia* în timpul perioadei de împerechere din 1961 pe insulele Mandarte. Cu negru: teritoriile masculilor neîmperecheați.

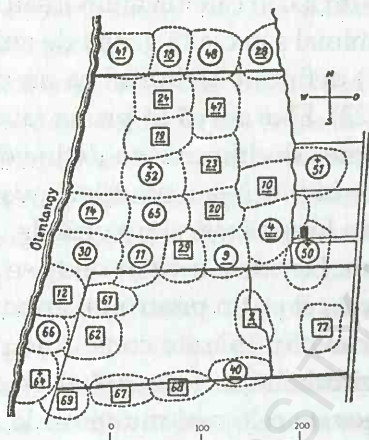
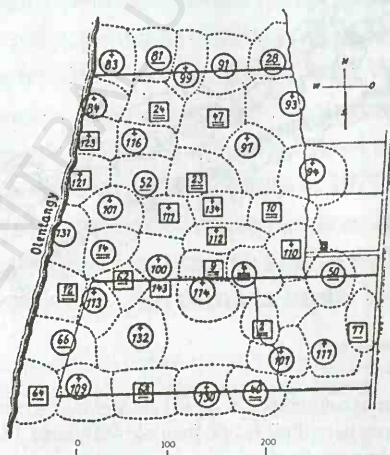

Fig. 2. Teritoriile masculilor de *Melospiza melodia* în anii următori. Cerc: locuiește tot anul; pătrat: oaspetele de vară; cruce: pasăre prezentă pentru prima dată. Sublinierea indică păsările care au fost prezente în anii anteriori. Fiecare an e marcat printr-o linie. După Nice (1973).

b) Avantajele grupurilor exclusive

75

Grupele teritoriale sunt exclusive. Această închidere față de străinii de grup oferă prin intermediul funcției teritoriale a răspândirii pe întreg teritoriul o serie de avantaje selective. Ele nu pot fi considerate doar ca produse secundare ale spațierii în vederea unei utilizări optime a spațiului, meritând de aceea o atenție specială.

În general, grupurile teritoriale provin din unități familiale, a căror progenitură conviețuiește cu părinții, chiar atunci când există bariera incestului, ceea ce face ca între membrii grupului să ființeze un înalt grad de înrudire. Acest fapt are consecințe pentru genetica populațiilor. Când, într-un astfel de grup, individul se sacrifică pentru comunitate, promovând astfel supraviețuirea grupului, el promovează în același timp răspândirea predispozițiilor sale altruiste, chiar atunci când se exclude, prin comportamentul său altruist, de la reproducere în favoarea altor membri ai grupului. Predispozițiile altruiste fac parte din fondul genetic al celorlalți membri ai grupului, îndeaproape înrudiți genetic (Hamilton, 1964).

Doar în acest mod putem înțelege evoluția comportamentului altruist. Cu cât grupul este mai mic, cu atât mai ușor se impun modificările genetice care aduc avantaje selective. Delimitarea față de cei străini de grup cu ajutorul comportamentului agresiv este din acest punct de vedere avantajoasă. Dar exclusivismul nu trebuie să fie absolut. Aportul de material genetic nou mărește variabilitatea populațiilor și oferă selecției noi posibilități. Un astfel de schimb limitat este accesibil observației. La diferitele specii de maimuțe, masculii tineri își păstrează grupul de apartenență și caută să se atașeze la alte grupuri.

La om, acest exclusivism al grupurilor conduce la o rapidă „pseudospecificație” culturală, care atrage după sine o rapidă evoluție genetică.

c) Reacția de respingere
ca mijloc pentru păstrarea
normei grupului

Studiul diferitelor animale sociale a constatat că acei membri ai grupului a căror înfățișare sau comportament se abate considerabil de la norma grupului sunt atacați de ceilalți membri ai grupului. Psihologul Schjelderup-Ebbe (1922) a observat că găinile a căror creastă a fost marcată cu o pată de culoare sau a fost legată în altă direcție decât cea obișnuită devin obiectul atacurilor congenerilor din același grup. Exemple extrem de impresionante ne-a furnizat de curând Jane van Lawick-Goodall. În grupul de cimpanzei trăitori în libertate pe care-i observa a izbucnit o molimă de paralizie infantilă. Indivizii atinși de boală și care se abăteau acum considerabil de la normă erau evitați și atacați, deși înainte fuseseră bine integrați în grup. Ceva mai departe ne vom referi pe larg la aceste observații. Este sigur că reacția de respingere servește la îndepărtarea animalelor bolnave și la menținerea omogenității grupului.

Aceeași funcție o are și la om, unde sub forma ironizării și batjocurii contribuie fie la alinierea deviantului la normele grupului, fie la excluderea acestuia. Se poate deci presupune că menținerea normei grupului era adaptativă pentru viața în grupurile mici originare.

d) Funcțiile rivalității sexuale

77

Faptul că masculii multor specii de vertebrate se luptă între ei doar în perioada împerecherii, și aceasta doar pentru a intra în posesia femelelor, fără a mai participa apoi la creșterea progenerurii, arată că luptele între rivali presupun un avantaj selectiv. Cei mai puternici și cei mai abili, care sunt în același timp cei mai sănătoși sunt selecționați pentru reproducere. Prin intermediul acestui test de aptitudini este menținută într-un anumit sens sănătatea speciei. La multe șopârle și șerpi, aceasta pare a fi singura rațiune de existență a luptelor. De aceea se vorbește și de lupte de împerechere. Acolo unde masculii participă și la protecția progenerurii este, desigur, de o deosebită importanță ca cei mai buni să fie selecționați pentru această sarcină. Luptele rivalilor tocmai acest scop îl au.

e) Ierarhia

Și în cadrul unui grup social au loc confruntări agresive. Concurența nu este nici pe departe perfect reprimată. Dorința de a avea întâietate la locurile de hrănire sau de a obține alte privilegii alimentează lupta. Prin intermediul acestor lupte se creează ierarhiile. Fiecare individ al grupului învață din victorii și înfrângeri care individ îi este inferior și care îi este superior și se orientează în funcție de acest fapt. De cele mai multe ori, când ordinea ierarhică este pusă în discuție, este suficientă amenințarea din partea unui animal cu poziție superioară pentru a readuce la ordine un animal inferior în rang. Astfel sunt evitate luptele. Ierarhia este deci un principiu de ordine prin intermediul căruia este diminuată agresivitatea intragru-

pală. Agresivitatea nu se dezvoltă pentru a edifica o ierarhie, ci aceasta se dezvoltă ca un mecanism de control al agresivității intragrupale, avantajoasă din alte puncte de vedere. Agresivitatea îndreptată împotriva membrilor grupului de apartenență aduce celor mai puternici anumite privilegii, cum ar fi de pildă posesia femelelor. De asemenea, agresivitatea conduce adesea la o diviziune a muncii, astfel încât ierarhia îndeplinește secundar și alte funcții în serviciul conservării speciei. Mai-muștele de rang superior se află în centrul atenției („focus of attention”) tuturor celorlalți membri ai grupului (Change, 1967). Toți ceilalți urmăresc cu atenție ceea ce ei fac, ei înșiși expunându-se privirilor.

După Hold (1974, 1977) și în grupurile de copii frecvența cu care unul dintre ei se află în centrul atenției constituie un indice al poziției sale în ierarhie. Pentru a determina rangul, autoarea a numărat privirile adresate unui copil. Copiii care stăteau în centrul atenției celorlalți erau cei care arătau mai multă inițiativă. Ei determinau activitatea celorlalți, erau mai agresivi decât media, fără a fi totuși extrem de agresivi. Acești copii îi apărau pe cei inferiori în rang, aplanau conflictele, se jucau cu mai mulți copii, participau des la jocul cu roluri și erau mult mai mobili decât ceilalți. Ei inițiau mai des contacte corporale (atingerea cu mâna etc.). Dacă li se dau bomboane pentru a le distribui celorlalți copii, ei mențin în această situație controlul asupra celorlalți copii, în timp ce copiii cu un rang inferior îl pierd imediat.

Copiii de rang inferior se orientează în funcție de cei cu rang superior, imitându-i. Li se supun, le cer sfatul și caută contactul cu ei, oferindu-le daruri și ajutorul lor, povestindu-le și arătându-le diferite lucruri. Uneori, copiii cu rang superior

sunt evitați, copiii cu rang inferior refugiindu-se în preajma educatoarei. Ei se joacă singuri mai des decât copiii de rang superior.

Poziția în ierarhie este determinată, printre altele, de gradul de familiarizare cu mediul: copiii superiori în rang sunt de obicei cei mai vechi în grădiniță.

4. Adaptările filogenetice ca determinante ale comportamentului agresiv

În mai multe publicații am subliniat că în cazul comportamentelor complexe este lipsit de sens a opta între „înnăscut” și „dobândit”, pentru că este de așteptat ca atât mediul, cât și zestrea naturală să fi participat la construcția lor. De aceea astăzi niciun etolog nu poate întreba dacă „agresivitatea” este înnăscută sau învățată. Cine le atribuie alternativa de mai sus fie n-a citit, fie n-a înțeles literatura etologică recentă.

Așa cum am arătat, trebuie să fim mai nuanțați; trebuie să întrebăm dacă există adaptări filogenetice care determină comportamentul agresiv și dacă da, în ce mod? Sunt aceste adaptări de tipul coordonărilor moștenite, impulsurilor și/sau al mecanismelor declanșatoare? Care este rolul experienței individuale în integrarea evidentelor părți înnăscute într-un întreg funcțional (Eibl-Eibesfeldt 1963)? Acest punct de vedere este reprezentat și de antropologul Freeman (1971). „O abordare interacțională a studiului agresivității conduce la concluzia generală că comportamentul agresiv este determinat atât de variabile interne, cât și de variabile externe, fiind puternic influențat de învățare” (p. 71). Spre deosebire de interacționiștii pe care i-am criticat mai înainte (îi includ aici și pe behavioriști), Freeman împărtășește

convingerea noastră că aportul zestrei native și cel al mediului pot fi cercetate.

Deși am tratat în alte scrieri modul în care adaptările filogenetice determină comportamentul animalelor, voi relua aici problema, ilustrând-o cu câteva exemple.

a) Adaptările filogenetice în motrică

Demonstrarea faptului că mișcările prin intermediul cărora animalele se luptă cu congenerii sunt coordonări moștenite se poate realiza prin experimentul izolării aplicat unui mare număr de nevertebrate și vertebrate. Peștii de luptă, plevușca ghimpoasă și ciclurile dezvoltă întreg repertoriul mișcărilor de luptă specifice speciei chiar atunci când sunt crescuți în condiții de izolare după ieșirea din ou. Iguanele marine crescute în condiții de izolare combat un rival în prezența căruia sunt puse mai târziu împingându-l cu capul, adică exact cum procedează exemplarele crescute în condiții normale. Șopârlele cu coadă vărgată din Galapagos, deși crescute în condiții de izolare, dezvoltă turnirurile lor specifice, care constau din lovituri de coadă. Cocoșii de luptă, crescuți în izolare, se lovesc reciproc cu pintenii. Tot astfel curcanii supuși experimentului izolării luptă asemeni curcanilor crescuți în condiții normale. Întrucât animalele dezvoltă comportamente diferite în condiții identice de mediu, diferențele trebuie că sunt întemeiate genetic.

Adesea comportamentele de luptă se manifestă înainte ca organul de luptă să se fi format. Lorenz a descris foarte viu modul în care un boboc de gâscă exersează lovitura de aripă cu aripile sale încă nedezvoltate. Copitatele cornute încep să lovească cu capul în maniera caracteristică speciei înainte de dezvoltarea

coarnelor. Lista exemplurilor poate fi mult amplificată (literatura problemei la Eibl-Eibesfeldt 1980). Astăzi se poate afirma cu certitudine că nu numai organele cu care animalele se luptă între ele (coarnele, colții) sunt înnăscute, ci și mișcărilor combative.

81

b) Mecanisme declanșatoare înnăscute și excitanți-cheie

O serie de studii au arătat că animalele răspund în mod reflex prin luptă la anumite semnale ale congenerilor. Experimentele lui Lack (1943) cu imitații sunt bine cunoscute. El a arătat că un mănunchi de pene roșii este suficient pentru a declanșa atacurile măcăleandruului. Dimpotrivă, un exemplar împăiat căruia i s-au smuls penele roșii rămâne fără efect, deși este mult mai asemănător cu măcăleandruul. La specia de iguane *Sceloporus undulatus*, semnalul declanșator al luptei îl constituie dungile bleu care împodobesc părțile laterale ale masculilor. Dacă dungile de culoare gri ale unei femele sunt vopsite în bleu, atunci ele sunt atacate asemeni unor masculi. Dacă dungile laterale ale unui mascul sunt vopsite în gri, atunci el este curtat de masculi asemeni unei femele. Plevușca ghimpoasă reacționează prin luptă la imitații care au partea inferioară colorată în roșu și prin curtare la imitațiile care au partea inferioară colorată în argintiu. Reacția este aceeași și la exemplarele crescute în izolare, deși acestea n-au văzut niciodată un mascul cu abdomenul roșu sau o femelă cu abdomenul argintiu (Tinbergen 1951).

La mamifere, semnalele olfactive joacă un rol foarte important. Ele sunt deocamdată insuficient cercetate. Remarcabil este faptul că la anumite specii de mamifere agresivitatea declanșată de membrii grupului de apartenență este neînsemnată, în timp ce

congenerii străini de grup fac obiectul unor atacuri vehemente. Experimentele cu guzgani și șoareci de casă au arătat că semnalele declanșatoare ale agresivității sunt mascate de un miros comun întregului grup. Dacă un șoarece de casă este introdus într-un grup străin, el va fi îndată atacat de toți membrii grupului. Însă dacă, înainte de a fi introdus în grup, este frecat cu urina câtorva din masculii grupului, atunci el va fi acceptat ca membru al grupului. La mamiferele superioare intercunoașterea individuală este aceea care acționează protector (Mackintosh și Grant 1966).

Există de asemenea semnale care inhibă agresivitatea. La ciclidul *Haplochromis burtoni*, de pildă, pata roșie portocalie de pe latura corpului inhibă agresivitatea, în timp ce o dungă verticală de culoare neagră în desenul capului o augmentează. Dacă unui pește i se arată o imitație pe care se află doar o pată roșie orange, atunci rata mușcăturilor îndreptate împotriva puietului orb, menținut în acvariu ca țintă a atacurilor, scade cu 1,77 mușcături pe minut în raport cu momentul inițial. Dimpotrivă, o imitație prevăzută cu o dungă verticală de culoare neagră augmentează rata mușcăturilor cu 2,79 mușcături pe minut. La imitațiile care au ambele semnale coloristice, rata mușcăturilor crește cu 1,08 mușcături pe minut, ceea ce înseamnă că efectul ambelor semnale este sumativ (Leong 1969, fig. 3).

c) Disponibilități de învățare

Atâta timp cât nu există vătămări, luptele și amenințările produc în mod evident plăcere, căci prilejul de a lupta sau de a amenința poate fi folosit ca stimul al dresurii. Astfel peștii de luptă și cocoșii învață să îndeplinească o anumită sarcină dacă drept răsplată li se oferă posibilitatea de a amenința un congener sau

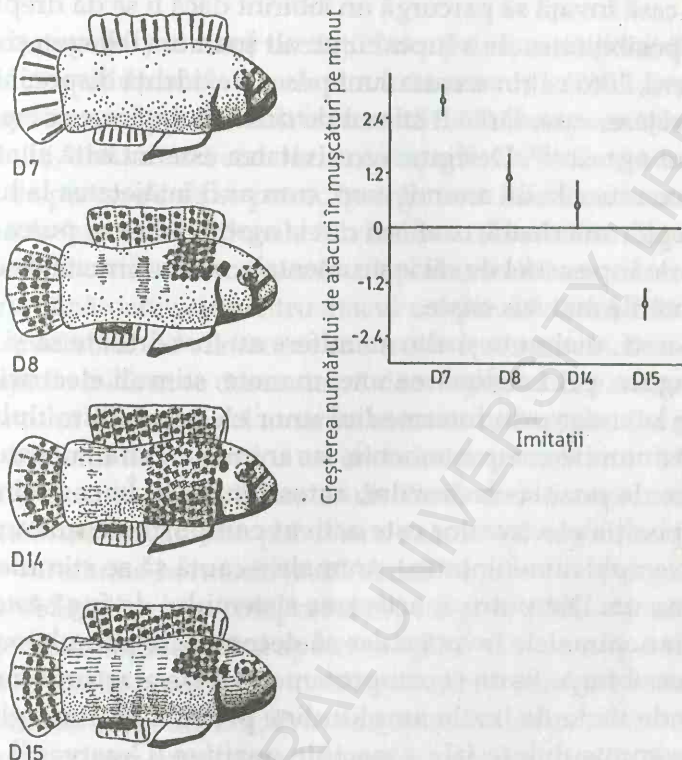

Fig. 3. La specia de biban *Haplochromis burtoni*, linia verticală din desenul capului stimulează, ca semnal declanșator al agresivității, disponibilitatea agresivă. Petele roșii-portocalii de pe spate inhibă agresivitatea. Dacă unui pește i se arată o imitație cu o linie verticală pe cap, dar fără petele roșii-portocalii (D7), atunci disponibilitatea sa agresivă (măsurată în mușcăturile aplicate unor pești orbi) crește. O imitație fără linie verticală, dar cu petele roșii-portocalii (D15) micșorează disponibilitatea agresivă. După Leong (1969).

o imitație a acestuia (Thompson 1963, 1964, Rasa, 1971). Șoarecii de casă învață să parcurgă un labirint dacă li se dă drept răsplată posibilitatea de a lupta cu un alt șoarece (Tellegen și colaboratorii, 1969). Prin aceasta sunt puse în evidență disponibilități de învățare, care, fără alt stimul de dresură, întăresc comportamentul agresiv¹⁰. Desigur, agresivitatea este întărită și atunci când conduce la un anumit scop, cum ar fi întâietatea la hrană. Concepția anterioară, conform căreia agresivitatea ar putea fi întărită doar pe astfel de căi instrumentale, este infirmată de experimentările mai sus citate.

Șoareci, maimuțe și alte mamifere au fost dresate să-și aplice singure, prin acționarea unei manete, stimuli electrici care ajung la creier prin intermediul unor electrozi. Stimulul activează anumite comportamente, iar animalul evită sau caută, în funcție de poziția electrozilor, autostimularea. În cazul în care prin poziția electrozilor este activat comportamentul agresiv (de exemplu, amenințarea), animalele caută să se stimuleze în continuare. Dimpotrivă, activarea sistemului de fugă este evitată, iar animalele învață chiar să deconecteze stimularea care activează fuga. Furia și comportamentele de atac sunt însoțite de unde theta de înaltă amplitudine provenind din regiunile hipocampusului, la fel ca reacțiile pozitive (Grastyan¹¹ 1974, p. 765).

¹⁰ Șoarecii de casă devin și mai agresivi după astfel de succese în luptă (Lagerspetz 1971, 1974, Scott 1958). Dimpotrivă, șoarecii devin pacifici dacă atacurile lor sunt pedepsite.

¹¹ „According to the hippocampal indicator, rage and attack are to be interpreted as positive emotional reactions that arise as liberations from inhibition. This interpretation is buttressed by the observation that rage and attack have a typical motor pattern of approach (in contrast to withdrawal in fear and defense). Thus it seems less paradoxical that selfstimulation and anger go together.”

Constatarea anumitor oscilații în ce privește disponibilitatea specifică a animalului de a răspunde la anumiți stimuli exteriori, oscilații care nu pot fi corelate cu modificări corespunzătoare ale mediului, autorizează concluzia că respectivele oscilații sunt produse de procese care se petrec în organism. Vorbim în acest caz de mecanisme motivaționale sau instincte și indicăm, după cum numitele mecanisme activează, comportamentul sexual, apetitul pentru vânătoare sau pentru atacul congenerilor, instinctul sexual, instinctul de vânătoare sau instinctul agresiv. Prin acest concept de instinct se desemnează doar faptul că în interiorul organismului animal există anumite mecanisme care produc o anumită disponibilitate pentru un anumit comportament, disponibilitate foarte bine ilustrată de comportamentul apetitiv. Respectivul mecanisme pot avea o natură foarte diversă.

La vertebrate hormonii joacă un rol important în asigurarea disponibilității pentru comportamentul agresiv. Hormonul sexual masculin augmentează apetența agresivă. Acest fapt explică de ce reptilele, păsările și mamiferele devin intolerante tocmai în perioada reproducerii. Prin administrarea experimentală de hormoni putem activa agresivitatea în momente foarte timpurii ale dezvoltării. Astfel, puii de curcă încep să se lupte între ei după ce li s-a administrat testosteron. Hormonul sexual feminin — estrogenul — diminuează agresivitatea, așa cum au arătat cercetările asupra rozătoarelor. Progesteronul mărește grija pentru apărarea progeneriturii.

Prin excitarea electrică a creierului poate fi declanșată apetența pentru luptă. Este ceea ce au întreprins von Holst și von Saint Paul (1960) la găini și Delgado (1966, 1969) la maimuțele

Rhesus și giboni. În toate aceste cazuri nu a fost activată atât motricitatea, ci nevoia de a lupta. În cazul în care nu era de față niciun adversar, nevoia respectivă nu era consumată. Sub influența excitării cerebrale, masculii de rang superior ai speciei Rhesus căutau victime în rândurile masculilor de rang inferior, fără a băga în seamă femelele. Masculii inferiori în rang nu au atacat niciodată un mascul superior în rang. Dacă nu găseau o victimă din cei de rang și mai mic decât ei, rămâneau pasivi. Gibonii supuși excitării anumitor zone ale creierului își atacă congenerii doar atunci când se află într-o cușcă comună. Dacă aceleași animale sunt excitate cerebral când se află în spațiu deschis, ele se limitează la a-și amenința congenerii, fără a-i ataca.

Plotnik (1974) a arătat că în cazul acestor experimente nu s-a ținut seama de posibilitatea ca excitarea cerebrală să fi produs durere sau neplăcere și, pe această cale, indirect agresivitate. Desigur, în viitor acest aspect va trebui luat mai atent în considerație. Ca participant la experimentele întreprinse de von Holst și von Saint-Paul (1960) nu îmi amintesc ca, după o astfel de excitație care trebuia să producă apetența pentru comportamentul agresiv, să fi înregistrat în comportamentul animalului indicii ale acțiunii excitațiilor dureroase. De asemenea, animalele supuse experimentelor, împlânzite și având posibilitatea de a se mișca libere, nu au manifestat niciodată reacții de evitare atunci când erau așezate pe masa de experiment. Criteriile riguroase propuse de Plotnik au fost respectate cu strictețe atât în ce privește experimentele asupra maimuțelor, cât și în ce privește experimentele asupra oamenilor. Un subiect uman a declarat că excitarea cerebrală care urmărea activitatea agresivității nu i-a produs durere, ci doar furie incontrolabilă. Alți subiecți nu au fost, din

păcate, întrebați; cu siguranță, ei ar fi vorbit de durerile produse de experiment, dacă le-ar fi avut.

Este, de asemenea, un fapt cunoscut că la om există accese de furie neurogene cauzate de activitatea spontană a unor grupuri de celule din lobii temporali și din nucleii amigdaloiți. La anumite animale motivația endogenă a luptei — instinctul de luptă — este atât de puternică, încât în absența prilejului de a lupta ele atacă obiecte de substituție. Astfel, cocoșii de luptă crescuți de Kruijlt (1964) în condiții de izolare își atacau propria umbră. Ei încercau chiar să-și atace propria coadă cu lovituri de cioc și piteni, învârtindu-se în cerc. Lăsau impresia că pe această cale descărcău o stare de excitație neconsumată. Pentru a descrie aceste relații, Lorenz a elaborat un model cibernetice, admitând că la baza apetenței de a ataca se află procese de excitație petrecute în sistemul nervos central. Acest model a fost pozitiv apreciat de neurofiziologi. Astfel, Moyer (1971 a, p. 50) scrie:

„Modelul hidraulic pentru tendințele comportamentale agresive elaborat de Lorenz (1966) se bazează pe câteva fapte fiziologice. Când sistemele de neuroni ale comportamentului agresiv sunt sensibilizate prin schimbarea compoziției chimice a sângelui, astfel încât transmit excitația, atunci «presiunea» în direcția comportamentului agresiv poate crește. De aici rezultă faptul că individul este tot mai înclinat să manifeste un comportament ostil. Totuși ideea că această presiune în direcția agresivității poate fi stăvilită doar prin aceea că agresivitatea este manifestată ni se pare puțin prea simplă.”

Prin urmare, mecanisme diferite produc apetența pentru luptă. Aceasta conduce la o serie de specii la situația că indivizii răspund tot mai neselectiv la stimulii exteriori. În cele din urmă, ei vor răspunde la stimuli care în mod normal nu activează

comportamentul agresiv. Rasa (1969) a crescut în izolare masculii speciei de ciclode *Etroplus maculatus*. Dacă mai târziu se introduc în același vas și femele din aceeași specie, ele vor fi atacate. Numai atunci când în acvariu se introduce și un „țap ispășitor”, cu rolul de a devia excitația agresivă, masculii cu un potențial agresiv foarte ridicat se pot împreuna. Dacă „țapul ispășitor” este îndepărtat, masculii atacă din nou femelele, deși până în acel moment trăiseră pacific cu ele.

Efectul izolării asupra apetenței agresive

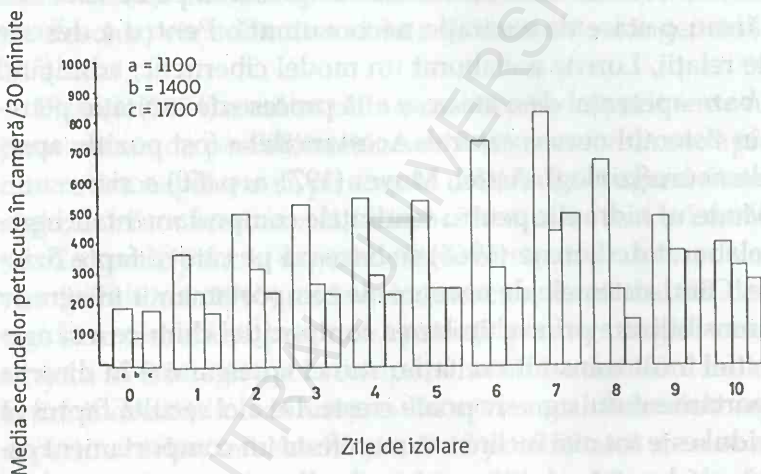

Fig. 4. Creșterea timpului petrecut în camera de testare după perioade de izolare de diferite lungimi. După 0, 1, 2, 3 etc. zile de izolare aceiași 5 pești au fost testați cu o imitație prin peretele de sticlă al camerei de testare. Creșterea timpului petrecut în cameră după o perioadă mai mare de izolare apare cu claritate. În fiecare zi a experimentului, Rasa a testat fiecare pește de trei ori în diferite momente. Timpul petrecut în cameră la a doua și a treia testare a diminuat considerabil. După Rasa (1971).

Trebuie să menționăm că aceste ciclode se numără printre speciile la care sexele se deosebesc foarte puțin unul de celălalt. Ar fi posibil ca, așa cum arată Wickler, masculii să fie permanent excitați agresiv de vederea femelelor. În condiții normale această agresivitate este descărcată prin luptele împotriva rivalilor. Dacă această descărcare nu mai este realizabilă datorită excluderii masculilor, atunci agresivitatea continuu stimulată se îndreaptă în cele din urmă împotriva femelelor. O astfel de posibilitate trebuie neapărat luată în considerație. Un alt experiment efectuat de Rasa asupra unei alte specii de ciclode (*Microspathodon*) pare concludent. Avantajul acestor pești constă în aceea că și puii sunt teritoriali, ceea ce permite ca experimentul să nu fie perturbat de apetența motivată sexual. Ei pot învăța să parcurgă un labirint pentru a ajunge într-o încăpere de unde pot vedea un rival și se pot lupta cu el. Durata rămânerii în această încăpere crește proporțional cu durata izolării anterioare. Acest efect îl au doar rivalii: dacă de cealaltă parte a peretelui de sticlă li se oferă un alt obiect, ei rămân impasibili. Wickler (1970) a observat că peștii au asociat intrarea în labirint cu rivalul pe care-l văd prin peretele camerei finale, astfel încât vederea intrării în labirint este suficientă pentru a stimula agresivitatea. În realitate s-a constatat că la vederea intrării în labirint peștii nu dau niciun semn de excitație agresivă. (fig. 4). Masculii tineri ai speciei de pești *Haplochromis burtoni* manifestă după o perioadă de izolare socială o creștere a disponibilității agresive, în timp ce disponibilitatea sexuală rămâne la același nivel. Abia la adulți izolarea socială produce variații similare ale agresivității și sexualității (Goldenbogen 1977; fig. 5).

După 14 zile de izolare socială, masculii speciei de pești *Xiphophorus helleri* luptă un timp semnificativ mai îndelungat față de

congenerii care nu au fost ținuti în izolare: 54,2 minute față de 27,2 minute. Numărul mișcărilor de amenințare și al loviturilor de berbec au fost aproximativ egale în cele două grupe, în timp

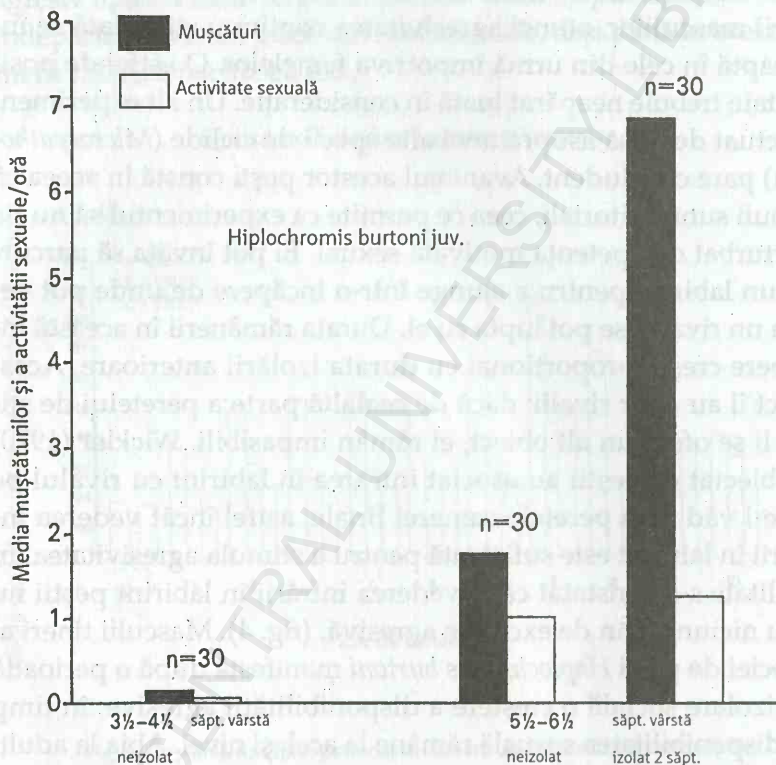

Fig. 5. Creșterea disponibilității agresive la masculii tineri de *Haplochromis burtoni* după o perioadă de izolare socială. Disponibilitatea pentru activitatea sexuală a rămas neschimbată, ceea ce arată că cele două trebuie atribuite, la această vârstă, unor sisteme motivaționale diferite. După Goldenbogen (1974).

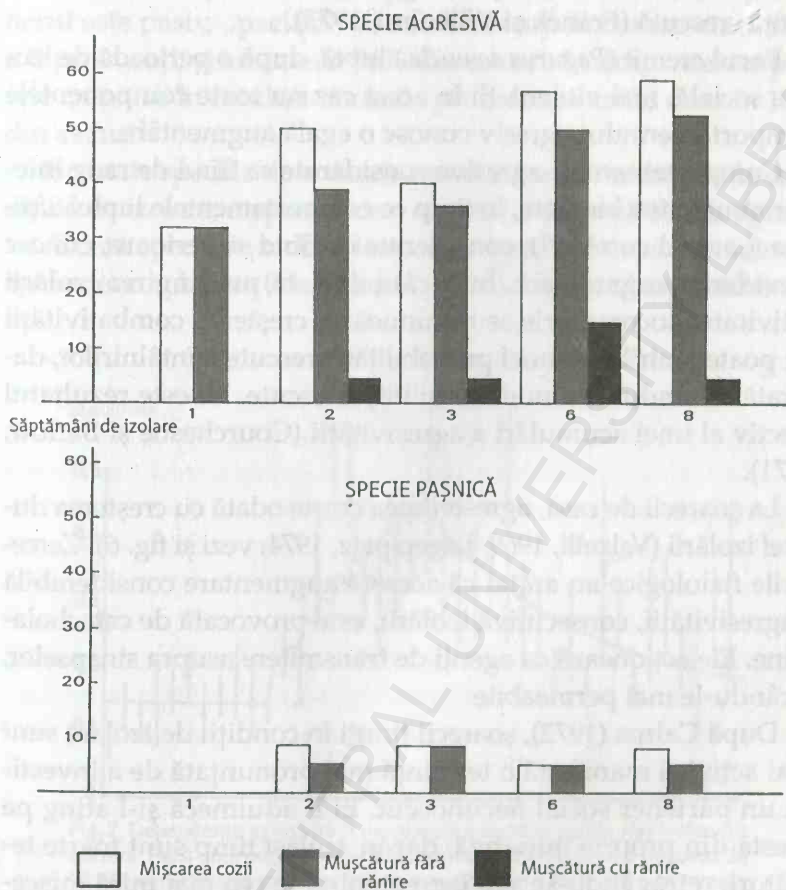

Fig. 6. Creșterea disponibilității agresive la șoareci aparținând unei specii agresive și unei specii pașnice. Graficele indică procente de masculi care-și mișcă coada (alb), mușcă fără a răni (gri), mușcă mortal (negru). După Lagerspetz (1974).

ce mișcările circulare și lupta cu gura au avut după izolare o frecvență crescută (Franck și Wilhelmi, 1973).

Racul eremit (*Pagurus samuelis*) luptă, după o perioadă de izolare socială, mai violent. Și în acest caz nu toate componentele comportamentului agresiv cunosc o egală augmentare.

Comportamentele agresive considerate ca fiind de rang inferior rămân neschimbate, în timp ce comportamentele luptei efective („actual combat”), considerate ca fiind superioare, cunosc o evidentă augmentare. Întrucât odată cu prelungirea izolării activitatea locomotorie se diminuează, creșterea combativității nu poate fi atribuită unei probabilități crescute a întâlnirilor, datorată la rândul său unei mobilități crescute. Ea este rezultatul efectiv al unei acumulări a agresivității (Courchesne și Barlow, 1971).

La șoarecii de casă, agresivitatea crește odată cu creșterea duratei izolării (Valzelli, 1969, Lagerspetz, 1974; vezi și fig. 6). Cercetările fiziologice au arătat că această augmentare considerabilă a agresivității, consecutivă izolării, este provocată de catecholamine. Ele acționează ca agenți de transmitere asupra sinapselor, făcându-le mai permeabile.

După Cairns (1972), șoarecii ținuti în condiții de izolare sunt mai activi și manifestă o tendință mai pronunțată de a investiga un partener social necunoscut. Ei îl adulmecă și-l ating pe acesta din proprie inițiativă, dar în același timp sunt foarte temători, retrăgându-se sau încremenind la cea mai mică mișcare a sa. La această situație poate contribui faptul că animalele sunt prinse într-un proces circular care sporește agresivitatea (mușcarea pentru a intimidă). Faptul că asemenea întâlniri se desfășoară mereu în același mod și că agresivitatea este la exemplarele crescute în izolare atât de intensă indică de aseme-

nea acțiunea unei motivații specifice. Chiar atunci când partenerul este pasiv, „pacific”, șoarecii crescuți în izolare atacă fără a fi provocați, și anume în 56% din cazuri, în timp ce exemplarele crescute în condiții normale procedează astfel doar în 19% din cazuri¹².

Nu toate speciile de animale reacționează în același fel la condițiile de izolare, respectiv cu o creștere a disponibilității agresive. Există specii de ciclode la care izolarea produce o scădere a apetenței combative (Heiligenberg, 1964, Heiligenberg și Kramer,

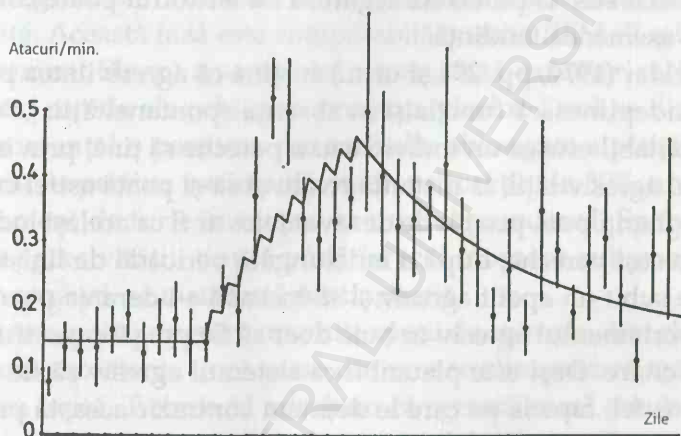

Fig. 7. Dependenta agresivității de stimulii externi la specia *Haplochromis burtoni*. Dacă unui pește i se arată în mod repetat imitații pe o perioadă de 10 zile, agresivitatea sa, măsurată în mușcături orientate spre peștii tineri, crește considerabil. După Heiligenberg și Kramer (1972).

¹² În cazul acestor experimente, ca partener de luptă a fost folosit un șobolan care a fost crescut împreună cu șoarecii și care se comporta „prietenos”. Este vorba de o întâlnire interspecifică realizată experimental. Oricum, cele două specii sunt strâns înrudite, astfel încât șobolanul a activat agresivitatea intraspecifică a șoarecelui.

1972). În acest caz, prezența congenerilor mărește agresivitatea (fig. 7).

Conceptul de instinct agresiv a fost foarte mult discutat în ultimii ani, invocându-se mereu ideea că agresivitatea ar fi potrivit naturii sale pur reactivă. Motivele acestei atitudini pot fi pur filosofice sau de alt ordin. Astfel s-a considerat a fi lipsit de finalitate faptul creșterii spontane a apetenței agresive, care ar determina animalul să rățăască asemeni unui cavaler în căutare de adversar. Însă din conceptul de instinct nu rezultă cu necesitate că acumularea agresivității conduce la un comportament precum cel de mai sus. O puternică legătură cu teritoriul poate contracara o asemenea tendință.

Wickler (1970, pp. 294 și urm.) susține că agresivitatea poate să-și îndeplinească funcția și în absența spontaneității: „Pe cât de profitabil este ca un individ sau o pereche să țină, prin intermediul agresivității, la distanță rivalii și să-și poată astfel crește nestingheriți puii, pe atât de dezavantajos ar fi ca același individ sau aceeași pereche, după o îndelungată perioadă de liniște, să capete subit un apetit agresiv și să înceapă a-i deranja pe alții”. Comportamentul agresiv trebuie doar să fie pregătit pentru orice solicitare. Deși este plauzibil ca sistemul agresiv să fie construit astfel, faptele pe care le deținem contrazic această presupunere.

Înarmarea animalelor teritoriale, care trebuie adesea să-și apere domeniul împotriva congenerilor, cu mecanisme motivaționale corespunzătoare este pe deplin justificată din punct de vedere constructiv. Problema care se pune este dacă un sistem pur receptiv poate fi construit din celule ganglionare, care conform naturii lor sunt spontane. Știm din neurofiziologie că celulele nervoase ganglionare funcționează spontan. Chiar și ace-

lea subordonate în întregime reflexelor manifestă o creștere spontană a disponibilității pentru descărcare, multe dintre ele intrând în acțiune în mod spontan (Roeder, 1955, Bullock și Horridge, 1965). Din acest fapt derivă principiul constructiv de largă răspândire conform căruia centrele funcționale din sistemul nervos central exercită unul asupra altuia influențe inhibitoare. Cercetările lui Jouvet (1972) dedicate somnului paradoxal al pisicii demonstrează că mamiferele dețin un sistem de control de acest tip. În timpul somnului paradoxal se pot observa mișcări ale ochilor, urechilor, mustăților și labelor. În anumite regiuni ale creierului se înregistrează o activitate electrică sporită. Această fază este comparabilă cu faza REM (Rapid Eye Movement Sleep) a somnului uman, fază caracterizată prin mișcări rapide ale ochilor și prezența viselor. Dacă se distruge experimental o porțiune din medulla oblongata a pisicii, animalele respective vor manifesta în proporție de 80% un comportament de furie în timpul somnului paradoxal. Spontaneitatea agresivității, ținută până în acel moment sub controlul altor cenzuri, se manifestă nestingherit.

Putem postula pentru anumite specii de animale, deși nu pentru toate, existența unei surse din care se alimentează apetența pentru luptă. Trebuie să admitem că această sursă are, la clase diferite de animale, o alcătuire principală diferită. O asemenea concepție nu implică faptul că agresivitatea este finalizată doar atunci când o energie acumulată la un nivel central se descarcă. După cum am mai spus, acțiunile se finalizează de multe ori datorită unor stimuli de decuplare, ceea ce este valabil și pentru agresivitate. De obicei o luptă se termină prin retragerea unuia dintre adversari, situația-stimul „adversarul nu mai este prezent” încheie lupta.

e) Considerații asupra geneticii predispozițiilor agresive

Prin selecție sistematică s-a reușit să se obțină la șoareci familii pacifice și familii agresive (Lagerspetz 1974). Faptul că nu este vorba în acest caz de formarea unor obișnuințe care să fie transmise prin tradiție este dovedit de experimentele prin care unor mame agresive le-au fost încredințați puii unor mame pacifice și invers. Condițiile în care au crescut nu au modificat comportamentul nici uneia din cele două categorii. Originea genetică s-a dovedit decisivă. Puii provenind din familii agresive, dar crescuți de mame pacifice au devenit agresivi, iar puii provenind din familii pacifice au rămas pașnici și după ce au fost crescuți de mame agresive (Lagerspetz 1969).

Teritorialitate și agresivitate la maimuțele antropomorfe

1. Agresivitatea interspecifică

În ultimii ani, cimpanzeul, ruda noastră apropiată, a fost în repetate rânduri invocat ori de câte ori a fost vorba de a consolida teza despre natura originar-pacifică a omului: în stare de libertate cimpanzeii nu ar avea teritorii și ar trăi în grupuri deschise (Reynolds 1966). Nu numai Reynolds și Reynolds (1965) au împărtășit acest punct de vedere, ci și Jane Goodall (1965). De atunci, literatura secundară colportează fără rezerve ideea că cimpanzeii nu trăiesc în grupe stabile, că sunt pacifici, ceea ce autorizează concluzia că și omul este potrivit zestrei sale genetice o creatură pacifică.

Noi observații efectuate asupra unor cimpanzei care trăiesc de asemenea în condiții de libertate impun revizuirea unei asemenea concepții. Jane van Lawick-Goodall (1975, p. 81) scrie în acest sens:

„La începutul activității mele am avut impresia că societatea cimpanzeilor este mai puțin structurată decât s-a vădit a fi. Gândeam că cimpanzeii unui domeniu formează un lanț de unități

care interacționează, posibilitatea interacțiunii fiind limitată doar de migrările individuale. Observațiile ulterioare au arătat că lucrurile stau cu totul altfel”.

Din cercetările recente rezultă următoarea imagine: cimpanzeii trăiesc în comunități („communities”), pentru care în limba engleză se folosesc și denumirile „unit-group”, „large-sized-group”, „preband” sau „regional population” (Izawa 1970, Nishida 1968, Sugiyama 1969, Itani și Suzuki 1967). Membrii acestor comunități se cunosc între ei și reacționează prin amenințare și atac față de congengerii străini de grup. În interiorul comunității, cimpanzeii formează subgrupe. Compoziția acestor subgrupe se poate modifica, fapt care a creat la început impresia că grupurile de cimpanzei sunt slab delimitate, că „au un caracter deschis. Astfel, Reynolds și Reynolds (1965, p. 396) scriau: „Grupele de cimpanzei din pădurea Budongo nu formează unități închise. Grupele își schimbă continuu componența, divizându-se și refăcându-se cu alți membri, concentrându-se sau risipindu-se”.

Datele oferite de Reynolds se referă, conform cunoștințelor actuale, la relațiile între membrii unei comunități, care este întotdeauna subdivizată. Mamele și copiii sunt strâns legați timp de mai mulți ani; de asemenea, pare a exista legături pseudofamiliale între anumiți masculi și anumite femele. S-a mai putut constata că între adulți se stabilesc relații „prietenești” care presupun un contact mai intens între parteneri decât cel cu ceilalți membri ai comunității. Totuși, aceste diferențieri nu presupun delimitări tranșante. Dimpotrivă, comunitățile sunt clar separate una de alta, locuind de cele mai multe ori teritorii diferite, care se suprapun cel mult în zona de graniță, dar care pot fi separate prin fâșii de teren care nu aparțin nimănui (Itani și Suzuki 1967).

Cele cinci comunități de cimpanzei studiate de Jane van Lawick-Goodall numărau între 15 și 40 de indivizi. Teritoriile acestor comunități se suprapuneau în zona de graniță. Fâșiile de suprapunere erau utilizate doar atunci când vecinii erau absenți, în zona Kasakati-Senke, situată la aproximativ 80 de mile de Gombe, Nishida și Kawanaka (1972) au cercetat două comunități. Cea mai mare dintre ele, care număra cam 60 de indivizi, obișnuia ca o dată pe an să migreze în alt teritoriu. Aici locuia o altă grupă de numai 20 de indivizi care de fiecare dată când se apropia cealaltă grupă se retrăgea în colțul cel mai îndepărtat al domeniului, situat la 20 de mile distanță, unde rămânea până când vecinii se îndepărtau din nou.

Van Lawick-Goodall a descris și sciziunea treptată a unei comunități de aproximativ 60 de indivizi. Între 1965 și 1967 toate animalele care astăzi alcătuiesc două grupe veneau împreună la locurile de hrană. Încă de atunci, o parte se grupau mai la sud, în timp ce altă parte, mai la nord. Este posibil ca încă de atunci să fi început procesul separării, animalele reunindu-se doar pentru a folosi un loc comun de hrană. În orice caz, cele două grupe s-au despărțit de tot în momentul în care li s-a dat mai puțină hrană în locul respectiv. În aceeași perioadă s-a produs și înlocuirea masculului alfa, Humphrey înlocuindu-l pe Mike. Totuși el se temea de cei doi masculi cu rang înalt în grupa din sud, ocolindu-i ori de câte ori era posibil. Începând cu mijlocul anului 1972, doar un mascul din grupa din sud a mai frecventat locul de hrănire.

Membrii diferitelor comunități se evită sau se alungă reciproc. Van Lawick-Goodall (1975) a observat adesea că cimpanzeii răspund la strigătele congenerilor străini de grup prin strigăte de răspuns, prin impunere agresivă, prin lovituri aplicate copacilor

sau prin evitarea rapidă și tăcută. De asemenea, a observat în două rânduri cum masculii unei grupe atacau o femelă străină. Puiul victimei a fost ucis în incident și apoi parțial devorat (Bygott, 1972).

Cu altă ocazie ea a văzut cum două femele atacă o femelă străină:

„În momentul în care ne pregăteam să dăm străinei câteva bane, am observat că Fio și Olly o fixau cu blana zbârlită. Prima care s-a pus în mișcare a fost Fio. Olly a urmat-o. Ele s-au îndreptat încet și liniștit spre copac, victima văzându-le abia când erau foarte aproape. Țipând și respirând greu de frică, cea urmărită s-a urcat spre crengile înalte... Atunci Fio s-a urcat fulgerător în copac și a început să zguduie cu furie creanga de care se agățase străina ce continua să ție de frică. Străina amenințată s-a refugiat într-un copac alăturat... Vânătoarea a continuat în acest mod până când Fio a reușit să dea jos din copac femela străină și a bătut-o cu pumnii. Apoi victima a fost alungată de Fio, urmată îndeaproape de Olly, care emitea un fel de lătrat caracteristic” (van Lawick-Goodall, 1971, p. 107).

Comunitățile sunt grupuri închise, ceea ce nu înseamnă că nu are loc niciun fel de schimb de indivizi¹³. Femele mature vizitează adesea, în perioada de rut, alte grupuri, se împreunează cu masculii respectivului grup, iar după încheierea perioadei de rut se înapoiază în grupul de apartenență. Uneori ele rămân în noul grup. Nishida și Kawanaka (1972) au înregistrat

¹³ Grupurile închise nu sunt niciodată atât de închise încât schimbul de gene cu indivizii aparținând unor grupuri străine să fie sistat. Decisiv este faptul că schimbului de indivizi aparținând diferitelor grupuri i se pun bariere, care derivă din atitudinea fundamental ostilă față de congenerii străini de grup. În aceasta rezidă diferența între grupurile închise și grupurile deschise, cum ar fi bancurile de pești, cărora li se pot alătura oricând alți congeneri.

fenomene asemănătoare. Din acest punct de vedere, cimpanzeii se deosebesc de alte maimuțe. La pavieni și la maimuțele Rhesus, tinerii masculi sunt aceia care asigură schimbul genetic între grupe.

Lawick-Goodall (1975) a observat că de obicei cimpanzeii vizitează zonele periferice ale domeniului lor doar în grupuri mai mari, ceea ce prezintă un deosebit interes. În această situație, străinii sunt priviți sau ascultați, ceea ce declanșează comportamentul de evitare sau impunerea agresivă: „Cimpanzeii lăsau impresia că ar patrula intenționat la granițele teritoriului lor”.

În interiorul comunității cimpanzeilor domnește o ierarhie clară. Masculii superiori în rang pot fi recunoscuți prin aceea că arareori devin ținta atacurilor, fiind în schimb beneficiarii comportamentului submisiv. Ei au întâietate în competiția pentru hrană, femele sau locuri de odihnă și apelează mai des decât alții la comportamentul de impunere. Poziția în ierarhie este obținută atât prin luptă, cât și prin impunere. Van Lawick-Goodall descrie felul în care în 1964 Goliat — exemplarul alfa — a fost învins prin bluf de Mike. Una dintre caracteristicile comportamentului de impunere propriu cimpanzeilor este producerea zgomotului ca mijloc de amenințare. Astfel, ei pot produce zgomotul prin lovirea copacilor cu mâinile și picioarele. Mike a avut ideea de a folosi pentru producerea zgomotului canistrele de benzină goale pe care le-a găsit în preajma taberei cercetătoarei. El a dus la perfecțiune noua tehnică, ajungând la un moment dat să rostogolească în fața sa trei canistre în același timp, ceea ce i-a impus lui Goliat într-atât încât s-a dat bătut.

Mike s-a menținut în această poziție alfa timp de șase ani. La început el era destul de agresiv față de ceilalți membri ai grupului și-i ataca pe masculii inferiori în rang fără motiv vizibil.

Această intoleranță a dispărut apoi. În 1971, masculul Humphrey l-a atacat pe neașteptate pe Mike, detronându-l. La rândul său, Humphrey a fost detronat de mai tânărul Figan, după mai multe atacuri. Figan a fost sprijinit în tentativa sa de Faben, fratele său, fără al cărui ajutor — arată Lawick-Goodall — nu s-ar fi putut menține în poziția alfa.

În cazul femelelor, poziția în ierarhie depinde de cele mai multe ori de existența progeniturii care a ajuns la maturitate sau este pe cale să se maturizeze. Uneori două femele se asociază împotriva unei a treia, însă astfel de prietenii nu durează de obicei atât de mult ca la masculi.

Repertoriul comportamentului agresiv este bogat. Figurile 8 și 9 prezintă câteva din comportamentele obișnuite în cazul impuneri-atac. Blana din zonele exterioare ale brațelor și umerilor este zbârlită, astfel încât cimpanzeul care adoptă comportamentul de impunere capătă proporții mărite. El lovește solul sau copacii, produce un fel de lătrat și scrâșnește din dinți. Strigătul de amenințare (uua) prelung și cu tonalități înalte este foarte impresionant. Alte sunete (huu) au drept scop menținerea contactului între membrii grupului. Obiectele sunt adesea incluse în comportamentul de amenințare: cimpanzeii rup crengi pe care le târâsc după ei; bețele sunt folosite pentru amenințare sau aruncate în congeneri. La fel se întâmplă cu pietrele, de pildă. În astfel de situații, animalul care impune își urmărește victima. Dacă aceasta este prinsă, ea poate fi împinsă, lovită, mușcată. Atacatorul poate sări în spatele victimei, care este călcată în picioare. Victimele de proporții reduse sunt luate în brațe, aruncate în sus sau chiar târate pe sol. Confruntările dintre membrii unui grup nu durează de obicei mai mult de o jumătate de minut și rareori duc la rănirea vreunuia dintre protagoniști.

Masculii apelează la comportamentul de impunere și atunci când vizitează un grup străin, când aud un străin sau când sunt frustrați (când urmăresc zadarnic o femelă în călduri sau chiar când urcă un povârniș pe timp de ploaie), precum și în cazul luptelor pentru o poziție în ierarhie.

Van Lawick-Goodall (1975) enumera 12 situații tipice pentru manifestarea comportamentului agresiv:

1. Rivalitatea pentru o poziție în ierarhie. În acest caz amenințarea predomină asupra luptei.

2. Reacția în lanț: dacă un animal este atacat de un alt animal superior în rang, întrucât arareori îndrăznește să răspundă printr-un contraatac, el se va descărca asupra unui animal care îi este inferior în rang.

3. Dacă un exemplar inferior în rang nu răspunde corespunzător cerințelor unui exemplar superior în rang, de exemplu dacă o femelă nu răspunde avansurilor unui mascul, atunci urmarea poate fi atacul din partea exemplarului superior în rang.

4. Animalele inferioare în rang (puii, de pildă) fac accese de furie atunci când un animal superior în rang nu răspunde cerințelor lor. Astfel se întâmplă când un pui vrea să sugă, iar mama sa îl ignoră.

5. În mod normal mamele își apără puii. Uneori frații și surorile mai mari intervin pentru a-i ajuta.

6. Dacă cimpanzeii aud străini, apelează adesea la comportamentul de impunere. Străinii descoperiți în propriul teritoriu sunt atacați.

7. Luptele sunt molipsitoare: când doi se luptă, de multe ori alții neimplicați direct se vor amesteca.

8. Uneori hrana devine obiect de dispută. Bananele sunt cele care, la locul de hrănire, produc certuri. De asemenea, van Lawick-Goodall a observat că uneori luptele se dau pentru pradă.

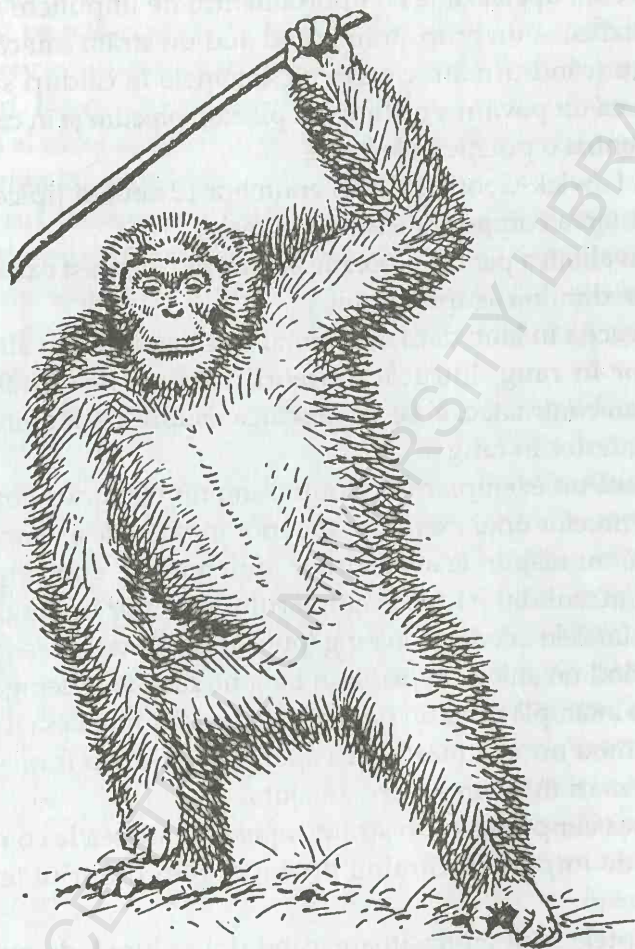

Fig. 8. Cimpanzeu care amenință agitând un băț. Desene realizat de H. Cacher după o fotografie din van Lawick-Goodall (1971).

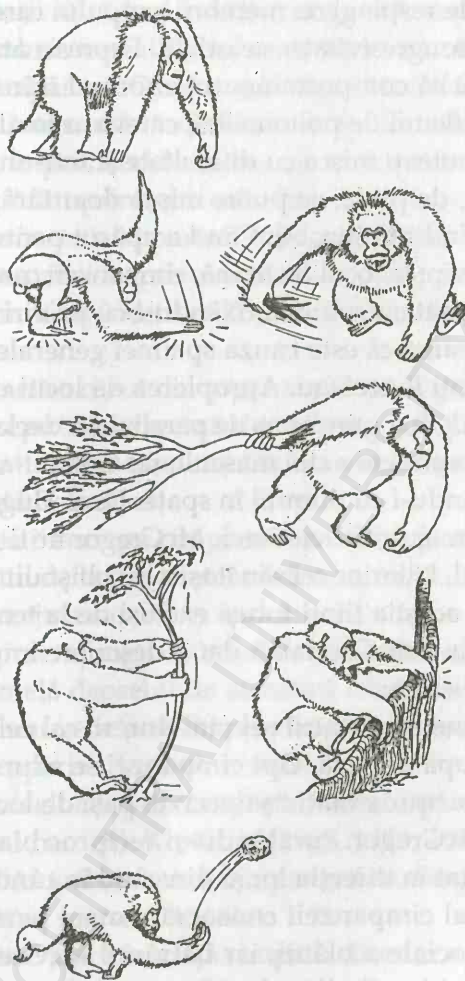

Fig. 9. Comportament agresiv de impunere la cimpanzei. Din J. van Lawick-Goodall (1975) după originale de David Bygott.

9. Reacția de respingere: membrii grupului care se comportă anormal trezesc agresivitatea celorlalți. Expresia atacatorilor lasă să se înțeleagă că comportamentul anormal îi înspăimântă. În urma unei epidemii de poliomelită, câteva animale pe jumătate paralizate se puteau mișca cu dificultate și într-un mod cu totul nefiresc. Pepe, de pildă, se putea mișca doar târându-se pe șezut, un braț fiind inutilizabil. Când a apărut pentru prima dată după îmbolnăvire la locul de hrană, cimpanzeii care se aflau acolo s-au îmbrățișat cu spaimă, fixându-l cu priviri străine. Pepe nu-și dădea seama că este cauza spaimei generale pe care o resimțea și el. Toți îl ocoleau. Apropierea de locul de hrană a lui McGregor, mult mai grav atins de paralizie, a declanșat comportamentul de impunere a doi masculi, iar Goliat l-a atacat în cele din urmă, lovindu-l cu pumnii în spate. Dacă Hugo van Lawick nu ar fi sărit în ajutorul victimei, McGregor ar fi fost atacat de încă un mascul. Ulterior cei sănătoși s-au obișnuit cu înfățișarea celor bolnavi, aceștia fiind totuși excluși de la toate activitățile sociale. Van Lawick-Goodall a dat o descriere impresionantă a unor astfel de scene:

„Pentru mine momentul cel mai dureros al celor zece zile a venit într-o după-amiază. Opt cimpanzei se adunaseră într-un copac, situat la aproximativ șaiszeci de pași de locul de odihnă unde zăcea McGregor, curățându-și reciproc blana. Bolnavul privea neîncetat în direcția lor și din când în când gemea ușor. În mod normal cimpanzeii consacră o mare parte a timpului lor îngrijirii sociale a blănii, iar bătrânul McGregor trebuise, odată cu izbucnirea bolii sale, să renunțe la acest important contact.

În cele din urmă, McGregor s-a ridicat cu dificultate din culcușul său, a coborât pe sol și s-a angajat pe drumul lung care du-

cea la congenerii săi. Când în sfârșit a ajuns la copac, s-a odihnit un timp în umbra acestuia și cu un ultim efort a început să urce spre ceilalți cimpanzei. Când a ajuns la mică distanță de doi dintre masculi a întins mâna spre ei în semn de salut, cu un mormăit puternic exprimând bucuria, dar înainte de a-i atinge aceștia s-au îndepărtat printr-un salt, fără a-l privi, continuându-și îndeletnicirile în cealaltă parte a copacului. Timp de două minute McGregor a privit înspre ei fără să se miște, pentru ca apoi să coboare din nou cu încetineală pe sol" (van Lawick-Goodall, 1971, p. 185).

Când o femelă a căzut din copac și și-a frânt gâtul, ceilalți cimpanzei au început să se teamă de cadavru, adoptând față de el comportamentul de impunere. Un mascul a aruncat înspre cadavru o bucată de stâncă.

10. Durerea îi face pe cimpanzei iritabili. Un mascul care și ruptese degetul de la picior ataca adesea puii de cimpanzeu care se jucau în preajma sa.

11. Uneori se ajunge la conflict între doi cimpanzei care curtează o femelă deosebit de atractivă aflată în călduri. Această duce la formarea de perechi provizorii („consort pairs”), o importantă descoperire de dată recentă.

12. Cimpanzeii adoptă comportamentul de impunere și față de pavieni sau oameni. Kortland (1962, 1963, 1967), Albrecht și Dunnett (1971) au observat că cimpanzeii se comportă în același mod în fața unui leopard împăiat.

Agresivitatea joacă în viața cimpanzeilor un rol considerabil, chiar dacă în interiorul grupului ea se reduce de obicei la comportamentul de impunere. Impunerea este corelată pozitiv cu un înalt statut de dominanță (Reynolds și Luscombe, 1969). Doar masculii adoptă comportamentul de impunere. Van Hooff (1971)

108 a diferențiat cu ajutorul analizelor cluster un sistem de atac și un bluff sistem, care, deși strâns înrudite, reprezintă două sisteme distincte.

Potențial cimpanzeii sunt foarte agresivi, ceea ce reiese clar din mulțimea de comportamente de liniștire care-i caracterizează și care sunt foarte asemănătoare cu cele umane. Astfel, animalele inferioare în rang întind mâna atunci când vor să liniștească un animal superior în rang. Dacă acesta îi atinge mâna, animalul inferior în rang se arată mulțumit. Femelele care au născut un pui îl aduc în mijlocul grupului, prezentându-l cu gesturi temătoare fiecărui membru. Femela întinde mâna spre respectivul membru al grupului; dacă acesta îi atinge mâna, atunci femela se destinde și trece la următorul membru al grupului. Puiul necunoscut ar putea, ca străin de grup, să declanșeze cu ușurință agresivitatea membrilor grupului. Iată de ce este necesară prezentarea însoțită de gesturi de liniștire. Efect de liniștire au și următoarele comportamente: lăsarea pe vine în fața unui animal superior în rang, sărutarea acestuia și prezentarea genitală. La astfel de comportamente de supunere, animalele superioare în rang răspund prin atingerea mâinii întinse, prin sărut, îmbrățișare sau prin schițarea comportamentului de îngrijire a blănii. Toate acestea creează o atmosferă detenționată. Faptul că comportamentele de liniștire pot fi observate atât de des demonstrează considerabilul potențial agresiv al cimpanzeilor.

Acest potențial nu este rezultatul întâmplării, ci al presiunilor selective. Am prezentat mai înainte avantajele care decurg din delimitarea grupurilor, din distribuția lor teritorială, precum și din constituirea unei ierarhii în fruntea căreia se află un lider și care condiționează succesul reproductiv.

Gorilele trăiesc în grupuri mici care cuprind până la 30 de indivizi, conduși de un mascul. Eventual aceste grupuri pot fi alcătuite din familii poligine. Masculii superiori în rang, care au mai mult de 12 ani, se disting printr-o porțiune de blană gri-argintie situată pe spate. Într-un grup, numărul femelelor este superior numărului masculilor. Spre deosebire de cimpanzei, tinerii masculi își părăsesc grupul și se atașează altor grupuri. Membrii diferitelor grupuri se amenință reciproc și se evită reciproc. Luptele pentru o poziție în ierarhie se decid adesea nesângeros, animalele impunând prin lovituri de pumn aplicate propriului piept. Amenințarea se realizează prin privirea fixă, iar supunerea prin întoarcerea privirii, lăsarea capului în jos sau lăsarea pe vine (Schaller, 1963, Fossey, 1971, Kawai și Mizuhara, 1959).

Din cele prezentate până acum reiese că afirmațiile conținute într-o anumită literatură de vulgarizare referitoare la caracterul pacific și absența teritorialității maimuțelor antropomorfe și în special a cimpanzeilor sunt false. Un exemplu de reproducere necritică a unei literaturi depășite ne oferă Schmiedbauer, care mereu, ultima dată în 1974, colportează povestea despre maimuțele antropomorfe trăitoare în grupuri deschise:

„Cimpanzeii și urangutanii nu trăiesc în grupuri stabile. Ei formează agregări temporare în care relațiile sociale par prietenoase, bazându-se pe identitatea de sex și vârstă, pe atracție sexuală, pe relația dintre mamă și pui și pe relațiile fraterne (V. și F. Reynolds, 1965). Una dintre cele mai surprinzătoare caracteristici ale societății cimpanzeilor este că, chiar atunci când grupul se dizolvă, relațiile dintre membrii săi se mențin: ori de câte ori se reîntâlnesc, se salută afectuos și se reunesc” (p. 178).

Afirmațiile de mai sus sunt aproape în întregime false, iar concluziile care decurg din ele, lipsite de fundament:

„Postulez aici că particularitatea grupului deschis caracterizează linia pongid-hominidă încă din stadiul premergător apariției maimuțelor atins în eocen, ea fiind răspunzătoare pentru forma pe care a luat-o societatea umană” (p. 179).

2. Agresivitatea predatorie

Cimpanzeii vânează alte mamifere, de exemplu mici antilope, maimuțe colobus și pavieni. Victimele sunt ucise fie prin lovirea cu capul de o stâncă sau un copac, fie prin mușcături în ceafă sau craniu. Uneori masculii vânează în grup și colaborează. Van Lawick-Goodall descrie modul în care un cimpanzeu a urmărit în copac o maimuță colobus care se desprinsese de grupul său, în timp ce tovarășii săi de vânătoare se postaseră jos pentru a tăia victimei orice posibilitate de a fugi.

Cu siguranță, mâncarea cărnii este o descoperire relativ recentă a cimpanzeilor. Alte maimuțe antropomorfe nu vânează¹⁴ și chiar cimpanzeilor le lipsesc adaptările specifice vânătorii la nivel somatic și comportamental. Asta nu înseamnă că vânătoarea ocupă un loc neînsemnat în viața lor. Cimpanzeii vânează sistematic și deliberat mamifere mari. Între 1960 și 1970 au fost observate în zona Gombe 95 de cazuri de vânătoare fructuoasă și 37 de încercări ratate. În 56 din cazuri prada a putut fi identificată. Tabelul care urmează arată că 65% din victime reprezintă maimuțe.

¹⁴ Deși nu vânează sistematic, pavieniiucid întâmplător gazele tinere sau iepuri.

Prada cimpanzeilor din zona Gombe între iunie 1960 și august 1970

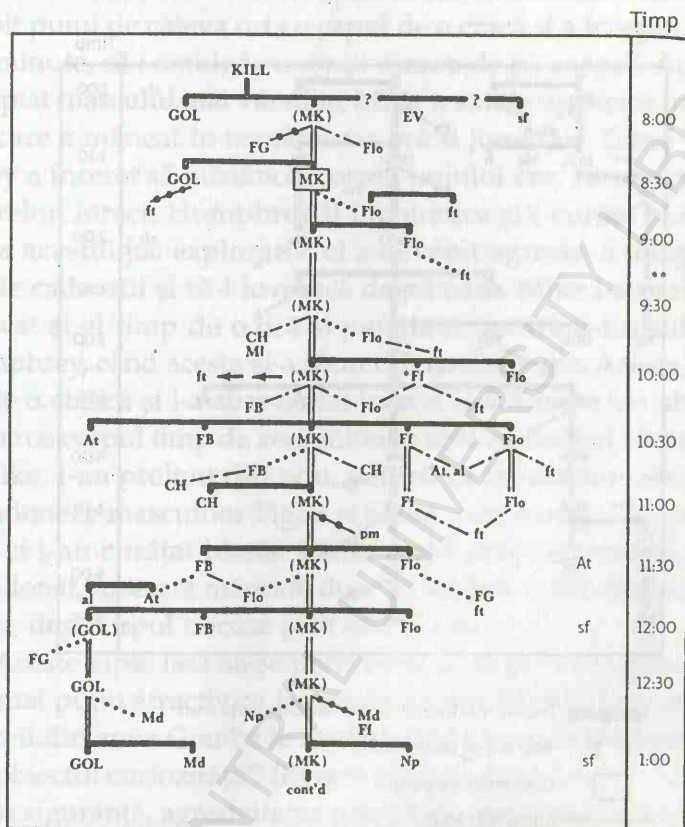
Felul prăzii	Număr	Procente
Pavian	21	38
Maimuțe colobus roșii	14	25
Macac:		
<i>Cercopithecus ascanius</i>	1	1
<i>Cercopithecus mitis</i>	1	1
Mistreț	10	19
Antilopă de pădure	9	16

Fără îndoială că acest tabel a putut cuprinde doar o parte a vânătorilor realizate. Teleki (1973) a ajuns la concluzia că cimpanzeii joacă un anumit rol în calitate de prădători în economia unei zone. Nu a fost încă lămurit rolul fiziologic-nutritiv al cărnii. Ponderea de 1% din totalitatea hranei este redusă. Totuși, din punct de vedere calitativ este vorba de proteine de înaltă valoare. În orice caz importanța socială este considerabilă. Imediat după vânătoare se pot declanșa certuri provocate de împărțirea prăzii, care este distribuită în bucăți mari. Dacă un animal

a reușit să-și afirme posesia asupra unei părți, ceilalți îi respectă dreptul. Ei se strâng împrejurul său și cerșesc. Animalele superioare în rang dovedesc inteligență împărțind bucăți mici, ceea ce le permite să rămână un timp mai îndelungat în posesia prăzii și totodată în centrul atenției grupului. De această împărțire beneficiază aproape fiecare din membrii grupului care se află de față. Într-un caz înregistrat de Teleki, masculul Mike a împărțit între 8 și 17,30 porții la 13 din cei 16 membri adulți și tineri aflați de față. În acest fel, animalele superioare în rang rămân într-un sens pozitiv centrul atenției grupului (fig. 10). Se cuvine să subliniem importanța socială a prinderii și împărțirii prăzii. De asemenea, la o serie de populații de vânători și culegători coerența socială a grupului este întărită prin intermediul împărțirii vânatului.

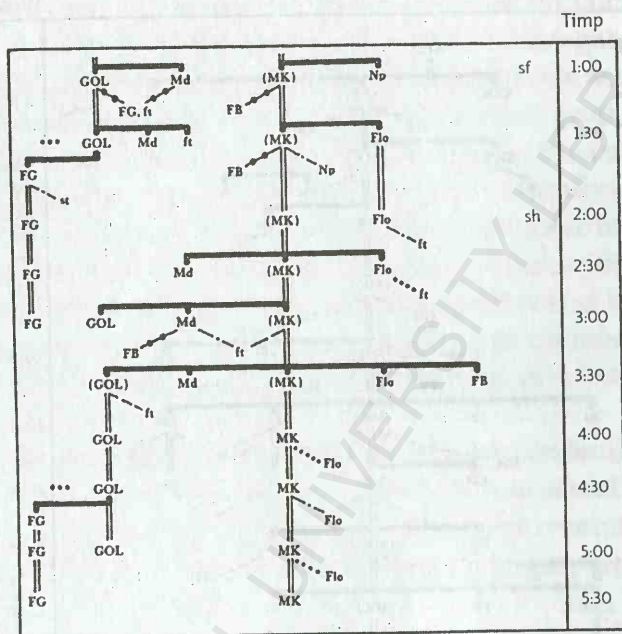
Cimpanzeii au o deosebită slăbiciune pentru creierul victimei lor. Ei deschid cutia craniană cu ajutorul dinților și scot conținutul cu ajutorul degetelor. Adesea, în final, curăță craniul cu frunze mestecate în gură. Această delicată nu este împărțită nicio dată cu un alt animal.

Notabile sunt două cazuri de canibalism descrise recent (Bygott, 1972). În ambele cazuri masculii adulți au prins câte un pui și au început să-l mănânce încă înainte de a fi murit. Unul dintre cazuri a fost observat de Bygott în toate detaliile. Un grup de cimpanzei din Gombe a dat peste două femele. Cea mai în vârstă dintre ele a fost de îndată atacată de cinci dintre masculii grupului. Bygott subliniază că el nu mai văzuse, în numeroasele ore de observație în zonă, acea femelă, care era străină și pentru atacatorii săi. Grupul combatanților a dispărut la un moment dat în pădure, iar când a reapărut lipseau femela străină și masculul dominant. Humphrey ținea de picior un animal tânăr în

- * Femelă la ciclu (Ff) cu tumescență aproape completă
- ** Cimpanzeii se întorc pentru 30 de minute în lagăr
- *** FG fură carne de la GOL printr-un atac surprinzător

Fig. 10. Model al împărțirii cărnii de către un mascul de rang superior.
După Teleki (1973).

- Împărțire la început și mai târziu de porții mari
- Posesori de porții mari
- Consumarea creierului
- Atingerea cărnii
- Aproximarea de posesorul de carne și observarea lui
- Cerșire fără succes a cărnii prin gesturi și sunete
- Cerșire încununată de succes prin gesturi și sunete
- Scurtă mestecare a cărnii aparținând altuia
- Carneă este oferită sau dată de bună voie altuia

vârstă de un an și jumătate care se zbătea și căruia îi curgea sânge din nas. Și acesta îi era necunoscut observatorului. Humphrey a izbit puiul de câteva ori cu capul de o cracă și a început, după trei minute, să-i smulgă cu dinții carnea de pe coapsă. Apoi s-a apropiat masculul mai vârstnic, Mike, a smuls un picior puiului, din care a mâncat în următoarea oră și jumătate. Când Humphrey a încetat să mănânce, corpul puiului era, cu excepția picioarelor, intact. Humphrey îl înghiontea și-i curăța blana. În urma acestui joc explorativ, el a devenit agresiv, a început să muște cadavrul și să-l lovească de pământ. Mike l-a preluat, a mâncat și el timp de o oră și jumătate, pentru a-l restitui lui Humphrey, când acesta și-a făcut din nou apariția. Acesta l-a lovit de o stâncă și l-a abandonat în acel loc. Romeo, un alt mascul, a ros corpul timp de zece minute; apoi au revenit Humphrey și Mike, l-au preluat din nou, pentru ca în cele din urmă să-l abandoneze masculilor Figan și Satan, care s-au jucat cu cadavrul și i-au curățat blana. Când, după șase ore, corpul a fost abandonat, fuseseră mâncate doar picioarele, o mână și zona genitală, deși corpul trecuse prin șase mâini.

„Aceste fapte lasă să se presupună că puiul de cimpanzeu a fost mai puțin atractiv ca hrană decât alte animale pe care cimpanzeii din zona Gombe le mănâncă de obicei; mai curând el a fost obiectul curiozității” (Bygott 1972, p. 411).

Cu siguranță, agresivitatea predatorie împotriva unui congener este ceva neobișnuit la animalele de pradă, iar cele câteva relatări despre canibalism la cimpanzei arată, prin raritatea lor, că astfel de întâmplări sunt simple accidente. Mai curând trebuie să căutăm cauza unor acte de canibalism într-un concurs de împrejurări excepționale, cum ar fi surprinderea puiului de cimpanzeu de către cimpanzei străini de grup și un înalt grad de emoționa-

litate. În plus, de îndată ce un animal este mort el nu mai poate emite semnalele care inhibă agresivitatea: el devine pradă. Totuși, cercetările au arătat că la cimpanzei granițele între agresivitatea interspecifică și agresivitatea intraspecifică nu sunt atât de ferme ca în cazul animalelor de pradă. Van Lawick-Goodall a constatat că cimpanzeii tineri se joacă cu pavianii tineri și că cimpanzeii care vânează nu întotdeauna își pândesc prada în liniște, uneori amenințând-o prin comportamentul de impunere, ceea ce nu favorizează atingerea scopului urmărit. Din punctul de vedere al motivației, comportamentul de vânătoare al cimpanzeilor a fost derivat probabil din agresivitatea intraspecifică. Comportamente ținând de agresivitatea intraspecifică sunt utilizate în comportamentul de vânare al exemplarelor altor specii, după cum comportamentele ținând de agresivitatea interspecifică (lovirea prăzii cu capul de trunchiul copacilor sau de stânci, amenințarea cu bățul, mușcarea în ceafă și cap, precum și aruncarea cu pietre) sunt utilizate, deși aceasta nu este regula, dimpotrivă, în conflictele intraspecifice. În ultimul caz este vorba mai curând de accidente, provocate de separarea filogenetică incompletă a celor două domenii. De asemenea, la om amintita separare pare a nu fi tranșantă. La acest aspect mă voi referi și în alt loc. Lipsa de tranșanță a celor două tipuri de agresivitate este subliniată și de Kortland (1972). Cu siguranță, el merge prea departe când spune că cimpanzeiiucid prada nu cu scopul de a o mânca, ci cu scopul de a demonstra în fața membrilor grupului capacitatea de a ucide, ca un fel de impunere teritorială. Observațiile lui Teleki (1973) nu autorizează o astfel de concluzie. Colaborarea cimpanzeilor în urmărirea și uciderea prăzii arată că este vorba de vânătoare. O funcție socială devine evidentă doar prin evidențierea părților componente.

3. Agresivitatea îndreptată împotriva prădătorilor

După știința mea, etologii nu au avut până acum șansa de a surprinde, în condiții naturale, o confruntare dintre cimpanzei și animalele de pradă. Totuși, experimentele lui Kortland (1972) asupra unor cimpanzei care trăiau în libertate au făcut plauzibilă ipoteza că cimpanzeii atacă prădătorii, folosind cu această ocazie arme. Dacă un leopard împăiat este plasat în teritoriul unor cimpanzei, atunci cimpanzeii se apropie de el, îl amenință, aruncă cu bucăți de pământ și pietre în el și-l atacă cu lovituri de băț foarte eficiente, aplicate de sus în jos, situație în care ei aleargă în jurul adversarului în poziție bipedă.

Kortland, autorul acestor experimente, a constatat deosebiri notabile între comportamentul cimpanzeilor de savană și comportamentul cimpanzeilor de pădure. Cimpanzeii care trăiesc în savanele deschise se disting prin adresarea loviturilor cu pietre sau bețe. Cimpanzeii care trăiesc în pădure se comportă după același model, numai că precizia aruncărilor lor lasă de dorit, ei dovedindu-se destul de neîndemânatici și în utilizarea bețelor. Aceste deosebiri evidente arată că utilizarea bețelor și a pietrelor aruncate de la distanță s-a dezvoltat mai bine în spațiul mai liber al savanei. Kortland și Kooij (1963) presupun că odinioară cimpanzeii de pădure foloseau mai bine armele, dar că această abilitate s-a pierdut treptat, după ce au fost împinși în pădure. Ambii cercetători au emis ipoteza că strămoșii cimpanzeilor actuali se aflau într-un stadiu de dezvoltare mult mai apropiat de om. Totuși ei nu au rezistat concurenței cu strămoșii omului pentru biotopul savanei și au fost alungați în pădure, care nu promovează hominizarea.

4. Utilizarea armelor

După cum am văzut, cimpanzeii folosesc arme atât în confruntările cu congenerii, cât și în confruntările cu exemplarele altor specii. În confruntările cu prădătorii sunt folosite în special bețele și aruncarea pietrelor. Până în prezent nu există observații care să ateste că cimpanzeii își lovesc sau rănesc congenerii cu bățul și nici că vânează cu această armă. Spre deosebire de om, care folosește armele pentru a-și ucide congenerii, cimpanzeii utilizează armele împotriva prădătorilor. În comportamentul agresiv intraspecific, bățul este utilizat doar pentru amenințare.

Kortland a descris diferitele forme ale impunerii agonistice, precum și ale luptei cu arme. În remarcabila sa sinteză, el discută și răspândirea respectivului model de comportament la cimpanzei, gorile, urangutani și oameni. În cele ce urmează redăm pe scurt ideile sale:

a) Comportament de amenințare cu includerea obiectelor fixe:

1. Lovirea cu palma a solului sau a crengilor copacilor. Prezent la toate patru speciile.
2. Lovituri cu talpa piciorului aplicate solului sau copacilor, întâlnit la cimpanzeu, gorilă și om.
3. Lovirea rapidă cu amândouă mâinile sau cu amândouă picioarele a unor obiecte care produc zgomot mare. Acest comportament, înregistrat la maimuțele africane și la oameni, se derulează prin alternarea loviturilor aplicate cu mâinile și cu picioarele.

4. Scuturarea rapidă a crengilor cu toate membrele sau numai cu membrele superioare. Întâlnită la gorilă, cimpanzeu, urangutan și la câteva specii de maimuțe inferioare. Adesea omul își scutură adversarul în același mod, arată Kortland.

5. Mișcarea lentă a ramurilor în direcția adversarului, atunci când animalul se află în copac în poziție bipedă sau în patru labe.

6. Smulgerea energetică a plantelor sau ruperea crengilor, în timp ce animalul se deplasează furios, impunând, pe sol sau printre ramuri. Prezent la maimuțele antropomorfe africane și, în formă modificată, la oameni, a căror furie distructivă își are aici rădăcina.

b) Comportament de amenințare care folosește obiecte mobile:

1. Agitarea unei crengi sau a unui băț ținut în mână. Observat doar la maimuțele antropomorfe africane și la om. Cimpanzeii de savană adoptă, în această situație, poziția bipedă, în timp ce cimpanzeii de pădure merg în trei labe, chiar atunci când se află în afara pădurii. Acest comportament provine din comportamentul descris mai sus la punctul 6, dar poate fi, în câteva cazuri, conceput ca o amenințare cu lovirea.

2. De comportamentul descris la punctul 1, Kortland distinge comportamentul care constă în mișcarea rapidă și ritmică de sus în jos a bățului și care provine, poate, din comportamentul prezentat la punctul 4. Acest comportament se realizează pe sol (cimpanzeii).

c) Lupte cu arma:

1. Ruperea și aruncarea de ramuri sau alte obiecte. Comportamentul este realizat printr-o mișcare a brațului ridicat deasupra umărului, când animalul se află pe sol sau în copac. Palma este împinsă spre înainte, lovitura imprecisă. Comportamentul a fost observat la cimpanzeu, gorilă și urangutan. La om el apare încă în perioada copilăriei, ritualizat ca distrugere de obiecte în vederea impunerii.

2. Aruncarea de obiecte cu o mișcare laterală sau de sus în jos („underarm throwing”). Poziția poate fi bipedă sau în trei labe, din alergare. Degetul mare este îndreptat spre înainte, brațul este ușor curbat. Lovitura îl vizează pe adversar, traiectoria curbă fiind inclusă în calcul. Când cimpanzeii vizează un congener, lovitura este astfel calculată încât trece pe alături (Kortland). Consider că acest fapt este remarcabil. Același lucru poate fi constatat la copiii de boșimani când aruncă unul în altul cu pietre. Comportamentul a fost constatat doar la maimuțele antropomorfe din Africa și la oameni. La om este cunoscut ca aruncare „de față”. La cimpanzeii de savană este mult mai bine dezvoltat decât la cimpanzeii de pădure. Kortland a emis ipoteza că inițial comportamentul urmărea aruncarea de nisip în ochii adversarului. Aruncarea cu bucăți de piatră s-ar fi dezvoltat secundar.

3. Aruncarea peste umăr („overarm throwing”). Se deosebește de comportamentul descris la punctul 1 prin aceea că mâna nu este ridicată sus deasupra umărului, brațul fiind în momentul inițial puternic îndoit, pentru a se întinde în timpul mișcării de aruncare. Degetul mic este îndreptat înainte. Aruncarea este însoțită de o mișcare de rotație a coloanei vertebrale, a coapselor

și a picioarelor, ceea ce poate conferi aruncării o forță deosebită. Este vorba de un comportament specific omului.

4. Lovirea cu bățul. Acesta lovește într-o mișcare executată de sus (a se vedea experimentul cu leopardul, pag. 107). Forța loviturii executată cu un băț lung de 2 metri și cu o viteză de lovire de 80–90 km/oră este considerabilă. La cimpanzeii de savană, comportamentul este bine dezvoltat, în timp ce la cimpanzeii de pădure există într-o formă rudimentară. Copiii în vârstă de 1 an obișnuiesc să lovească astfel în joacă, adoptând „figura de joc”.

5. Înțeparea cu o mișcare de lovire de jos în sus („underarm stabbing”). Degetul mare este îndreptat spre înainte. A fost observată doar în comportamentul explorator, dar nu în context agonistic. Kortland arată că la om există o inhibiție puternică în raport cu acest comportament când este vorba de a fi utilizat în lupta cu congenerii, inhibiție care trebuie depășită în antrenamentele militare și de jiu-jitsu cu cuțite de cauciuc și manechine umplute cu paie.

6. Înțeparea de sus în jos. Degetul mic este îndreptat spre înainte („overarm stabbing”). A fost observată doar la om ca tehnică de luptă. Această mișcare este supusă în mai mică măsură inhibițiilor. Este efectuată în special în cazul acceselor de furie împotriva congenerilor. Kortland explică diferența de atitudine față de comportamentele descrise la punctul 5 și 6 prin aceea că lovitura de sus în jos cu topoarele neascuțite ale epocii de piatră era mai puțin periculoasă decât aceeași lovitură executată de jos în sus.

„«Thou may stab, but thou shalt not kill»” was apparently the sixth commandment for paleolithic man” (Kortland, 1972, p. 82).

Când elevii se bat cu pumnii, folosesc această mișcare de sus în jos.

Agresivitatea la om

În capitolul anterior am arătat că maimuțele antropomorfe cele mai apropiate de om dispun de un potențial agresiv considerabil și sunt pe deasupra teritoriale. Cu câțiva ani înainte se mai credea că tocmai cimpanzeii constituie o excepție, credință contrazisă de cercetările cele mai recente asupra primatelor. De aceea, ideea că agresivitatea umană ar putea fi o moștenire pe care o avem de la primate se impune tot mai mult. Ea a fost avansată în câteva rânduri, dar s-a lovit până de curând de o rezistență puternică. Agresivitatea umană și-ar avea cauza exclusiv în condițiile sociale, susțineau reprezentanții extremi ai teoriei mediului. Înnăscută ar fi doar predispoziția de a se orienta după un model social și de a reacționa agresiv la frustrări. În plus, tânărul învață din experiență că agresivitatea poate conduce la succes și este utilizată atunci când respectivul vrea să impună un anumit lucru. Mai mult nu se admite, în special ideea că motivația primară este o tendință instinctuală.

Nu pun la îndoială importanța deosebită pe care o au condițiile sociale pentru formarea omului, în special în ceea ce privește atitudinea față de agresivitate, totuși consider că toate teoriile care acordă eredității ca factor determinant doar un rol minor sunt unilaterale. Îmi voi argumenta punctul de vedere în cuprin-

sul cărții. Parcurgând literatura de specialitate am ajuns la concluzia că respingerea determinantelor biologice pare a se întemeia pe teama că recunoașterea determinismului biologic ar putea deschide drumul fatalismului, ceea ce mi se pare inacceptabil (vezi p. 198 și urm.).

➔ Spectrul agresivității umane este larg. Omul își poate orienta agresivitatea în mod direct împotriva unui congener, lovindu-l, jignindu-l verbal sau ironizându-l. Agresivitatea umană poate acționa de asemenea indirect, atunci când adversarul este vorbit de rău sau i se întinde o cursă. Agresivitatea se poate manifesta și prin refuzul contactului social, ajutor sau discuție, de pildă. Agresivitatea poate fi îndreptată împotriva unui individ sau a unui grup, atât în conflictul ideologic, cât și în cel armat. Tuturor acestor forme le este comun faptul că cu ajutorul lor se exercită asupra unui congener sau asupra unui grup de congeneri o presiune care conduce în cele din urmă la îndepărtarea lor sau la supunerea acestora față de cei cu rang înalt sau față de norma grupului. Adesea agresivitatea umană provoacă suferință și poate fi distructivă, particularitate la care ne vom mai referi în cele ce urmează.

1. Agresivitatea în cadrul grupului

Incidentele agresive între membrii grupului nu sunt rare, totuși în general ele nu degenerază în distructivitate. Există o serie de situații tipice în care se manifestă agresivitatea intragrupală. În cele ce urmează le vom enumera, împrumutând exemplele din aria noastră culturală. Mai târziu vom vedea că aceleași modele pot fi regăsite, în ceea ce au esențial, și în alte culturi.

a. Ocuparea și apărarea unor părți ale spațiului (Teritoriul individual și distanța individuală)

Oamenii își formează rapid obiceiuri spațiale. Faptul poate fi constatat, de pildă, și în așezarea unei familii în jurul mesei. Locurile la masă, ocupate de membrii familiei, sunt menținute consecvent. În temeiul unei înțelegeri tacite, fiecare respectă locul celuilalt. Aceste obiceiuri spațiale apar încă de la vârsta de doi ani: copiii sunt evident deranjați dacă trebuie să-și schimbe locul. O astfel de ordine spațială se stabilește în anumite circumstanțe foarte rapid, de exemplu într-un compartiment de tren, unde pretenția teritorială a primului ocupant este recunoscută fără probleme. Lucrurile merg atât de departe încât fiecare nou venit care vrea să intre în compartiment întreabă politicos, cu o mimică liniștitoare, dacă este un loc liber, chiar atunci când nu este cazul. În același mod întrebăm dacă „este permis” să ne așezăm la o masă de restaurant, chiar atunci când este doar parțial ocupată. Iar aceasta se petrece doar când nu mai există într-adevăr nicio masă complet liberă. A proceda în alt mod ar fi resimțit în multe cazuri ca o intruziune, cu excepția cazului în care este vorba de participării la o petrecere comună.

Distanța individuală pe care o menținem față de ceilalți depinde de intensitatea stimulilor emiși de aceștia. Nesbitt și Steven (1974) au organizat un experiment în care bărbați și femei îmbrăcați strident au fost așezați la coadă pentru obținerea билетelor de intrare într-un parc de distracții. Distanța menținută față de ei de persoanele aflate în spatele lor era mai mare decât distanța menținută de persoanele aflate în spatele unor oameni îmbrăcați discret. Parfumul și apa de toaletă utilizată după ras au acționat în același mod. Faptul că oamenii societății de masă contempo-

rane se îmbracă mai discret decât membrii societăților anterioare poate fi interpretat ca o adaptare la noile condiții de viață (suprapopulare). Coloritul multor specii de pești și de păsări are același efect de distanțare (Eibl-Eibesfeldt, 1970 a).

Félice și Sommer (1966) au cercetat distanța individuală în biblioteci. Ei s-au așezat la mese unde se aflau și alți cititori, în condițiile în care în sală se aflau mese libere. Ca din întâmplare, se așezau foarte aproape de una din persoanele care ocupaseră masa înainte. Victimele încercau de fiecare dată să se distanțeze de intrus. Dacă, din motive de spațiu, acest lucru nu era posibil, atunci ridicau bariere din cărți, linii și alte ustensile. În cazul în care astfel de tentative de apărare eșuau, persoanele respective părăseau masa, uneori cu o expresie înconfundabilă de nemulțumire. Distanța individuală pe care oamenii o mențin între ei variază în funcție de cultura căreia îi aparțin. Totuși, în toate culturile contactul corporal este permis doar în condiții determinate.

Esser (1970) și Palluck și Esser (1971 a, b) au studiat comportamentul a 21 de copii oligofreni pe care i-au plasat într-o încăpere cu numeroase compartimentări. Fiecare dintre ei a ocupat un compartiment al încăperii. La început s-au certat, dar după ce fiecare a avut locul său copiii au devenit pașnici. Pentru menținerea teritoriului ocupat era suficientă o amenințare. Comportamentul teritorial al copiilor subdotati intelectual (IQ sub 50) este mult mai pregnant decât al copiilor normali. Comportamentul teritorial al acestor copii nu a putut fi influențat prin mustrare verbală, care în alte situații s-a dovedit eficientă. Prin împărțirea spațiului se creează o ordine socială care dă copiilor un sentiment de siguranță. Fiecare își cunoaște locul și știe că acolo este lăsat în pace, cu alte cuvinte știe că acolo se poate apăra cu ușurință de imixtiuni, căci și la acești deficienți mintali este

valabil principiul, probabil înăscut, că primul ocupant are prioritate și că dreptul său trebuie respectat.

Edney (1972) a constatat în timpul unei cercetări în Connecticut (USA) că persoanele care își marchează proprietatea cu inscripții de tipul „Private Property”, „Keep Out”, „No Trespassing”, „Warning: Keep Out” locuiesc un timp mai îndelungat sau intenționează să locuiască un timp mai îndelungat pe acel teritoriu decât cei care renunță la astfel de inscripții. De asemenea, persoanele din prima categorie au răspuns semnificativ mai repede la apelul soneriei (când au fost solicitați sub un pretext oarecare) decât persoanele aparținând celei de-a doua categorii, ceea ce arată că ele sunt mult mai sensibile la o prezență străină în teritoriul lor. Același autor a cercetat (1974) distribuția grupurilor de persoane pe o plajă din Connecticut. Și în acest caz s-a vădit o grupare teritorială.

Dacă vom căuta semnificația unui astfel de comportament teritorial în cadrul grupului, vom constata că în acest mod se obține o anumită ordine și stabilitate. Ea contribuie la bunăstarea indivizilor. În plus, deoarece oamenii depind unii de alții în condițiile conviețuirii bazate pe diviziunea muncii, relațiile stabile dintre ei sunt avantajoase. Ele sunt promovate printr-o durabilă legătură teritorială.

b. Disputarea obiectelor

Adesea copiii se ceartă datorită unor obiecte dorite de toți. La vârstele cele mai mici ei încearcă, de cele mai multe ori fără menajamente, să intre în posesia obiectelor dorite, smulgându-le partenerului de joc. De obicei posesorul se apără cramponându-se de obiect sau prin protest și solicitarea sprijinului unui al

treilea. De asemenea, el poate încerca să-și salveze obiectul prin fugă. Cei care au fost deposezați de obiectul lor protestează (plâng) și nu de puține ori trec la contraatac, încercând să smulgă obiectul atacatorului. Alteori răufăcătorul este atacat direct, fiind lovit, zgâriat, tras de păr sau împins. Aceste strategii sunt aplicate spontan nu numai de copiii culturii europene. Este vorba probabil de comportamente înnăscute, dintre care tehnica răsturnării și cea a împingerii ni se par remarcabile deoarece avem de-a face în acest caz cu comportamente specific umane conexibile poziției bipede.

Copiii mai mari respectă proprietatea: dacă este furată o jucărie, ceea ce se întâmplă adesea, atunci păgubașul o poate revendica cu succes prin protest și repetată afirmare a posesiei reale. S-a observat că cel care dorește un obiect aflat în posesia unui alt copil mai întâi îl cere cu împrumut și apelează la furt doar dacă cererea sa a fost refuzată. Refuzul de a împărți un bun jignește. Este vorba de o încălcare a bunelor moravuri care provoacă agresiunea și în alte culturi. Amintim că cimpanzeii care au reușit să rămână câteva minute în posesia prăzii de curând vâdate sunt considerați de ceilalți membri ai grupului drept posesorii prăzii, cu alte cuvinte nu mai este necesar să o apere deoarece dreptul la proprietate este respectat de ceilalți, care, în loc de a fura, cerșesc o parte. Foarte interesant este faptul că o inhibiție funcțională asemănătoare există și la pavianul cu mantie (*Papio hamadryas*): masculii își respectă reciproc posesia asupra femelelor în virtutea unei inhibiții sociale (Kummeir, Gotz și Angst 1974). Nu este exclus ca și la oameni să existe inhibiții sociale corespunzătoare care împiedică angajarea în lupte de lungă durată pentru posesia unor obiecte, teritorii sau parteneri. Avantajul selectiv al unor astfel de inhibiții este fără îndoială evident.

c. Influența luptei și a cooperării asupra structurii grupului și a relațiilor intragrupale

În general concurența, fie că urmărește recompensa, fie că urmărește alte scopuri, conduce la delimitare agresivă și dușmănie între cele două grupuri.

Sherif (1966) a studiat dezvoltarea relațiilor dintre grupurile de tineri de 11–12 ani aflați în taberele de vacanță. Conducătorii de experiment funcționau în calitate de conducători ai taberei. Copiii nu se cunoscuseră înainte de a veni în tabără. La început tinerii au dormit în aceeași cabană și au putut să-și aleagă prietenii în mod liber. În decurs de două–trei zile s-au format grupuri mici de doi până la patru copii. Fiecare cunoștea numele celor mai buni prieteni. Apoi tinerii au fost împărțiți în două grupuri, prietenii fiind în mod intenționat despărțiți. Prietenii inițiale s-au destrămat și s-au format în cadrul grupului noi preferințe. Membrii fiecărui grup au colaborat la activități cum ar fi: montarea corturilor, transportul bărcilor, gătitul etc. În fiecare din cele două grupuri s-au dezvoltat în mod spontan structuri de tipul lider-adepti. Abilități particulare ale indivizilor au fost puse în joc. Trebuie remarcat faptul că cele două grupuri au dezvoltat stiluri diferite de rezolvare a problemelor. Grupul care a adoptat o linie dură prefera confruntările fizice, în timp ce grupul celălalt apela chiar la ajutorul rugăciunilor pentru a determina înfrângerea primului grup. Înclinația spre pseudospecieție s-a manifestat în formarea unui jargon specific grupului, în cultivarea unor secrete sau glume ale grupului.

După ce ambele grupuri și-au precizat suficient profilul propriu, au fost create situațiile de luptă. Grupurile s-au înfruntat la baseball, tragerea frânghiei și altele. Învingătorii erau răsplă-

țiți prin premii mult dorite. Experimentul a pornit de la ipoteza că atunci când două grupuri se concurează, iar câștigătorul își poate atinge scopul doar prin frustrarea învinsului, între cele două grupuri se instalează o tensiune ostilă. Ipoteza a fost confirmată de desfășurarea experimentului. Învinșii îi ironizau pe învingători, care le răspundeau în același mod. Se ajungea la adevărate expediții de pedepsire care constau în bombardamentul reciproc cu mere verzi. În același timp, membrii fiecărui grup au dezvoltat o imagine negativă despre membrii celuilalt grup. Ceilalți nu mai erau agreeți, ceea ce crea un atașament și mai puternic față de propriul grup. Propriile performanțe erau supraestimate, în timp ce performanțele celorlalți erau subestimate.

După un concurs intitulat „cine culege mai multă fasole” li s-au prezentat copiilor diapozitive în care, se pretindea, pot fi văzute performanțele fiecărui grup. În realitate imaginea era de fiecare dată aceeași. Copiii au supraestimat propria performanță și au subestimat performanța celorlalți.

În cele din urmă, polarizarea celor două grupe indusă de concurență a fost anulată de acțiuni comune care urmăreau un scop supraordonat. Conducătorul experimentului a înscenat o defecțiune a conductei de apă a taberei. Componentii celor două grupe au colaborat în înlăturarea defecțiunii. Totuși, după această acțiune, s-a revenit la vechea atitudine. Conducătorul taberei a propus vizionarea în comun de filme interesante, plângându-se că nu are banii necesari pentru a le împrumuta. Membrii celor două grupe au discutat situația împreună, au strâns bani și au vizionat filmul în comun. Prin astfel de acțiuni și altele asemănătoare vechea dușmănie a fost deconstruită. Înainte de efectuarea ultimelor experimente, grupurile au fost trecător reunite prin

130 introducerea unui dușman comun. Nu s-a insistat însă asupra acestei strategii.

Evidente sunt asemănările structurale între comportamentul grupelor rivale de copii și comportamentul națiunilor rivale.

d. Rivalitatea

Este cunoscut faptul că oamenii se concurează pentru a obține favoarea anumitor congeneri. Când tinerii rivalizează pentru a obține favoarea unei fete, nu de puține ori se ajunge la luptă. O legătură odată stabilită, cum ar fi cea dintre soți, este apărută. Gelozia constituie un sentiment universal, comun ambelor sexe. Chiar și în familiile poligine se petrec scene de gelozie între femei. Totuși, în acest din urmă caz gelozia este atenuată de faptul, specific culturilor respective, că riscul de a-și pierde partenerul este mai mic. Întrucât conflictul se manifestă și în culturile poligine, bărbații preferă de multe ori să se căsătorească cu surorile lor pe motiv că legătura dintre frați și surori diminuează agresivitatea.

Adesea membrul unui grup concurează pentru favoarea celor superiori în rang. În sfârșit, se știe că copii se concurează între ei pentru dragostea părinților. Această rivalitate între frați și surori se manifestă cu deosebită intensitate în special după nașterea unui frate sau a unei surori, fenomen care poate fi înregistrat și în alte culturi, nu numai în cea europeană.

e. Apărarea partenerului social

Când copiii sunt atacați de adulți, faptul declanșează aproape automat la ceilalți oameni reacția de a-i apăra. Cândva am

asistat la o scenă în care un hoț care nu număra mai mult de 10 ani era urmărit de un adult. Trecătorii au luat imediat apărarea copilului. Este vorba probabil de o reacție de protecție elementară, comparabilă cu reacția de protejare a progeniturii întâlnită la multe vertebrate. Părinții își apără copiii și, ceea ce este foarte interesant, copiii, chiar mici fiind, își apără părinții. Elementul nereflectat, de tipul reflexului din reacția de apărare a persoanelor apropiate, indică prezența unei scheme innăscute. De aceea „familia sau grupul este în pericol” constituie unul din clișeele cel mai frecvent folosite când este vorba de a activa combativitatea membrilor unui grup.

f. Năzuința ierarhică

Oamenii tind spre recunoaștere. Ei caută să se distingă prin anumite performanțe pentru ca, cel puțin pentru un timp, să se situeze în centrul atenției grupului. Chiar și reprezentanții societăților egalitare manifestă altfel de tendințe, numai că în acele societăți numitele tendințe nu conduc la formarea unei ierarhii stabile, cu un lider absolut. Vânătorul priceput este respectat datorită abilității sale vânătoarești, iar sfatul său este urmat atunci când este necesar. Același lucru este valabil pentru dansator, poet, investitor sau producătoarea de împletituri. Categorisirea oamenilor în funcție de dotarea lor are un caracter adaptativ. A fi respectat înseamnă a atrage atenția congenerilor, ceea ce și dorește individul. Chance (1976) este, după știința mea, primul care a arătat că la maimuțele superioare rangul unui animal poate fi stabilit în mod optim în funcție de „attention structure”, ceea ce este valabil și pentru om. Pentru a ilustra această afirmație este suficient să studiem așezarea persoanelor în jurul mesei. În

general, cei superiori în rang se așază în așa fel încât pot fi văzuți de ceilalți. Deși năzuința ierarhică presupune competiția, de cele mai multe ori superioritatea nu se asigură prin utilizarea forței. Când am vorbit despre cimpanzei am arătat că poziția în ierarhie este pozitiv corelată cu impunerea de amenințare și nu cu agresivitatea fizică. Faptul este valabil atât pentru alte primat-e nonumane, cât și pentru om. În diferite culturi o poziție importantă poate fi obținută și menținută prin priceperea de a împărți bunurile, de exemplu. De asemenea, capacitatea de a institui pacea și de a o menține, precum și cea de a dobândi prieteni — însușiri sociale pozitive — constituie o premisă pentru dobândirea unei poziții înalte în ierarhie. Când o poziție în ierarhie este dobândită pe cale agresivă, aceasta se întâmplă prin intermediul unei forme ritualizate de impunere. În același scop pot fi folosite și bunurile materiale. Ostentația și risipa caracterizează nu numai sărbătoarea Potlatch a indienilor Kwakiutl¹⁵ sau primirile la curțile princiare, ci și recepțiile de stat în democrațiile occidentale. În antropologia culturală se vorbește pe bună dreptate de o economie de prestigiu, caracterizată de consumarea mijloacelor exclusiv în scopul impunerii.

În societățile ierarhizate, cum sunt societățile noastre, sunt create simboluri ale statului care permit recunoașterea rangului celor care le poartă (Packard 1963). Printre aceste simboluri se numără decorațiunile de birou, bijuteriile, automobilul și îmbrăcămintea. Lucrurile nici nu trebuie să fie bune, atâta timp cât sunt suficient de scumpe. Cine nu poate ține pasul este exclus.

¹⁵ Acești indieni organizează serbări în cadrul cărora, pentru a-i impresiona pe oaspeți, sunt distruse plăci prețioase de cupru, ulei foarte scump este turnat în foc, bărcile sunt sfărâmate, iar sclavii uciși. Pentru a face față, oaspeții, când devin gazde, trebuie la rândul lor să se arate tot atât de „risipitori”.

Faptul că aceste „elite ale banului” pun accent pe astfel de aspecte exterioare nu vorbește în favoarea lor. Însă tocmai prin comportamentul lor strident, ele se plasează în centrul atenției, creându-și public și imitatori așa cum demonstrează ziarele bulevardiere. Morris (1969) atrage atenția asupra interesantului fenomen al imitației ierarhice: ceea ce nobilimea și așa-numita societate înaltă fac și poartă devine modă și este imitat de mase. În acest moment, cei care dau tonul sunt constrânși să inventeze ceva nou pentru a-și menține exclusivitatea.

Uneori năzuința ierarhică degenerază, luând forme patologice. Astfel se întâmplă atunci când cineva apelează la crimă pentru a se plasa în centrul atenției comunității. O altă deformare, cu totul inofensivă însă, este edificarea de piramide de substituție al căror vârf este asaltat de creator care se distinge fie ca crescător de porumbei, fie în calitate de colecționar de cutii de bere (Morris 1969). Astfel de constatări ne permit să conchidem că la baza năzuinței ierarhice se află o motivație puternică.

Dacă facem abstracție de aceste fenomene marginale, atunci, cu siguranță, putem afirma că năzuința ierarhică are și avantaje. În fond ea presupune o selecție efectuată în funcție de dotare, în cadrul căreia cei cu rang înalt pot avea, cel puțin în societățile inițiale, mai mulți moștenitori decât cei cu rang inferior. De asemenea, cei dintâi îndeplinesc o serie de sarcini în cadrul grupului: încheie pace și îndeplinesc, în virtutea autorității lor, funcția de judecători.

Ierarhia presupune, așa cum am arătat în alt loc, nu doar năzuința ierarhică, ci și disponibilitatea la supunere și loialitate. Submisivitatea nu se obține datorită unei educații severe. Stayton, Hogan, Ainsworth (1971) au descoperit că copiii crescuți

într-un mediu prietenos se supun de bunăvoie, fără a-i constrânge. „Aceste constatări nu pot fi explicate din perspectiva acelor modele ale socializării care pornesc de la premisa că înclinațiile asociale ale copilului trebuie modificate printr-o intervenție socială. Este evident că asemenea constatări au nevoie de o teorie care admite că un copil are de la început înclinații sociale și că mai târziu este dispus să se supună persoanelor care, în ambianța sa socială, joacă un rol decisiv. Modelul etologic-evoluționar elaborat de Bowlby (1958, 1959) și Ainsworth (1967, 1969) oferă ipoteza alternativă necesară.” (Stayton, Hogan și Ainsworth, 1971)

Supunerea este o trăsătură pregnantă a omului, iar supunerea oarbă, pusă în evidență de experimentele lui Milgram (1966), ridică semne de întrebare de-a dreptul îngrijorătoare. De asemenea, deformările năzuinței ierarhice, cum ar fi ostentația și risipa mai sus amintite, trebuie să ne dea de gândit. Când interpretăm înclinația spre risipă ca măreție și generozitate, iar fastul îl resimțim ca impunător, dăm curs probabil unor reacții construite după un model arhaic. Cu siguranță, manifestarea fastuoasă a unei persoane era odinioară nemijlocit asociată cu însușirile sale pozitive, ceea ce astăzi nu mai este valabil.

Există mecanisme regulate care urmăresc asigurarea unui echilibru. Remarcabilele cercetări ale lui Schoeck (1966) au arătat că invidia se opune exteriorizărilor de impunere, asigurând un echilibru în special în societățile mici, individualizate, cum ar fi cele ale boșimanilor. Cine posedă ceva trebuie să-l împartă, căci invidia celorlalți îl constrânge la aceasta. De altfel, individul nu se poate ridica, cu ajutorul averii, prea sus deasupra celorlalți. Și în societatea contemporană, invidia și redistribuirea bu-

nurilor pe care o presupune joacă un rol de echilibrare. În toate revoluțiile sociale invidia a jucat cu siguranță rolul decisiv. În sfârșit, năzuința ierarhică a celor cu rang inferior asigură mobilitatea ierarhiei, împiedicând-o să se osifice.

Cu cât societatea este mai anonimă, cu atât mai problematice devin criteriile în funcție de care se realizează selectarea liderilor, precum și mijloacele de a obține pozițiile de conducere, întrucât nimeni nu-i cunoaște personal pe candidați, trebuie să se acorde încredere declarațiilor acestora sau relatărilor presei, ceea ce, după cum arată istoria, nu concordă întotdeauna cu realitatea. O trăsătură interesantă a procedeele de selecție este căutarea adeziunii, ceea ce indică apartenența acestei nevoi printre comportamentele preprogramate ale omului. Ne dăm adeziunea și astfel ne declarăm disponibilitatea de a-i urma pe cei cărora le-am dat adeziunea, fără ca totuși să trebuiască să justificăm în fața noastră acest comportament.

Consider că dominația bazată în esență pe violență se află în dezacord cu natura umană, trezind de fiecare dată la viață contraviolența. Desigur, au existat tirani care au guvernat cu ajutorul terorii sângeroase; de asemenea sunt conceptibile situații de necesitate în care un astfel de comportament este avantajos, totuși cred că nicio dominație nu se poate menține prin intermediul terorii. Nu cunosc o situație istorică în care teroarea să se fi perpetuat la nesfârșit.

Ierarhizarea se manifestă deja în grupurile de copii: copiii cu rang înalt se află în centrul atenției celorlalți membri ai grupului; ei îndeplinesc un rol conducător în joc și în aplanarea conflictelor (Hold, 1974, 1977, p. 62).

g. Agresivitatea explorativă

Comportamentul agresiv este utilizat adesea pentru testarea spațiului social de mișcare. Copiii se comportă agresiv pentru a vedea cât de departe pot merge. Răspunsul celorlalți le indică limitele toleranței, precum și norma comportamentală a culturii din care fac parte. Dacă răspunsul întârzie să vină, atunci agresivitatea exploratorie este escaladată (Hassenstein, 1973 b).

Agresivitatea explorativă joacă un anumit rol și în cazul confruntărilor pentru o poziție în ierarhia grupului mic. Agresivitatea explorativă permite descoperirea punctelor slabe ale partenerilor. Așa cum arată mișcările studențești din anii trecuți, se ajunge la escaladare atunci când păturile conducătoare nu sunt capabile să opună o rezistență constructivă. Același lucru este valabil și pentru conflictul dintre generații, precum și pentru tensiunea dintre forțele schimbării culturale și forțele conservatorismului cultural.

După Hassenstein (1973 b), nu trebuie să ne așteptăm ca, în cazul explorării sociale agresive, provocarea să poată fi anihilată prin satisfacerea dorințelor și exigențelor expuse. Mai curând o astfel de cedare conduce la noi escaladări. Agresorul dorește să măsoare prin confruntare superioritatea sau inferioritatea sa. De aceea, o autolimitare în afara luptei nu este de conceput. Hassenstein vede în acest fapt una din cauzele situației care a făcut ca educația excesiv de permisivă și politica concesivă în planul învățământului universitar și preuniversitar să conducă la o augmentare a agresivității. „Situația nu se va schimba nici în viitor. Căci strategia cedării al cărei simbol, contrar oricărei politici responsabile a sănătății, îl constituie camera pentru fumat

din școli și din internatele școlilor nu vizează agresivitatea condiționată de frustrare, ci provocările exploratorii în plan social. Ele nu pot fi anulate prin cedare; efectul cedării asupra tinerilor este mai curând plasarea lor într-o situație labilă, în care lipsește orientarea; depășirea acestei situații este căutată în noi activități exploratorii" (Hassenstein 1973 a). În considerarea acestui tip de agresivitate trebuie să ținem seama și de aspectul său pozitiv. Nu trebuie să uităm că agresivitatea exploratorie constituie de asemenea una din determinantele decisive ale dezvoltării culturale, deoarece prin intermediul său sunt impuse, împotriva rezistențelor, schimbările.

h. Agresivitatea educativă

Încălcarea regulilor conviețuirii atrage după sine pedeapsa. În grupurile de copii, cei mai în vârstă îi pun la punct pe cei care încalcă regulile jocului: vinovații sunt ironizați și adesea pedepsiți fizic. Același lucru este valabil și pentru conviețuirea adulților: cei care încalcă legile sunt urmăriți și pedepsiți.

Chiar și agresivitatea „morală”, cum a denumit-o Trivers (1971), are o funcție educativă. Agresivitatea morală s-a dezvoltat ca un mijloc de apărare al grupului împotriva „înșelătorilor”, care trag foloase de pe urma relațiilor altruiste. Nedreptatea, comportamentul care încalcă fair-play-ul, zgârcenia declanșează această formă de agresivitate. Faptul că omul reacționează atât de violent la orice formă de înșelăciune este considerat de Trivers ca având un cert avantaj selectiv.

Adesea, agresivitatea educativă urmărește să-l plaseze pe novice într-o poziție ierarhică inferioară. Afirmția este valabilă

atât pentru serviciul militar, cât și pentru ritualurile de inițiere ale multor popoare. În cadrul acestor ritualuri, „tinerii sunt mai întâi umiliți și chinuiți în mod crunt și abia apoi inițiați. În cele din urmă, ei sunt acceptați în comunitate ca membri cu drepturi depline. S-ar putea ca la baza ritualurilor de inițiere să stea constatarea că există o disponibilitate mai mare de a învăța de la cei cu rang superior. Subordonarea impusă trebuie considerată din perspectiva acestui aspect funcțional¹⁶. Experimentele efectuate asupra animalelor au arătat deja că stimulii punitivi, chiar atunci când vin de la partenerii sociali cu rang superior, nu slăbesc atașamentul față de aceștia, ci mai curând îl întăresc. Astfel, pavienii cu rang inferior caută protecție la exemplarele cu rang superior, chiar atunci când aceștia sunt cauza fricii lor. Bobocii de rață urmează mai intens cloșca sau imitația de cloșcă atunci când sunt pedepsiți pentru aceasta cu stimuli electrici. Copiii maltratați sunt strâns legați de mamele care-i maltratează. De asemenea, tiranii folosesc acest mecanism de aservire (legătura prin teroare)¹⁷. În sfârșit, frustrațiile trăite împreună îi leagă durabil pe membrii unui grup. Scopul inițierii deja amintite — identificarea cu grupul și preluarea normelor și regulilor, care în parte „sunt considerate drept mari secrete — este atins în acest mod¹⁸. Cu admiterea sărbătorească în grupul adulților ia sfârșit în cele din urmă faza privațiunilor.

¹⁶ Indicarea unei funcții nu justifică existența unei instituții sau a unei structuri. Războiul și teroarea îndeplinesc anumite funcții; totuși căutăm, pe bună dreptate, soluții mai bune.

¹⁷ Pentru tema legării prin teamă vezi Eibl-Eibesfeldt 1970 a.

¹⁸ Ritualurile de inițiere folosesc cu siguranță și faptul că, la pubertate, omul traversează o fază dificilă a căutării valorilor, fiind înclinat să se identifice cu valorile grupului (Eibl-Eibesfeldt 1973).

Membrii unui grup care se abat în înfățișare și comportament de la normă devin adesea ținta agresiunii. Aceasta îi constrânge pe cei anormali să se realinieze la norma grupului, în caz contrar trebuind să părăsească grupul. Agresivitatea îndeplinește în acest caz funcția de preservare a normei, ceea ce pentru viața grupului mic este fără îndoială avantajos. Conviețuirea armonioasă este posibilă în cadrul grupului mic doar cu condiția ca și comportamentul partenerului să fie previzibil. Fiecare așteaptă de la celălalt un comportament conform normei, abaterile fiind privite cu ostilitate — primul pas spre excluderea din grup. Mecanismul lucrează orbește. Chiar atunci când deviantul este atins de boală sau accident, devenind infirm, când este prea gras sau se bâlbâie și nu este în stare să corecteze această „greșală”, el devine totuși ținta ironiilor. Această reacție se manifestă într-o formă nedeghizată în școală, grupurile de copii putând să se manifeste foarte crud. Îmi amintesc de o reproducere dintr-un volum ilustrat publicat de UNESCO: ea reprezenta un copil infirm care, sprijinindu-se în cârje, zâmbea stânjenit, în timp ce o ceată de copii îl urmărea și arunca cu pietre în el. Întrucât și la cimpanzei a fost observată o reacție similară, se poate conchide că este vorba de o moștenire foarte veche.

Reacția de respingere se desfășoară în conformitate cu un model universal despre care vom mai vorbi în legătură cu boșimani. Comportamentul care trezește reacția de respingere este ironizat și scos în evidență prin „maimuțărare”. În același timp, pe această cale i se comunică motivul reacției și i se oferă posibilitatea de a se alinia. Dacă maimuțărarea, batjocura, ridiculizarea

și amenințarea nu duc la modificarea comportamentului celui vizat, atunci se trece la atacuri fizice.

În fond este vorba de o formă particulară a agresivității educative. De un deosebit interes sunt formele ritualizate de expresie, cum ar fi arătarea dinților, scuiparea, arătarea părților „rușinoase” ale corpului și ridiculizarea. Ultimul aspect pare a avea cel mai scăzut plan al declanșării. Râdem cu ușurință de micile stângăcii ale congenerilor, deci și de comportamentul care se abate de la normă și resimțim faptul ca fiind foarte amuzant. Totuși un copil va râde de o mișcare stângace sau absurdă doar atunci când el însuși stăpânește varianta corectă a comportamentului executat în mod deviant (McGhee 1972). Industria glumei fructifică această disponibilitate, oferindu-ne sub forma unor imitări foarte simple situații declanșatoare. Umorul agresiv are, așa cum ne arată paginile cu glume ale revistelor ilustrate, o piață bună. Râdem de asemenea de persoanele care prin neîndemânarea lor își provoacă daune neînsemnate, se rănesc ușor sau sparg ceva. Această bucurie provocată de rău se manifestă încă la copiii aflați sub vârsta de doi ani.

A râde de cineva are cu siguranță o motivație agresivă. Faptul este resimțit și de cel care constituie ținta râsului. În același timp, reacția agresivă colectivă a râsului, care este de altfel molipsitor, contribuie la apropierea membrilor grupului. Prin intermediul acestei funcții de apropiere a agresivității colective, râsul devine în anumite situații un semnal prietenos. Copiii râd când se joacă. Râsul este tocmai semnalul jocului. Enunțul încifrat în el sună în felul următor: râdem (amenințăm) împreună de un al treilea. În lumea animală gesturile de amenințare au fost transformate în repetate rânduri în ceremonii prietenoase de salut și curtare, ceea ce constituie o *analogie* funcțională (Lorenz, 1963,

Eibl-Eibesfeldt, 1980). Râsul ca invitație la râs-împreună și deci ca semnal prietenesc se manifestă de asemenea în situații de spontană detensionare, situații care se ivesc după un pericol, după o frică ușoară sau ulterior receptării unor impresii cu totul neașteptate, precum și în anumite conflicte care sunt rezolvate prin acțiunea simultană a unor stimuli de sens contrar (Rothbart, 1973). În toate aceste situații, râsul pare a avea un efect detensionant, de descărcare a agresivității. Vom reveni asupra acestei probleme.

Conexiunea dintre umor și agresivitate a fost sesizată încă de Freud. Aceeași conexiune poate fi documentată și din punct de vedere filogenetic. Conform cercetărilor lui van Hooff (1971), reacția râsului trebuie derivată din comportamentul numit în engleză „relaxed open mouth display” al maimuțelor. Această expresie mimică este interpretată ca intenție ritualizată de a mușca și semnalizează, ca „figură de joc”, partenerului de joc că mușcarea nu este serioasă. De asemenea, pentru emisiile sonore ritmice atât de caracteristice pentru râs există homologii la maimuțe. În acest din urmă caz, emisiile sonore ritmice, care de cele mai multe ori sunt exteriorizate de mai mulți membri ai grupului, servesc la hăituirea unui individ străin de grup.

O formă particulară a agresivității care menține norma urmărește să atenueze deosebiri de proprietate dintre membrii grupului. Ea joacă un rol important în special în grupurile mici individualizate ale populațiilor arhaice. Cel care posedă mult este invidiat și supus unei presiuni agresive care-l constrânge să-și împartă bunurile cu ceilalți. Invidia este, după cum am amintit, motivul dominant în societatea boșimanilor. Schoec (1966), care a studiat acest fenomen, amintește de atacurile *murū* care au loc la populația Maori din Noua Zeelandă. În limba maori, *murū*

înseamnă a prăda. Atacurile sunt îndreptate împotriva membrilor comunității care chipurile s-au făcut vinovați de crimă împotriva comunității. În general, este vorba de un pretext. În realitate, orice membru al comunității care are o proprietate mai mare trebuie să se aștepte la muru. Orice abatere de la norma vieții zilnice, orice exprimare a individualității, chiar un accident care-l transformă pe respectivul în invalid constituie pentru comunitate un motiv suficient pentru a-l ataca pe nefericit și averea sa.

Faptul că pe unul l-a înșelat nevasta, că altuia i-a murit copilul sau că unui al treilea i s-a întâmplat să incendieze odată cu pășunea sa și iarba dintr-un cimitir — toate acestea pot constitui motiv pentru a declanșa acțiunea de prădare din partea comunității. Cel atacat nu se apără, căci în caz contrar ar fi rănit și i s-ar interzice să ia parte la următoarea acțiune muru. Membrii comunității se lasă pradăți în speranța că vor putea la rândul lor să ia parte la prădare cu proxima ocazie. În acest mod, proprietatea mobilă circulă din mână în mână și devine treptat proprietate publică.

2. Controlul agresivității intragrupale

La vertebrate, atacurile împotriva unui membru al grupului au rareori drept consecință moartea acestuia. Uciderea congenerei este, la multe animale, împiedicată de inhibiții înnăscute ale agresivității, care controlează tocmai comportamentele care pot ucide. Acțiunea acestor inhibiții este declanșată de anumite poziții de supunere adoptate de congeneri. Adesea lupta este transformată prin ritualizarea în turnir. Mai există și alte mijloace de a împiedica escaladarea agresivității printre membrii unui grup, ceea ce ar periclita coeziunea grupului. Am amintit deja

intervenția activă a membrilor cu rang înalt al grupului, care aplanează conflictele, precum și disponibilitatea celui care pierde de a se încadra temporar într-un sistem ierarhic. Toate aceste mijloace sunt prezente și la om. Desigur, ele sunt eficiente doar în ce privește grupul de apartenență al respectivului. În lupta dintre grupele de oameni se ajunge la uciderea congenerilor. Motivele acestui fapt le vom discuta mai târziu. Până nu de mult se considera că această situație nu se întâlnește la alte primat superioare. Nu cu mult timp în urmă, Godall și colaboratorii (1979) au constatat că cimpanzeii se ucid reciproc în „conflictele dintre grupuri.

a) Semnale care inhibă agresivitatea

Omul dispune de o serie de semnale de liniștire care inhibă agresivitatea și activează comportamentul de ajutorare. În această categorie intră plânsul, văitatul, lăsarea capului în jos, smiorcăitul, zâmbetul prietenos, precum și alte mișcări expresive ale disponibilității la contact. Strategia utilizării lor nu a fost încă suficient cercetată; totuși studiul comparativ al culturilor arată că anumite comportamente sunt întâlnite în toate culturile cunoscute în situații determinate¹⁹.

Pentru a crea o dispoziție pacifică sunt utilizate adesea semnalele infantile, care au, în mod original, o astfel de semnificație. Astfel, băștinașii din Australia se apropie de temușii albi

¹⁹ Schmiedbauer (1972) afirmă că la om nu există inhibiții înăscute ale actelor ucigașe, întrucât în diferite culturi mamele își ucid pruncii nedorți, imediat după naștere, cu „inima ușoară”. Afirmatia ar fi convingătoare dacă într-adevăr pruncuciderea s-ar face cu inima ușoară, deci fără inhibiții. Majoritatea datelor oferite de antropologia culturală infirmă însă aserțiunea de mai sus (vezi I. Eibl-Eibesfeldt, 1984).

plasând în fața lor un copil (Basedow 1906). În multe culturi, inclusiv în cea europeană, oaspeții sunt salutați prin intermediul copiilor. În cadrul sărbătorii palmierului, a indienilor Waika, alături de războinicii care se prezintă într-o manieră agresivă dansează copii care țin în mână ramuri de palmier, ca simbol pacific (Eibl-Eibesfeldt, 1973). Televiziunea germană cunoaște efectul liniștitor pe care-l are schema infantilă și o utilizează în reclamele sale pentru a crea o dispoziție favorabilă.

Cercetările lui Baron (1974 a, b) au demonstrat că femeia emite și ea semnale care diminuează agresivitatea, putând fi folosită ca un apel pacific. Starea sufletească dezagreabilă a unor bărbați enervați în scopuri experimentale s-a ameliorat considerabil după ce subiecților li s-au arătat nuduri feminine atrăgătoare din revista *Playboy*. Imagini cu un conținut neutru (peisaje) nu au avut un efect similar. De asemenea, reclama își transmite adesea mesajul prin intermediul imaginilor unor femei atrăgătoare din punct de vedere sexual. Până nu de mult consideram că asemenea imagini au doar rolul de a capta privirea. Cercetările lui Baron și Ball (1974) m-au determinat să accept ideea că astfel de imagini au și o funcție de liniștire a agresivității.

Cadourile în general și cadourile alimentare în special au și ele un efect liniștitor. Hrănirea oaspeților și schimbul de cadouri pot fi întâlnite în multe culturi ca un gest prietenos. Inițial am emis ipoteza că experiențele pozitive asociate cu hrănirea sunt acelea care fac ca pretutindeni oamenii să-și exprime intențiile prietenoase prin oferirea de hrană (Eibl-Eibesfeldt, 1973). Ulterior am preferat ipoteza că este vorba de un mecanism comportamental înăscut deoarece chiar și copiii foarte mici apelează la acest comportament în mod spontan și adecvat situației, de

exemplu atunci când vor să se împrietenească cu un străin. În lumea animală există comportamente analoge: în ceremoniile de curtare și în alte ritualuri cu funcție de liniștire sunt încorporate ritualuri de oferire a hranei. De aceea am fost surprins când Horn (1974), în analiza pe care o face relevanței etologiei pentru științele omului, amintește doar câteva din exemplele pe care le dau în capitolul dedicat ritualurilor de liniștire. Horn critică unul din exemplele date de mine, care reproduce experiența de război a unuia din cunoscuții mei, calificându-l drept „o modalitate nai-vă de argumentație”. El susține că o interpretare corectă a incidentului ar fi necesitat o temeinică psihanalizare a cunoscutului meu. Întâmplarea, care constă în faptul că amicul meu a fost inhibat în acțiunea sa de atac de un inamic ce i-a oferit în mod spontan o bucată de pâine, este comentată de Horn în felul următor. „Se poate presupune că oferirea de pâine (hrană în genere?) avea pentru el o semnificație, dobândită pe parcursul istoriei sale personale, atât de opusă acțiunilor războinice încât nu a putut rezolva contradicția situațională decât în modul amintit, desigur în interacțiune cu partenerul” (Horn 1974, p. 207). Am luat desigur în considerație această posibilitate, ceea ce a determinat aserțiunea mea fiind mult mai cuprinzător decât exemplul amintit.

Horn scrie în continuare: „Dacă interpretarea lui Eibl-Eibesfeldt e de luat în serios, atunci ar trebui să se explice din punct de vedere etologic de ce nu se poate pune capăt războaielor pe această cale sau de ce ele nu pot fi evitate. De asemenea, ar trebui indicate legile etologice care stau la baza interacțiunilor războinice care se desfășoară normal. În sfârșit, ar trebui lămurit factorul care, în incidentul menționat, a contribuit la fericita înfirmare a ceea ce etologia consideră a fi prima natură a omului”

(Horn 1974, p. 207). M-am referit la aceste probleme atunci când am vorbit despre instituirea de bariere în calea comunicării umane și despre dezumanizarea adversarului în cadrul războiului. Le voi relua pe larg în această carte.

În interiorul grupului, inhibițiile agresivității activate de semnalele menționate acționează foarte bine în pofida dezvoltării tehnicii armamentului. După Russel și Russel (1971), doar 0,1 la mie din oamenii care aparțin culturii occidentale mor prin crimă.

b. Rolul ierarhiei

Asemeni mamiferelor superioare, omul manifestă disponibilitate pentru încadrarea într-o ierarhie, de a se supune pentru un timp celor superiori în rang. Pe această linie, experimentele efectuate de Hokanson și Shelter (1961) au avut ca rezultat secundar constatarea că enervarea (măsurată prin creșterea tensiunii) durează mai puțin atunci când cel care o provoacă este o persoană cu rang superior. Dimpotrivă, dacă cel care conduce experimentul se dă drept asistent, atunci enervarea pe care o provoacă, restul condițiilor rămânând identice, durează mai mult.

✓ Este evident că suntem dispuși să suportăm mai multe de la cei cu rang înalt decât de la cei cu rang inferior. Faptul că oamenii sunt înclinați să învețe mai curând de la cei cu poziții înalte este, de asemenea, cunoscut. În cadrul serviciului militar, recrutul este supus la început unei instrucții severe care urmărește situarea sa pe o treaptă inferioară și totodată trezirea disponibilității de a învăța de la cei superiori în rang și de a-i urma. Cel inferior în rang arată o clară înclinație pentru supunerea față de autoritate, înclinație care se manifestă la fel de clar în consimțământ.

mântul lui Abraham de a-și sacrifica fiul și în experimentele lui Milgram (1963, 1974).

Milgram a determinat subiecții experimentului să participe la un presupus experiment de învățare. Cei invitați au fost solicitați în mod convingător să cerceteze efectul stimulilor punitivi asupra unei persoane. Sarcina consta în a administra persoanei respective un stimul punitiv electric ori de câte ori greșea în așa fel încât tensiunea stimulului să crească din greșeală în greșeală. Pentru aceasta, adevărații subiecți ai experimentului au fost așezați la tabloul de comandă al unui aparat a cărui scară avea 30 de trepte începând de la 15 la 450 de volți. Stimulii punitivi foarte puternici ar fi avut ca efect, dacă ar fi fost într-adevăr aplicați, rănirea destinatarului. Deși examinatorii erau conștienți de acest fapt și la început li se spusese că pot întrerupe experimentul, cei mai mulți dintre ei au urmat indicațiile conducătorului de experiment de a merge până la capăt. Deși se auzeau protestele și văităturile examinatului, în fapt simple înregistrări pe bandă magnetică, examinatorii s-au supus și au aplicat tensiunile cele mai înalte. În cazul în care conducătorul de experiment a fost privat de rangul său, atunci numărul celor care au întrerupt experimentul la auzul strigătelor de durere ale examinatului a crescut. De asemenea, dacă ordinele conducătorului de experiment erau transmise prin telefon, numărul celor care refuzau să le execute era și mai mare. În plus, mulți pretindeau că aplică stimuli punitivi de înaltă tensiune, fără ca în realitate să procedeze în acest mod, ceea ce arată că nu erau animați de o motivație sadică.

Acest experiment lasă deschisă problema dacă disponibilitatea pe care o pune în evidență este înnăscută sau învățată. Din punct de vedere funcțional efectul este același. Disponibilitatea

de a se supune, fie ea învățată sau înăscută, înlătură luptele ierarhice neîntrerupte care ar perturba considerabil viața grupului²⁰. Întrucât nu este de admis că în dezvoltarea antropogenezei a existat o fază în care omul să nu fi fost supus acestor constrângeri funcționale pe motiv că ar fi încetat să fie animal social, nu văd motivul pentru care ar trebui să respingem tocmai aici ideea de înăscut, acceptând doar contribuția învățării. Constatările realizate de Stayton și colaboratorii săi (1971), conform cărora submisivitatea copiilor nu este obținută originar prin constrângere, pledează și ele în favoarea ideii că este vorba de o disponibilitate înăscută pentru supunere.

c) Confruntări ritualizate

C.1. LUPTE RITUALIZATE

Prin inventarea diferitelor instrumente care pot fi folosite ca arme omul a devenit un ucigaș potențial. Aceasta înseamnă că într-o stare de afect el poate ucide un congener, chiar atunci când îi este apropiat. Adaptându-se cultural acestei realități omul a dezvoltat reguli pentru utilizarea armelor, în special pentru lupta în doi a bărbaților. Armele sunt folosite de așa manieră încât probabilitatea uciderii adversarului să fie diminuată. Lupta cu arme devine turnir. Astfel la populația Walbiri și al alte triburi australiene bărbați aruncă unii în alții cu lănci de lemn, ținta putând fi doar picioarele adversarului. Indienii Waika se lovesc re-

²⁰ Constatarea existenței unei funcții nu implică faptul acceptării necritice a ierarhiilor, indiferent de natura lor. Ne-am referit deja la problematica rezultată din năzuința ierarhică în condițiile societății anonime. Este posibil ca noile condiții ale societății de masă să dea naștere la modele speciale superioare.

ciproc, în conformitate cu un ritual bine stabilit, cu ciomege lungi din lemn tare în capul complet ras. Lovitura este așteptată cu capul înclinat; cel care a lovit trebuie la rândul său să se pregătească pentru a primi lovitura. În general rănilor sunt neînsemnate. Exemplele ar putea fi sporite considerabil. Desigur, presupuziția pentru funcționarea controlului cultural al agresivității este acceptarea regulilor de către cei doi combatanți și faptul ca ei să fie legați și în alt mod. În cazul conflictelor dintre triburi aceste condiții nu mai sunt de multe ori îndeplinite. Chiar grupurile aceluiasi trib pot institui bariere de comunicare între ele, raportându-se unele la altele ca față de străini. În asemenea cazuri armele sunt folosite distructiv. Ne vom ocupa pe larg de acest aspect în capitolul dedicat războiului.

C.2. AGRESIVITATEA VERBALĂ

Anumite modele ale batjocurii sunt principal identice în diferite culturi. Ea merge de la degradare până la dezumanizare, implicând în același timp amenințarea excluderii. Celui batjocorit i se dau nume de animale (în Europa: porc, câine, maimuță) sau i se atribuie defecte sociale sau corporale (infirm, laș, jegos, ticălos). Adesea atacul verbal atribuie țintei sale încălcarea tabuului incestului. Disputele populației Mbowamb (Noua Guinee) conțin atacuri verbale care se referă de pildă la defectele fizice ale celui atacat (tu, țâțe de femeie!) sau care fac din sărăcie un reproș (vagabondule!). Tot aici se obișnuiește a se reproșa ținuta neîngrijită (parcă ai fi acoperit cu cenușă; îi vine omului greață când te privește!) (Vicedom și Tischner 1943/48). În principiu sunt aceleași calificative pe care le utilizăm și noi.

De asemenea, omul poate să creeze prin cuvinte situații declanșatoare ale agresivității, ca de exemplu atunci când spune: „De acum înainte nu mai vorbesc cu tine!” sau atunci când utilizează clișee verbale. Astfel de stimuli verbali determină în cele din urmă reacția de răspuns, ceea ce se întâmplă atât în cazul invectivei grosolane, cât și în cazul tachinării glumețe a partenerului sau al duelului-cântec, caracterizat de un înalt grad de ritualizare. Clișeele verbale înlocuiesc acțiunea sau situațiile declanșatoare. Aceasta constituie o formă particulară de ritualizare. Ritualizarea conflictelor reprezintă unul din factorii determinanți de primă importanță ai evoluției limbii. Poate că din această direcție vine presiunea selectivă cea mai importantă.

La eschimoșii din Groenlanda de Vest se practică duelul sub formă de cântec. Într-o astfel de situație adversarii stau față-n față. Unul dintre ei cântă și lovește des într-o toabă mică de mână. Adversarul stă relaxat, ca și când ceea ce se petrece nu l-ar privi, până în momentul în care îi vine rândul. Cel care cântă își batjocorește adversarul nu numai verbal. El îi suflă în față, ba chiar îl împinge cu fruntea. Celălalt îi replică cu un râs sardonice și răspunde cu aceeași monedă la presiunea exercitată de fruntea adversarului. Duelul continuă în acest fel, partenerii cântând pe rând.

König (1925, p. 314/315), care a cercetat litigiile la eschimoșii din Groenlanda de Est, a înregistrat câteva din cântecele-duel din această zonă. Iată două exemple:

1. Disputa cântată între Koungak și Erdlavik

Koungak: „Lasă-mă să urmez barca femeilor, să urmez barca și pe cântăreți ca un caiacist — deși sunt timid de la natură, deși

provin din ființe umile —, ca și când aș fi un caiacist, să urmez împreună cu cântăreții! Nu este de mirare că s-a bucurat, el care aproape că și-a omorât vărul, aproape că l-a străpuns cu harponul, nicio mirare că el este mulțumit, că este bucuros”.

Erdlavik (dansând): „Însă eu doar râd de asta — însă eu doar mă înveselesc — Koungak, că tu ești un ucigaș — și că ești atât de predispus la mânie — înclinat spre furie — dar tu ești atât de predispus la mânie pentru că nu ai decât trei femei și pentru că te gândești că este prea puțin — ar trebui să le căsătorești cu alți bărbați, pentru că așa ai putea avea tot ce bărbații lor vânează — Koungak, dar pentru că tu nu asculți nicio dată de alții — de aceea flămânzești mereu — pentru că femeile tale îți mănâncă totul — de aceea ai început să omori alți oameni”.

2. Cântecul pentru tobă al lui Igsiavik

(Adversarul este Misuarinanga, care ia apărarea socrului său Ipatkajik, incapabil să mai compună cântece.)

„Îl prețuiești mult și te asociezi cu el. Când cânti trebuie să te ții cu el de gât, să-i acorzi atenție și să te porți frumos cu el.” (El introduce în poziție verticală un bețișor în gura adversarului). „Nu mai știu ce să fac, deoarece adversarul meu nu mai poate nici să cânte, nici să vorbească.” (Introduce un dop de lemn în gura adversarului și mimează gestul de a-i coase gura.) „Ce mai putem face cu adversarul meu? El nu mai poate nici să cânte, nici să vorbească. Deoarece nu-l mai putem auzi, cel mai bun lucru ar fi să-i lărgesc gura, să încerc să i-o fac mai mare.” (Introduce degetele în gura adversarului și cu degetele trage în părți de colțurile gurii, iar apoi cu un băț de lemn îi

îndeasă slănină până în fundul gurii.) „Adversarul meu vrea să-mi spună multe lucruri; el spune că am vrut să-i fac ceva lui Akenatsiak, că am vrut să-l omor. Când am venit din sud, de la Stararmiut la Anitsuarsik, tu ai fost cel care a început cântecul pentru tobă cu Akenatsiak.” (El petrece o curea peste gura adversarului și-l leagă strâns de o grindă a acoperișului.) „Nu-mi mai amintesc să fi vrut să întreprind ceva împotriva lui Akenatsiak, să fi vrut să-l omor și nici nu știu de ce aș fi făcut așa ceva. Mă învinuiești pentru că noi doi îi doream soția (lui Ipatkajik): Dacă el va cânta din nou împotriva mea, voi cânta și eu din nou împotriva lui.”

Ori de câte ori Igsiavik, între versuri, îl batjocorea în toate felurile pe Misuarinanga, acesta se arăta indiferent, vrând să arate spectatorilor că el poate vorbi și că oricând poate râde de adversarul său.

Tirolezii și alte câteva populații din Austria au dezvoltat, într-un remarcabil paralelism, cântece de batjocură asemănătoare. Acestea sunt cântate cu diferite prilejuri. Cu ocazia întâlnirilor prietenești la cârciumă — după o nuntă sau după un târg de vite — prietenii se pot ironiza în versuri, mirele putând constitui, de exemplu, ținta atacurilor. Atacul poate avea caracterul unei muștrări publice glumețe și relevă aspectele deranjante pentru ceilalți. De asemenea, certurile se pot desfășura în acest mod. Mai demult bătaile erau introduse pe această cale. Von Hormann (1877) descrie felul în care tinerii tirolezi mai întâi „își cântau” în cârciumă, pentru ca apoi să ajungă la bătaie. Aceasta se desfășura după anumite reguli stabilite în prealabil și după depunerea cuțitului, fără ca adversarii să se dușmănească. Iată un exemplu de astfel de cântec-duel:

<p>A. Am urcat de la șes Nicio potecă nu e prea lungă pentru mine Am cu mine un rucsac Plin de curaj.</p>	<p>B. Acolo sus pe deal Se văd trei fagi, Să nu ne mai ciorovăim atât, Hai să ne încercăm curajul.</p>
<p>B. Când plouă, plouă în torente, Când ninge, ninge mărunț Cântecul tău șchioapătă Am început să mă satur de el.</p>	<p>A. Sunt un flăcău voinic Mi-am pus o pană la pălărie În bățai și lovituri, Nimeni nu m-a speriat.</p>
<p>A. Cimișir și frunză de arțar, Hârtie turcească, De aş avea la mine azi Șișul meu de fier.</p>	<p>B. Băiețuș, când lovești, Nu mă lovi în ochi, Ca să nu mai pot vedea Cum să-ți adun bucățile.</p>
<p>B. Încetează să mai cânti așa, Și să te lauzi cu așa glume Sau dacă nu, ne vom lupta Sau o repriză de luptă cu degetele va urma.</p>	<p>A. Henneler, Henneler, E timpul să termini Cu rimele tale obraznice, Pentru mine e prea mult.</p>
<p>A. Încetează să mai cânti așa, Tu mare arac de fasole, Dacă te rupi, O să fi prea scurt ca să te faci la loc.</p>	

În cântecul-duel redat mai sus este vorba de întâlnirea a doi tineri dornici de luptă. Lürs (1919) subliniază că în mod normal totul se oprește la nivelul duelului de strofe cântate. Dacă atacatorul devine prea grosolan, cel atacat sau un al treilea (neutru) cântă un avertisment:

Nu cânta așa,
 Nu cânta așa,
 Altfel o să-ți curăț gura
 Cu o rașchetă de fier.

După Kochmann (1970), luptele verbale sunt frecvente și la populația neagră a Statelor Unite ale Americii. Provocarea se realizează prin jignirea unuia din membrii familiei celui-lalt. Acesta este astfel constrâns să răspundă, mai ales atunci când jignirea se produce în prezența altor persoane. El jignește la rândul său familia atacatorului, eliminând astfel confruntarea, care de cele mai multe ori se încheie fără bătaie. Luptele verbale joacă un rol important în special pentru tinerii între 15 și 17 ani, care apreciază abilitatea verbală. Tinerii colecționează monostihuri, câștigător fiind declarat cel care deține repertoriul cel mai bogat. Iată câteva exemple de astfel de monostihuri:

Mama ta și-a trimis fotografia la clubul inimilor singurate, dar a primit-o înapoi cu remarca: „Atât de singuri nu suntem!” — Familia ta este atât de săracă, încât gândacii de bucătărie și șoarecii se duc să mănânce în altă parte. Casa voastră este atât de mică, încât gândacii de bucătărie trebuie să meargă în șir indian. Am venit la voi și v-am găsit alergând în jurul mesei. La întrebarea mea „de ce faceți asta?” mama ta mi-a răspuns: „Primul care cade este mâncat de ceilalți”.

Cei mai iscusiți reușesc ca prin răspuns să anuleze virulența atacului. Astfel, un tânăr a răspuns expresiei injurioase „fuck you” prin: „Man, you haven't even kissed me yet” (Kochmenn, 1970, 159).

Comportamentele prin care se realizează aplanarea conflictelor și consolarea, comportamente care joacă un rol important în grupele de copii, sunt încă puțin cercetate. În mod spontan copii iau apărarea unui alt copil care a fost atacat. Asemenea intervenții nu contribuie la extinderea conflictului. Ei se împotrivesc continuării luptei și îi consolează pe cei jigniți prin mângâieri și alte gesturi de încurajare, cum ar fi cedarea jucăriilor, oferirea de delicatese și primirea în joc. Am putut constata adesea că începând cu vârsta de doi ani copiii reacționează puternic la certurile simulate ale părinților, angajându-se ca mijlocitori. Astfel, când tatăl a refuzat să satisfacă cererea mamei de a i se da zahărul — familia își lua cafeaua — fetița lor în vârstă de trei ani a luat imediat partea mamei. Alternând amenințarea cu mâna și rugămintea verbală, fetița a luat apărarea mamei. Acest model de interacțiune care apare în ontogeneză este puțin cunoscut.

*

Așa cum am putut constata, agresivitatea individualizată a omului este controlată eficient printr-o serie de comportamente înnăscute. Interdicția de a ucide un alt om este prezentă în toate culturile. Pentru a permite despărțirea ei, așa cum se întâmplă în război, este necesară îndoctrinarea care să împiedice perceperea semnalelor care trezesc mila. Ca un corelat subiectiv al interdicției de a ucide, mila se manifestă în toate culturile și este declanșată prin semnale asemănătoare. Inhibițiile agresivității ne sunt deci înnăscute. Preceptul „să nu ucizi!” se bazează pe această moștenire. Inventarea armelor artificiale, care au făcut cu

156 putință lovitura mortală, a impus metode de control suplimentare în plan cultural.

e. Ritualuri de apropiere

Mijloace foarte eficiente de luptă împotriva agresivității sunt oferite de repertoriul relațiilor dintre părinți și copii. Este vorba de comportamente care contribuie la strângerea legăturilor dintre membrii grupului. Pe această bază a unei moșteniri foarte vechi se edifică o serie de ritualuri culturale de apropiere, cum ar fi salutul și diverse sărbători. Am arătat în alt loc cât de important este salutul pentru buna conviețuire a oamenilor (Eibl-Eibesfeldt 1970 a, 1973). De asemenea, am amintit deja că salutul și sărbătoarea au pretutindeni aceeași structură fundamentală, fiind caracterizate și de o serie de alte comportamente universale.

Aceste comportamente pot fi verbalizate. De acest tip este, de exemplu, formula de salut stereotipă a afganilor care începe cu exprimarea unei dorințe bune și apoi comunică participarea. Atunci când se întâlnesc doi afgani ritualul amintit se desfășoară mereu identic (după o comunicare a dr. Schmidt Dumont, Kabul — așa cum se observă din tabelul de pe pagina următoare).

Ar fi greșit să vedem în această discuție un schimb de formule golite de conținut. Chiar și în această formă, salutul își îndeplinește rolul său important de lubrifiant al mecanismului vieții cotidiene. Același lucru este valabil și pentru sărbători, care întăresc în mod deosebit legătura între membrii grupului. În timp ce salutul îmbunătățește relația individualizată între câteva persoane, sărbătoarea apropie de obicei un număr mai mare de oameni. Există sărbători de familie, sărbători ale comunităților

Adresare	Răspuns
1. Vă doresc sănătate!	Și eu vă doresc sănătate!
2. Ce mai faceți?	Bine, slavă Domnului!
3. Așadar, este bine?	Dar dumneavoastră ce mai faceți?
4. Copiii sunt bine?	Slavă Domnului, toți sunt bine.
5. Celelalte rude sunt și ele bine?	Cu grija lui Dumnezeu, toți sunt bine.
6. Mă bucur că toți sunt bine.	
7. Nu v-am văzut de mult. Unde locuiți și cu ce vă ocupați?	Grijile vieții sunt mari. Nu am mai găsit timp să vă vizitez. Am aceeași muncă și locuiesc aici în Kabul.
8. Veți duce la bun sfârșit, cu ajutorul lui Dumnezeu, munca și veți scăpa de griji?	Slavă Domnului, totul este mulțumitor. Cum stau lucrurile la dumneavoastră?
9. Nu rău.	

sătești, sărbători ale unui trib etc. Legătura între membrii grupului este stabilită și întărită prin masa comună, schimbul de cadouri, semnalele pacifice și cele care activează comportamentul de îngrijire, dorința de participare și activități comune, cum ar fi dansul. Același lucru se întâmplă atunci când agresivitatea este reorientată spre un al treilea, demonstrându-se unitatea față de un dușman comun, adesea imaginar.

Shokeid (1973) a cercetat importanța pe care o are organizarea de întâlniri între membrii unei comunități sătești în Israel. Între locuitorii respectivului sat există uneori tensiuni foarte

158 puternice. Totuși ei se întâlnesc pacific la ceremonii și cu alte prilejuri de acest gen. Locuitorii răspund la invitații în număr mare, mai ales atunci când cei care invită sunt locuitori cu rang inferior. Aceștia se interesează foarte puțin de politica oficială a satului și sunt considerați persoane neutre. Adversarii înverșunați se întâlnesc la ei ca pe un teren neutru, atmosfera destinsă contribuind la dezamorsarea ostilității. Shokeid afirmă că fără astfel de perioade de destindere viața în grup ar fi insuportabilă. Această idee are o valabilitate generală: în multe societăți sărbătorile au fost instituționalizate. O astfel de sărbătoare este Crăciunul. Accentul pus asupra schimbului de cadouri arată că revelionul poate fi considerat „o sărbătoare” a păcii.

f) Obiceiuri-supapă

„Cine se iubește se tachinează.” Tensiunile agresive tind spre descărcare. Obiceiurile, numite foarte potrivit de către etnologi „obiceiuri-supapă” servesc tocmai acestui scop. Cu ajutorul lor agresivitatea este descărcată într-un mod inofensiv. Aproape pretutindeni pot fi întâlnite așa-numitele „relații de glumă” (Radcliffe-Brown 1940). Cei care se află în astfel de relații se pot ironiza reciproc, uneori chiar în forme grosolane, descărcându-și pe această cale agresivitatea într-un mod permis de către societate. Atunci când astfel de relații se realizează între indivizi aparținând celor două sexe, ele prefigurează de cele mai multe ori căsătoria. În schimb, relațiile dintre persoanele între care nu sunt permise raporturile sexuale sau de căsătorie sunt adesea puternic formalizate. „Relațiile de glumă” nu sunt permise în astfel de cazuri. La multe populații arhaice bunicul și nepotul stabilesc „relații de glumă”. Relația este destinsă și foarte familiară, întrucât,

în asemenea cazuri, bunicul nu exercită autoritatea disciplinară. Ea revine tatălui. Ca o excepție la această regulă, Nodel (1969) a descoperit o populație Nuba care trăiește în familii numeroase, unde autoritatea revine bunicului. În acest caz, „relația de glumă” există între tată și fiu. Această excepție întărește concepția că „relația de glumă” reprezintă un obicei-supapă.

Și grupurile pot intra în „relații de glumă”. În Germania, prusacii și bavarezii se află într-o asemenea relație.

Agresivitatea poate fi descărcată și în luptele sportive. Bine cunoscute sunt luptele-joc care au loc între țăranii din regiunea Alpilor (Hörmann, 1909). În Oberlandul din zona Berna se practica trânta. Într-o anumită zi a anului tinerii din două văi se întâlneau pe o pășune situată la granița dintre domeniile lor: cei din Unterwald și cei din Hoslital se întâlneau pe pășunea Breitenfeld. Cu acest prilej sărbătoresc se adunau spectatori din cele două localități. Sărbătoarea era deschisă la cârciumă, unde se beau câteva pahare. Fiecare luptător alegea un bărbat din echipa adversă pentru a bea împreună. Apoi, la braț se îndreptau în sunetul muzicii spre câmpul de luptă. Luptătorii purtau pantaloni rezistenți, pentru luptă, care aveau pe cureaua o protuberanță pentru apucat. Înaintea luptei adversarii își dădeau mâna pentru a marca intenția pacifică. Apoi fiecare încerca să-l ridice pe celălalt și să-l trântască. Poziția de luptă era în picioare sau în genunchi. Fiecare punea capul pe umărul drept al adversarului și apuca cu mâna protuberanța de pe cureaua. Dacă un luptător era de două ori trântit pe spate, atunci se considera că a fost învins.

Odinioară astfel de lupte se practicau în întreaga regiune a Alpilor. În Tirol se mai practică și astăzi o formă de luptă foarte asemănătoare cu trânta elvețienilor. Mai înainte, locul de întâlnire pentru astfel de lupte erau pășunile limitrofe, cum ar fi înăl-

țimile Salve din Brixental. Jocul începea prin încercarea tinerilor de a se determina reciproc, prin tragerea cu degetul mijlociu în-doit, să părăsească poziția ocupată inițial. Este un obicei care mai există și astăzi în Tirol și Bavaria. Apoi începea lupta propriu-zisă. Învingătorul în aceste lupte, care trebuia să-i trântască pe toți adversarii, devenea „Hagmair” și avea dreptul să poarte la pălăria sa penele de cocoș de munte de la pălăria adversarului.

Pana de cocoș de munte avea o importantă semnificație simbolică. Când un tânăr simțea nevoia de a se lupta, își așeza pana de la pălărie în așa fel încât să fie orientată spre înainte și se ducea la cârciuma din satul vecin. Tinerii de acolo cunoșteau sensul semnului și nu după mult timp unul dintre ei întreba: „Cât costă pana?” Răspunsul standard era: „Cinci degete și o lovitură”, completat cu o strofă dintr-un cântec local. Celălalt răspunde cu un catren și astfel cei doi își creează dispoziția adecvată pentru luptă.

Semnificația provocatoare a penei de la pălărie este cunoscută și în regiunea Salzburg, precum și în Bavaria. Numai că în locul penelor cocoșului de munte sunt folosite penele cocoșului domestic.

Obiceiuri asemănătoare există la numeroase populații. Astăzi sporturile combative, cum este fotbalul, îndeplinesc funcția obiceiurilor-supapă. Vom reveni asupra relației dintre sport și agresivitate.

Tensiunile sociale din interiorul unei societăți structurate ierarhic sunt descărcate tot prin intermediul obiceiurilor-supapă. Pe această cale cei oprimați pot juca pentru scurt timp rolul celor sus-puși. În astfel de ocazii ei își bat joc de cei care conduc, așa cum se obișnuiește în discursurile care se țin în Germania cu ocazia carnavalului. Cei cu poziții înalte sunt ironizați, batjocoriți,

ceea ce permite eliberarea tensiunilor interne. Apoi, cei defavorizați vor fi din nou capabili să poarte jugul. Weidkuhn (1968, 1969) califică foarte inspirat carnavalul ca „polemică între clasele sociale” (p. 289). Cabaretele îndeplinesc o funcție asemănătoare. De aceea ele sunt tolerate, ca și gluma politică, de către dictaturi. Astfel, chiar actul motor al râsului, care, așa cum am amintit, este un comportament agresiv, permite descărcarea agresivității.

După Oberem (1967), indienii din Ecuador, care îndeplinesc munci agricole se deghizează cu ocazia sărbătorilor în haine de moșier și le imită comportamentul, într-o manieră caricaturală. Astfel, sentimentele de ură acumulate se descarcă.

În sfârșit, diferite ritualuri de schimb de cadouri sunt transformate în ritualuri care urmăresc descărcarea agresivității. De exemplu, locuitorii insulelor Goodenough îi copleșesc pe adversarii lor cu fructe și porci pentru a-i rușina și pentru a-i învinge astfel din punct de vedere moral (Young, 1971). Același lucru este valabil și despre sărbătoarea Potlatsch a populației Kwakiutl.

3. Elemente preprogramate în comportamentul agresiv al omului

a) Stimuli declanșatori:

durerea, „clișee situaționale”, „străinul”

Durerea fizică îi determină chiar pe copiii foarte mici să fugă, să se apere sau să contraatace. Reacția trebuie să fie universală și are cu siguranță rădăcini filogenetice, căci și pentru animale durerea constituie un puternic stimul pentru declanșarea agresivității.

De asemenea, copiii aflați la vârsta la care nu pot vorbi atacă persoanele care le iau ceva sau nu le satisfac dorințele. Observând comportamentul oamenilor care trăiesc în culturi diferite, am constatat că mamele erau lovite de copiii lor atunci când acestea nu se grăbeau să-i alăpteze la sân sau nu renunțau imediat la un aliment preferat. Ei protestează și atunci când sunt întrerupți din joc — ridicăți și deplasați în altă parte. Orice întrerupere a unei acțiuni dorite, orice obstacol pe drumul către un scop, orice nesatisfacere a unei dorințe declanșează mai întâi agresivitate. Acest fapt este valabil pentru toți oamenii și constituie baza teoriei frustrării. Se poate considera ca un bun câștigat ideea că frustrarea declanșează agresivitate, cu ajutorul căreia omul își realizează scopurile.

În acest caz, omul nu reacționează la un excitant-cheie simplu și necondiționat, ci la un întreg complex de excitanți. Pentru a-l descrie am utilizat conceptul de „clișeu situațional”. Trebuie să presupunem că există detectori (mecanisme declanșatoare înăscute), care sunt pregătiți pentru anumite succesiuni. Comportamentul de întrajutorare este declanșat atât de semnale cum ar fi strigătul unui copil aflat în dificultate, cât și de anumite situații. De același tip sunt și situațiile care declanșează gelozia, situațiile în care este apărat sau cucerit un loc, precum și situațiile în care centrală este problema proprietății (materiale sau spirituale).

Deosebită este relația noastră față de străini. În toate culturile, ei sunt întâmpinați cu o anumită rețineră. În acest context amintim cele spuse la început despre relațiile interumane. Chiar și sugarii manifestă frică față de ceilalți oameni, chiar atunci când aceștia nu le-au făcut niciun rău. Anumite semnale emise de om produc frică, mai ales dacă înfățișarea sa este necunoscută.

Aceasta nu înseamnă că ceilalți activează în noi doar respingerea. Putem constata și reacții clare de apropiere. Intercunoașterea permite înlăturarea reținerii. La început însă, străinul provoacă reținere și neîncredere, ceea ce se observă deja la copil.

În cazul acestei scheme de reacție, faptul de a fi străin nu constituie prin sine un excitant-cheie. Mai curând trebuie să admitem că congenerii sunt purtătorii unor semnale care declanșează agresivitatea. Se știe, de exemplu, că privirea fixă este resimțită ca amenințare. S-ar părea că aceste semnale nu acționează asupra copilului din primele luni. Mai târziu, când capacitatea de reacție la aceste semnale se maturizează, eficiența lor este anulată, la persoanele aflate în relație interpersonală, de cunoașterea personală. Schema „străin” = dușman este în realitate schema om = dușman, care nu a fost mascată prin experiențe pozitive. Faptul că comportamentul deosebit declanșează forme blânde de agresivitate (râsul) se înscrie în acest context. Cine se comportă deviant se îndepărtează într-o anumită măsură de ceilalți.

Reacția străin = dușman potențial se referă în special la oamenii străini. Este cert că și copiii se tem și de animalele care le sunt necunoscute, însă niciodată ei nu arată teama-panică pe care o manifestă față de oamenii străini. Și dacă un copil a cunoscut un câine, după aceea el încearcă să mângâie toți câinii pe care îi întâlnește. Această frică de străini stă la baza înclinației noastre de a forma grupuri închise, de a reacționa agresiv față de străinii care pătrund în grup. În astfel de cazuri străinii pot activa agresivitatea colectivă a grupului. Adoptarea străinului de către grup presupune ca el să adopte normele grupului. Situația este mai dificilă atunci când străinul diferă în ceea ce privește înfățișarea fizică de populația țării unde vrea să se stabilească. Dacă,

pe deasupra, străinii se diferențiază și cultural, atunci șansele unei coexistențe pașnice de durată depind doar de o separare teritorială. Oamenii pot învăța să-i aprecieze pe vecinii diferiți din punct de vedere cultural; mai mult, se poate dezvolta o prietenie adevărată însoțită de schimburi culturale reciproce.

În condițiile unei coexistențe amestecate, perspectivele menținerii armoniei interioare sunt nefavorabile. Fiecare etnie se simte amenințată, chiar dacă nu există temeieri pentru aceasta. Majoritatea se teme de deznaționalizare, în timp ce minoritățile se tem să nu fie dominate de majoritate. Urmările sunt neîncrederea și atitudinea defensivă. Istoria arată că în astfel de situații conflictele sunt inevitabile. Astfel de cunoștințe neplăcute trebuie ținute tot timpul în atenție de cei care urmăresc scopul nobil al unei coexistențe pacifice a oamenilor.

Schultze-Westrum s-a ocupat într-o cercetare remarcabilă de dezvoltarea legăturilor comunale la mamiferele sociale. Dacă nu există astfel de legături, atunci domină comportamentul ostil. Aceasta este regula relațiilor dintre grupuri, cu deosebire la om și motivul pentru care Schultze-Westrum consideră că starea de război este starea normală a relațiilor dintre societățile separate. Despre posibilitatea de a depăși cultural acest dat va fi vorba în altă parte.

b. Adaptări filogenetice la nivelul motricității

Multe din mișcările de amenințare și luptă ale cimpanzeilor își au corespondentul la om. În caz de furie, omul, ca și cimpanzeul, bate din picior, lovește diferite suprafețe cu palma deschisă și adoptă o poziție de amenințare în care se îndepărtează de corp. Cu acest prilej ni se zburlește și blana pe care nu o mai

avem. Con trac ția mușchilor care asig ură erec ția părului este re-sim ți ță ca fior care ne străba te cor pul. Dacă am mai avea blan ă, con tu rul cor pului no stru ar fi con si de ra bil spo rit în a ce a stă po zi ție. În ge ne ral vor bind, a ti tu di nea de im pun ere pre su pune aug men ta re a pro por ți i lor cor pului, aug men ta re pen tru care pot fi fo lo si te și mij lo a ce cul tu ra le (îm bră că min te, po do a be) — ac cen tu a re a lă ți mii u me ri lor și îm po do bi re a ca pu lui, în timp ce a ti tu di nea sub mi si vă pre su pune di mi nu a re a pro por ți i lor cor pului. A da pt ă ri le care co man dă a cest co m por ta ment nu se si tu e a ză do ar la ni ve lul pro gra me lor mo to ri i pre exi ste n te, ci se ba ze a ză și pe o po si bi li ta te de în țe le ge re pre exi ste n ță (Eibl-Eibesfeldt, 1980). Mai mu țe le an tro po i de și o a me ni i a me ni n ță prin ci pa l în a ce la și mod, fo lo sin d di fe ri te ob ie cte (be țe, de ex em plu). Din co lo de a ce a stă di men si u ne, exi stă fo r me spe ci fi ce u ma ne ale co m por ta men tu lui com ba ti v care sunt pro ba bil înnă scu te. A ce a stă pre su pu ne re se ba ze a ză pe fa ptul că pot fi în tâl ni te în to a ță lu me a: pri ve re a fix ă și a me ni n ță to a re, pe de o par te, și re tra ge re a pri vi ri i par te ne ru lui ca sem n al a ba don ă ri i con frun tă ri i, pe de al ță par te; lă sa re a ca pu lui în jos, mi mi ca su p ă ră ri i pot ex pri ma și ele ul ti ma a ti tu di ne. Am vor bit de ja des pre fa ptul că co pi i i fo a r te mi ci se îm pin g, zgâ ri e, lo ves c cu mâ na. Ca o do va dă a fa ptu lui că o mul este în ze strat cu mi ș că ri înnă scu te în ve de re a co m por ta men tu lui com ba ti v se po a te in vo ca mo dul de co m por ta re al co pi i lor sur zi și or bi din na ș te re. Ei ma ni fe stă în caz de fu ri e as pe cte im por ta n te ale co m por ta men tu lui de a me ni n ță re; strâng pu m ni i, bat din pi ci or, în crun ță fru n te a, își dez velesc din ții și își mu ș că mâ na cînd sunt fo a r te en e r va ți.

Din do ri n ță de a ofe ri un ta blou com plet, vre au să mă re fer și la un mo del ve chi al co m por ta men tu lui de in ti mi da re pe care l-am pre zen tat pe larg în car te a mea *Omul pre pro gra mat*. Este

vorba de amenințarea falică derivată dintr-un comportament de dominare sexuală (încălecarea). Comportamentul a fost descris la o serie de maimuțe (Ploog și colaboratorii, 1963, Wickler, 1966). La macac și pavian, masculii care fac de pază stau cu spatele la grup, expunând spre exterior penisul și testiculele viu colorate. Dacă un exemplar străin de grup se apropie prea mult, animalul care face de pază are chiar erecție. De asemenea, sunt cunoscute așa-numitele „copulații de furie”. Din această perspectivă este evident că statuetele folosite pentru a proteja casa de demoni, precum și alte figurine (amuletele) menite, în cele mai diferite culturi, să protejeze persoana și proprietatea sa exprimă amenințarea falică. O serie de observații atestă că încălcarea este realizată direct ca o demonstrare a dominării.

c. Mecanisme motivaționale

Există oare un instinct agresiv și, prin urmare, o înclinație spre confruntări agresive, înclinație care poate fi descărcată? Răspunsul la această întrebare este afirmativ. Mulți oameni sunt animați de o motivație agresivă. Ei caută activ confruntări sau posibilitatea de a-și descărca agresivitatea. Să ne gândim doar la diferitele tipuri de jocuri combative. Obiceiurile-supapă de acest fel sunt răspândite pretutindeni. Le găsim chiar în culturile animate de idealuri pacifice.

Se poate demonstra și experimental că tensiunile agresive (acumularea agresivității) pot fi descărcate prin acte agresive. Hokanson și Shetler (1961) au enervat subiecții studenți și au constatat că tensiunea le-a crescut considerabil. Apoi, subiecții au fost împărțiți în două grupe. Experimentatorul le-a declarat că acum urmează să rezolve o serie de probleme, iar subiecții

trebuie să semnaleze orice greșeală prin apăsarea unui buton. Uneia dintre grupe i s-a spus că prin apăsarea pe buton experimentatorului i se aplică un șoc electric punitiv; celeilalte grupe i s-a comunicat că experimentatorul va vedea, la apăsarea pe buton, aprinzându-se o lumină albastră.

La cei care credeau că aplică experimentatorului șocuri electrice punitive, care credeau deci că acționează agresiv împotriva sa, tensiunea a scăzut foarte repede. Din punct de vedere subiectiv starea de enervare s-a diminuat după experiment. Dimpotrivă, la cei care, prin apăsarea pe buton, aprindeau doar o lumină, enervarea a persistat mai mult timp. Alte experimente au arătat că și agresiunile verbale și vizionarea de filme cu conținut agresiv au avut un efect de detensionare (Feshbach, 1961).

De asemenea, s-a constatat că umorul agresiv și neagresiv reduce enervarea subiecților experimentului, existând dovezi că umorul agresiv este mai eficient în această privință (Berkowitz, 1970, Dworkin și Efraim, 1967, Singer, 1968). Landy și Maitee (1969) au relatat că privirea unor caricaturi cu conținut agresiv sau nonagresiv diminuează considerabil intensitatea agresivității îndreptate împotriva conducătorului de experiment care mai înainte îi enervase deliberat. Aceasta arată că umorul are un efect catartic.

Cercetările lui Baron și Ball (1974) demonstrează și ele că umorul neagresiv diminuează agresivitatea. În asemenea cazuri autorii nu vorbesc despre descărcare specifică. Ei sunt înclinați să derive efectul de schimbare a dispoziției din faptul că pe această cale sunt trezite emoții care se împotrivesc agresivității. Autorii mai sus menționați susțin că, fiind determinați să rădă, subiecții sunt transpuși într-o dispoziție incompatibilă cu

atacurile care sunt ceșute de la ei (trebuiau să aplice șocuri electrice punitive într-un pretins experiment de învățare). Nu este exclus ca schimbarea dispoziției să se datoreze activării unor mecanisme opuse sistemului agresiv. Am amintit deja în capitolul dedicat controlului agresivității că agresivitatea poate fi anulată prin intermediul semnalelor pacifice. Totuși este greu de stabilit dacă experimentele lui Baron și Ball se încadrează într-adevăr în această categorie. Întrucât sensul primar al râsului este agresiv, realizarea sa motorie poate conduce la descărcarea agresivității acumulate, chiar dacă râsul nu a fost declanșat de conținutul agresiv al caricaturii.

Mai mulți autori au contestat acțiunea detensionantă a sportului, emisiunilor de televiziune, umorului agresiv. Aceștia (Bandura, 1973, Berkowitz, 1970, Conwin și Heironimus, 1963, Feshbach și Singer, 1971, Sipes, 1973) consideră că mai curând asemenea activități stimulează agresivitatea: însă, așa cum am arătat în repetate rânduri (ultima dată I. Eibl-Eibesfeldt, 1973), acțiunea detensionantă a unui film agresiv de exemplu nu trebuie să conducă la ideea că el poate fi folosit în orice condiții ca antidot împotriva agresivității; este de presupus că o persoană care nu se află în dispoziție agresivă va fi antrenată în această direcție de vizionarea unui film agresiv. Chiar dacă filmul este astfel construit încât să aibă un efect catartice, trebuie să avem în vedere și faptul că activarea repetată a unui sistem fiziologic conduce la antrenarea sa. Din această perspectivă, apar ca naive concepțiile educative care susțin că copiilor trebuie să li se permită, ba chiar să fie stimulați, să dea curs impulsurilor agresive, pentru că astfel ca adulți vor fi pașnici. Ca în cazul oricărui instinct, efectul catartice, detensionarea sunt trecătoare. Totuși ar fi eronat să se interzică copiilor accesul la experiențele agresive,

deoarece în absența acestor experiențe prelucrarea și socializarea agresivității sunt mult mai dificil de realizat.

Rolul pe care-l joacă sportul a dat și el naștere la discuții aprinse. În timp ce unii au văzut în el un obicei-supapă extrem de util, cu ajutorul căruia agresivitatea poate fi descărcată, alții l-au considerat periculos în măsura în care stimulează agresivitatea. Și în acest caz sunt confundate efectele de scurtă durată cu efectele de lungă durată. Mulți dintre participanții la discuție sunt lipsiți de cunoștințe în ce privește mecanismele fiziologice elementare. Astfel, Sipes (1973), care încearcă să combată teoria catartică asupra agresivității, pornește de la presupunerea că la populațiile războinice ar trebui ca sporturile combative să fie mai slab reprezentate decât la cele mai puțin războinice deoarece primele își descarcă direct agresivitatea. Sipes este de părere că într-o perioadă de război cultivarea sporturilor agresive ar trebui să se diminueze. Sipes constată că niciuna dintre aceste așteptări nu se confirmă. Culturile războinice cultivă sporturile combative mai intens decât culturile nerăzboinice, iar în SUA nu s-a înregistrat o scădere a interesului pentru sporturile combative în timpul celui de al Doilea Război Mondial, al conflictului din Coreea și al războiului din Vietnam.

Pentru etolog, aceste constatări nu sunt o surpriză: societățile războinice se antrenează în vederea agresiunii. Prin urmare, sporturile combative nu pot lipsi. Cultivarea acestor sporturi antrenează pe termen lung în vederea agresiunii și au un efect catartic pe termen scurt în interiorul grupului. De asemenea, în culturile pacifice există obiceiuri-supapă sub forma jocurilor, a duelurilor cântate etc., fapt neglijat însă de Sipes.

Boșimani, pe care Sipes îi include în categoria culturilor pacifice lipsite de jocuri combative, au multe forme de jocuri, cum

170 ar fi aruncarea suliței sau anumite dansuri, al căror caracter competitiv este indiscutabil (Sbrzesny, 1976). În plus, boșimani sunt vânători. Pentru a demonstra că războiul nu duce la o diminuare a interesului pentru sporturile combative, Sipes a cuantificat creșterea activității de vânătoare în SUA (prin raportarea numărului permiselor de vânătoare la numărul potențialilor vânători). Prin urmare, el a inclus vânătoarea²¹ printre sporturile combative, fără să-și dea seama că pe lista societăților pacifice, pe care le-ar caracteriza absența sporturilor combative, se află multe populații de vânători. Dincolo de aceste contradicții, care aproape că anulează orice valoare a cercetărilor lui Sipes, nu este de așteptat — așa cum deja am arătat — un interes mai mic al culturilor războinice pentru sportul combativ. În raport cu deficiențele metodice și teoretice menționate, ambițioasa concluzie a lui Sipes conform căreia putem abandona fără regrete modelul instinctual al agresivității umane pare deplasată (Sipes, 1973, p. 80).

Michaelis (1974) susține în critica ipotezei catarsisului că de fapt trebuie să distingem aici două ipoteze. Prima dintre ele a fost emisă de Aristotel, care afirmă că omul își purifică afectele privind reprezentarea îngroșată a propriilor probleme în tragedie. Freud a preluat această ipoteză și se aștepta, în conformitate cu teoria sa despre instincte, ca tensiunea interioară să se diminueze după efectuarea unui act agresiv. Cea de-a doua ipoteză asupra catarsisului, emisă de Lorenz (1963), susține că probabi-

²¹ În ceea ce ne privește, n-am echivala vânătoarea cu comportamentul agresiv față de congeneri. Am arătat deja că cele două comportamente depind de sisteme fiziologice diferite. Totuși la om s-ar putea ca situația să fie diferită, deoarece la cimpanzeu, ruda sa apropiată, pare a nu exista o demarcație netă între agresivitatea intraspecifică și interspecifică.

litatea de a efectua noi acte agresive este mai mică după o activitate agresivă. Consider că cele două ipoteze sunt doar modalități de expresie diferite ale aceluiași fenomen, considerat din puncte de vedere diferite. Freud pornește de la trăirea subiectivă, Lorenz de la comportamentul observabil.

Prin urmare, o micșorare a tensiunii interioare trebuie să reducă și posibilitatea efectuării unor noi acțiuni agresive. Un experiment al lui Bercowitz (1962) pare a contrazice afirmația de mai sus. Subiecții unui experiment care fuseseră enervați în mod deliberat și care au avut posibilitatea de a aplica șocuri electrice punitive conducătorilor de experiment care-i enervaseră s-au simțit după aceea într-adevăr detensionați, fără a-și modifica opinia negativă pe care o aveau despre el. Opinia altor subiecți, de asemenea provocați, dar care nu au avut posibilitatea de a se revanșa, nu a fost atât de negativă.

Această neconcordanță poate fi explicată prin aceea că aceia care au avut posibilitatea să-și descarce furia prin intermediul comportamentului agresiv și-au consolidat în același timp imaginea ostilă despre experimentator, fapt exprimat ulterior. O apreciere negativă nu trebuie neapărat echivalată cu un comportament agresiv.

În orice caz există o serie de variabile care influențează efectul catartic. Astfel, Hokanson (1970) a înregistrat deosebiri considerabile determinate de sex. El a plasat doi subiecți de același sex în camere diferite, unul dintre ei fiind colaboratorul conducătorului de experiment. Legătura dintre cele două persoane se realiza prin telefon. Față de comportamentul partenerului puteau reacționa prin întărire (lumină albastră), stimul punitiv (șoc electric) sau neutru. Reacțiile față de subiectul real al experimentului erau stabilite dinainte. S-a constatat că atât la subiecții de

sex masculin, cât și la subiecții de sex feminin tensiunea arterială creștea considerabil după ce au primit din partea partenerului (colaboratorul conducătorului de experiment) un stimul punitiv. La subiecții de sex masculin, tensiunea arterială a scăzut mult după ce aceștia au reacționat prin contraagresiune, dar nu și atunci când au reacționat neutru sau prin întărire. Dimpotrivă, la subiecții de sex feminin s-a înregistrat o cădere a tensiunii atunci când au reacționat prin întărire și nu când au reacționat neutru sau agresiv.

O cercetare asemănătoare, care a utilizat întemnițați, a arătat că cei care, conform datelor existente, obișnuiau să reacționeze la amenințare prin agresiune s-au comportat asemeni bărbaților din experimentul anterior, în timp ce aceia care de obicei reacționau prin pasivitate s-au comportat asemeni subiecților de sex feminin. Explicația poate avea în vedere fie diferențe hormonale, fie diferențe în istoria personală a respectivilor.

Cu siguranță, învățarea joacă aici un rol important. Hokanson și Shalter (1961) au modificat în așa fel desfășurarea deja descrisă a experimentului, încât atunci când subiecții feminini reacționau neagresiv li se răspundea cu un șoc electric, iar atunci când aplicau un șoc electric, li se răspundea prin întărire. Față de subiecții masculini s-a procedat exact invers. Pe parcursul acestui experiment subiecții masculini au devenit din ce în ce mai prietenoși, iar cei feminini din ce în ce mai agresivi. La sfârșitul experimentului s-a înregistrat o scădere a tensiunii la subiecții feminini, după un comportament agresiv, în timp ce diminuarea tensiunii după un comportament prietenos era foarte redusă. Subiecții masculini reacționau exact invers. Când colaboratorul conducătorului de experiment a revenit la atitudinea inițială, s-au restabilit și reacțiile inițiale ale subiecților.

Concluziile lui Hokanson au fost că toate reacțiile conduc la o scădere a tensiunii, reacții care, în funcție de experiența subiectului, urmăresc o lichidare sau evitare a unor viitoare agresiuni. Toate acestea nu contrazic modelul instinctului. Tensiunea poate fi dizolvată prin comportament prietenos sau prin descărcare, ceea ce, conform teoriei etologice, este de așteptat. În grupurile de animale, exemplarele inferioare în rang acceptă poziția lor, fără a da semne vizibile de stres și reacționează în conformitate cu această poziție. Modelul de reacție diferit în funcție de sex s-ar putea baza pe predispoziții caracteristice sexului, determinate hormonal; acest model poate fi însă modificat de către experiență.

În sfârșit, Buss (1961) și Feshbach (1961) au constatat că actele agresive conduc la catarsis doar atunci când sunt însoțite de mânie. Absența participării afective, agresiunea „rece”, sporește chiar probabilitatea repetării actelor agresive. Tensiunile produse prin provocări se dizolvă dacă provocarea apare ca justificată (Mallick și McCandless, 1966). Tendința de a ataca este diminuată, de asemenea, de prezența unei a treia persoane care să determine încetarea jignirilor; persoana afectată se arată mulțumită mai ales atunci când mijlocitorul îi comunică faptul că între timp atacatorul a fost pedepsit (Baker și Schaie, 1969, Bramel și colab., 1968).

Astăzi problema care constituie obiect de discuție nu mai este aceea dacă există un instinct agresiv (puțini se mai îndoiesc într-adevăr de dinamica agresivității), ci dacă sistemele motivaționale care determină apetența combativă sunt dobândite pe parcursul dezvoltării (ipoteza instinctului secundar) sau sunt înăscute (ipoteza instinctului primar). Reprezentanții ipotezei instinctului secundar consideră că agresivitatea constituie un

element ajutător pentru realizarea altor instincte și că este activată ori de câte ori acestea sunt reprimare. Arno Plack (1968), de exemplu, derivă toate actele agresive din reprimarea instinctului sexual. Dacă ar exista o deplină satisfacere a instinctelor primare, atunci agresivitatea ar deveni inutilă. Însă aceasta este o idee speculativă. Faptul că frustrările de tot felul conduc la acte agresive nu demonstrează că ele reprezintă cauza exclusivă a agresivității.

Nici teza existenței unui instinct agresiv primar nu este demonstrată în mod riguros; totuși o serie de indicii importante pledează în favoarea ei. Nu este vorba atât de răspândirea universală a comportamentului agresiv și de prezența unor obiceiuri-supapă în culturile pacifice, căci nu există vreo cultură care să nu presupună frustrări. De asemenea, comportamentul agresiv în anii copilăriei conduce pretutindeni la succes, iar presupunerea că pe această cale comportamentul agresiv ar fi întărit este, având în vedere principiul economiei, dintre cele mai plauzibile. Rezultatele fiziologiei sistemului nervos documentează existența unor impulsuri primare provenind din sistemul nervos central. Gibbs (1951), Moyer (1968, 1969, 1971 a, b) și Sweet și colab. (1969) au demonstrat existența la om a unor accese spontane de furie de origine neurogenă. Ele sunt însoțite de activități electrice tipice pentru aceste regiuni și pot fi reproduse prin excitarea electrică a acestor regiuni. Astfel de accese de furie se manifestă prin atacuri asupra unor alte persoane, în distrugerea de obiecte, prin expresia mimică a furiei și prin sentimentul subiectiv al enervării. Centrul furiei, care se află în lobii temporali și în nucleii amigdalozii, determină prin activitatea lui spontană apariția furiei la anumiți pacienți. Întrucât se știe că și oamenii sănătoși dispun de aceste structuri și întrucât nu există

celule ganglionare care să nu aibă activitate spontană (Roeder 1955, Bullock și Horridge, 1965), se poate admite că apetența combativă se bazează și în cazurile normale pe activitatea spontană a acestor celule. De asemenea, se știe că aceste centre sunt controlate, în condiții normale, de alte centre. Pacienții furioși pot fi liniștiți prin excitarea zonelor ventromediale ale lobilor frontali și zonelor centrale ale lobului temporal. Pacienților li s-au implantat în aceste zone electrozi și un dispozitiv de autoexcitare cu ajutorul căruia își pot domina furia prin autoexcitare. Această cale este de preferat îndepărtării totale, prin operație, a regiunilor care declanșează accesele de furie, operație care se practică în mod curent. Deși eficientă, o astfel de intervenție este însoțită de efecte secundare nedorite, deoarece intervenția chirurgicală atinge și multe alte centre.

De asemenea, la animale, după distrugerea centrilor inhibitori — prin îndepărtarea scoarței cerebrale, de exemplu —, se înregistrează accese de furie spontane, ceea ce constituie încă o dovadă că spontaneitatea sistemului agresiv se impune ori de câte ori instanța care o inhibă nu funcționează. Reamintim cu această ocazie cele spuse într-un capitol anterior cu privire la somnul paradoxal.

4. Rolul învățării în dezvoltarea comportamentului agresiv

[Alături de procesele de maturizare, învățarea joacă un rol important în dezvoltarea comportamentului agresiv al animalelor.] Am arătat deja că prin succesul în luptă șoarecii pot fi învățați să devină agresivi, chiar dacă succesul constă doar în alungarea congenerilor. De asemenea, prin înfrângeri sau pedepse pot fi

obținuți șoareci pacifici. Dacă aceasta este situația la mamiferele relativ inferioare, atunci trebuie să ne așteptăm ca la om experiența să joace un rol extrem de important. Pentru formarea unui comportament agresiv, un rol important îl joacă învățarea prin succes, învățarea pe baza modelului social, precum și folosirea adecvată a întăririlor și pedepselor.

Bandura și Walters (1963) au verificat efectul modelelor agresive asupra copiilor. O primă grupă a văzut nemijlocit cum un adult maltrata o păpușă de cauciuc; o a doua grupă a văzut același lucru pe ecranul unui televizor; o a treia grupă a văzut un desen animat în care o pisică executa același act agresiv; o a patra grupă nu a putut vedea un model agresiv. Apoi, toate patru grupele au fost frustrate și ulterior li s-a urmărit jocul. S-a constatat că copiii din cele trei grupe care au văzut un model agresiv erau mult mai agresivi decât copiii din grupa de control. Cei care urmăriseră modelul la televiziune erau mai agresivi decât copiii din prima grupă care văzuseră agresiunea reală.

O altă cercetare efectuată de Hicks (1965) a arătat că este vorba de efecte de durată. El a reluat experimentul lui Bandura. Cercetând subiecții șase luni mai târziu, el a putut constata că influența modelului era pe deplin vizibilă însă doar în cazul în care modelul fusese oferit de acțiunea unui adult.

Tinerii care au vizionat un film în care apărea un duel cu săbii s-au comportat mai agresiv în testul²² care a urmat decât tinerii care vizionaseră un film tot atât de lung, dar cu un conținut neutru (Walters și Thomas, 1963).

²² Au fost înregistrate exprimările verbale agresive și numărul șocurilor electrice pe care le-au aplicat unui subiect angajat într-un experiment de învățare simulat.

Aceste exemple sunt suficiente pentru a ilustra importanța modelului pentru promovarea atitudinii agresive. Ele atestă în același timp, asemeni multor alte cercetări de dată mai recentă (o sinteză a lor este oferită de Feshbach și Singer, 1971), efectul de stimulare al agresivității pe care-l au filmele de televiziune care prezintă scene violente. Cei care demonstrează efectul catartice al unor astfel de filme și implicit lipsa lor de nocivitate au în vedere doar efectul de scurtă durată. Ei neglijează efectul de lungă durată, care constă într-o creștere a agresivității, așa cum se întâmplă și în cazul multor forme de sport combativ.

În procesul normal de dezvoltare al copilului învățarea socială prin imitare joacă un rol deosebit. Chiar și fără presiune educativă, copilul se identifică cu părintele de același sex. El îl imită din proprie inițiativă, motivat de o predispoziție înăscută de a învăța.

Dincolo de aceste aspecte, influențele educative care vin din partea adulților modelează nemijlocit atitudinea fundamentală a copiilor. La popoarele războinice (noi, europenii, facem parte dintre ele), copiii sunt învățați să răspundă la agresiune prin agresiune. La populația Himba, un trib Herero, care n-a cunoscut aculturația, din Kaokoveld (Africa de Sud-Vest) copiii sunt crescuți în același mod. Printre altele am filmat următoarea scenă: un copil care a fost lovit de un altul aleargă urlând spre coliba sa. Bunica lui i-a pus un băț în mână și l-a îndemnat să-l lovească la rândul ei pe răufăcător. Copilul n-a îndrăznit să treacă la fapte și a continuat să urle; atunci bunica i-a dat o palmă și l-a lăsat în fața colibei. Multe documente de acest tip am putut aduna la războinicii indieni Waika. La aceste populații regula este autoapărarea. Indiferent de sex, copiii sunt formați în acest spirit încă de timpuriu. Unei fetei care plângea deoarece fusese

bătută de fratele său, mama i-a dat un băț și a învățat-o să-l lovească și ea pe fratele său. Și întrucât acesta era mult mai mare și mai puternic decât fetița, mama l-a ținut pentru a putea fi lovit. De asemenea, mama i-a arătat fetei cum își poate mușca frațele și a încurajat-o să-l muște.

Am multe înregistrări care înfățișează mamele încurajându-și copiii nu doar să se răzbune, ci să adopte în general un comportament agresiv. Copiii sunt tachinați până se înfurie, iar atunci când îi atacă pe părinți, aceștia se amuză. Chagnon (1971) relatează următoarele: cu prilejul unei sărbători la populația Waika, tinerii între 8 și 15 ani au fost obligați să meargă la marginea satului și să se lupte unii cu alții. Cei care din frică sau din cauza rănilor vroiau să fugă au fost aduși înapoi de părinți și obligați să se lovească reciproc. La primele lovituri le-au dat lacrimile. Treptat teama s-a transformat în furie, iar tinerii au început să se lovească cu entuziasm din toate puterile, urlând și tăvălindu-se în mizerie. Tații lor îi întăreau și admirau spiritul lor războinic (Chagnon, 1971, p. 157).

Plăcerea de a lupta și brutalitatea sunt promovate activ prin educație. Copiii Waika se identifică în jocurile lor cu rolurile de adulți pe care cultura lor le propune. Trag unii în alții cu săgeți fără vârf, imită dansurile de impunere și se lovesc reciproc în cap cu bețe elastice, urmând regulile respectate de adulți în turnirurile lor.

Cu totul altfel decurge socializarea într-o cultură cu ideal pacific. La boșimani din Kalahari nu am văzut niciodată că un copil este încurajat să răspundă la un atac prin contraatac. Numai copiilor foarte mici li se permite să-i lovească pe alții în glumă cu bățul. Singura reacție a părinților este râsul. Copiii care se bat sunt despărțiți și calmați. În momentul în care copiii pot merge,

ei se asociază în grupe de joc, unde socializarea continuă. Copiii mai mari nu tolerează agresiunea. Ei intervin, ironizează sau chiar îl lovesc pe agresor și îl liniștesc și îl consolează pe cel lovit. Ei îi învață pe ceilalți să împartă bunurile și să se joace împreună, consolidând în felul acesta acele comportamente care se opun agresivității. Deși există și jocuri combative, cum ar fi de exemplu cel în care una din echipe încearcă să lovească și să dărâme cu bucăți de lemn bețele înfipte în pământ de cealaltă echipă, totuși ele sunt într-un înalt grad ritualizate și nu reprezintă un antrenament în vederea luptei reale (Sbrzesny, 1976).

Pentru formarea structurilor comportamentului agresiv un rol decisiv îl are învățarea din succese. Copiii învață repede că pot obține satisfacerea unei dorințe printr-un protest agresiv. Este de presupus că în diferitele culturi această experiență se obține în același mod, și anume prin utilizarea instrumentală a agresivității cu scopul de a îndepărta obstacolele care îi împiedică să-și atingă scopul.

Am mai vorbit despre faptul că copiii dau și o utilizare explorativă agresivității. Dacă cerințelor lor nu li se pune o limită, atunci învățarea prin succes conduce la o continuă escaladare a cerințelor (Hassenstein, 1973 b, p. 108).

Agresivitatea umană este determinată în mare măsură prin experiența individuală. Iată un fapt de care etologii nu s-au îndoit niciodată. Michaelis (1974) a schițat un model funcțional al agresivității care are meritul că permite prezentarea intuitivă a posibilităților de modificare a comportamentului agresiv la om (fig. 11).

Interacțiunea dintre componentele înăscute și componentele învățate, dintre influențele stimulative și inhibitive este foarte bine ilustrată de acest model, care reprezintă o secvență de comportament ca un lanț de opțiuni binare (da-nu) într-un circuit

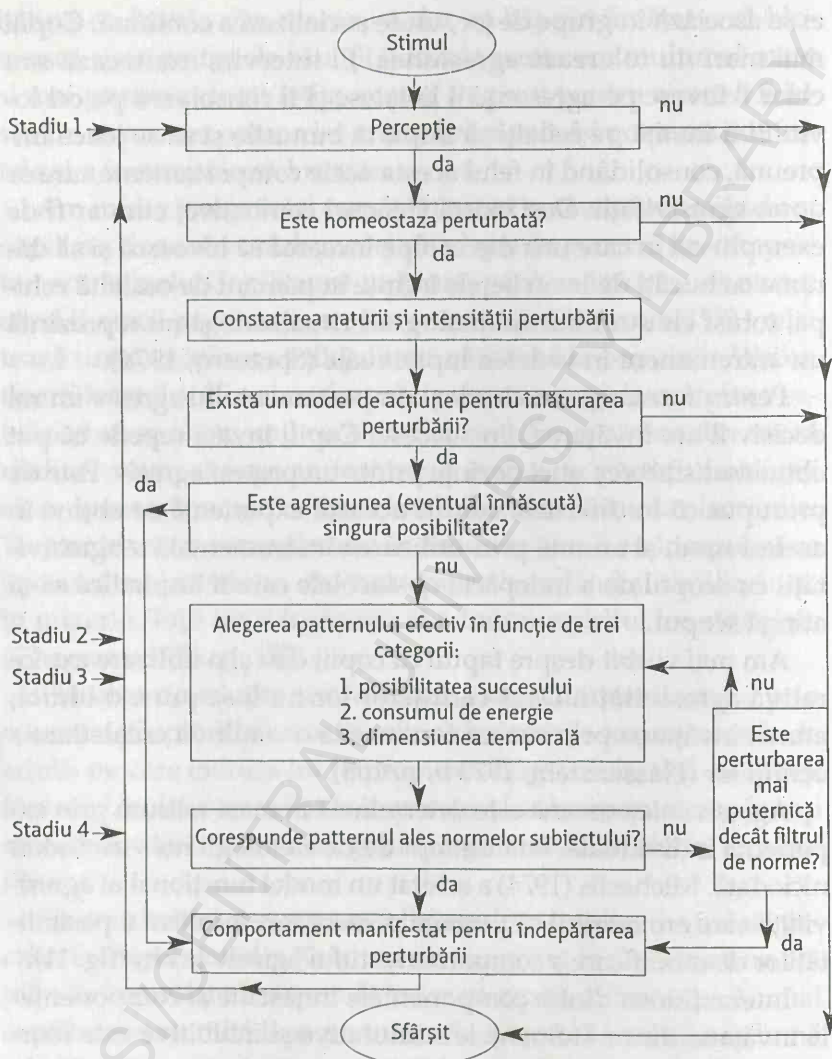

Fig. 11. Modelul sistemic de funcționare a agresivității cu punctele pentru posibile modificări ale comportamentului impuse din exterior.

controlat. Când organismul percepe apropierea unui congener, el trebuie să se decidă dacă este sau nu vorba de o perturbare²³. Dacă individul se află în afara limitelor teritoriului său, atunci nu o va resimți ca pe o perturbare; însă când granițele teritoriului său sunt încălcate, organismul devine activ într-o măsură determinată de intensitatea perturbării. În primul moment, organismul va căuta să verifice dacă există posibilitatea îndepărtării perturbației (a discrepanței între este și trebuie să fie).

Dacă organismul nu este capabil să se deplaseze, atunci, desigur, nu se va produce nicio acțiune. Dacă *se poate* alege între mai multe comportamente, atunci, susține Michaelis, va fi ales comportamentul care are cea mai mare probabilitate de succes; este vorba de agresiune ca mijlocul cel mai eficient. Observațiile noastre arată însă că mai întâi se apelează la amenințare și că abia când aceasta nu a avut efectul scontat se trece la agresiunea fizică. Comportamentul ales este supus controlului normelor. Dacă un comportament este acceptat de filtrul normelor, intensitatea desfășurării sale este, după Michaelis, proporțională cu gradul perturbării homeostazei²⁴. Fiecare acțiune este urmată de examinarea faptului dacă perturbarea mai persistă, dacă un com-

²³ În acest context Michaelis vorbește despre perturbări ale homeostazei și definește agresivitatea ca un comportament care are rolul să mențină sau să stabilească homeostazia pe seama și în pofida rezistenței unui alt organism, prin homeostazie închegându-se bună starea subiectivă. În cazul omului, disconfortul provocat de apropierea unui străin ar putea fi în orice caz constatat prin intermediul interogării. Definiția poate fi acceptată dacă prin perturbarea homeostazei înțelegem perturbarea unei stări pe care organismul, pe baza experienței și filogenezei sale caută s-o mențină sau s-o stabilească.

²⁴ Michaelis consideră că agresivitatea este pur reactivă, ceea ce nu concordă cu concepțiile noastre. Considerăm că trebuie inclusă și o componentă spontană. Nu o includem în schemă pentru că lucrul acesta nu este necesar pentru ilustrarea etapelor procesului opțional.

portament foarte eficient (cum ar fi, de exemplu, uciderea adversarului) este respins de filtrul de norme, care funcționează ca un mecanism inhibitor, atunci este examinată posibilitatea următoare: dacă la dispoziție stă o singură posibilitate, atunci filtrul de norme este acela care decide dacă se va acționa sau nu agresiv. Perturbarea poate fi atât de gravă, încât agresiunea are loc, ca *ultima ratio*, și atunci când controlul normelor nu o acceptă. Schema prezentată nu ține seama de motivațiile endogene și nici de influența sistemelor instinctelor antagoniste.

Modelul funcțional prezintă și posibilitatea de ghidare a comportamentului de către influențele exterioare. Mai întâi, dacă nu există o perturbare, atunci nu există nici acțiuni agresive. Prin urmare, o posibilitate de ghidare (stadiul 1 în figură) ar consta în diminuarea forței stimulilor care declanșează agresivitatea (ei pot fi judecați ca neimportanți), ceea ce îi lipsește de posibilitatea de a declanșa acțiuni agresive. Numai că această soluție nu este întotdeauna posibilă! Pe bună dreptate Michaelis vorbește despre faptul că există nevoi (hrană, somn, sex) care se cer satisfăcute. Tot atât de adevărat este și faptul că există nevoi secundare, de mai mică importanță și că printr-o ghidare a mijloacelor de satisfacere a nevoilor se poate acționa împotriva agresivității, chiar în această fază. Controlul agresivității poate fi realizat și prin manipularea excitanților-cheie (înnăscuți sau învățați). Nevoile modificate prin învățare pot crea și ele perturbări atunci când anumite obstacole se împotrivesc satisfacerii lor. Însă dacă individul își dă seama că satisfacerea se află dincolo de posibilitățile sale, cu alte cuvinte că nu dispune de mijloacele necesare unei acțiuni încununate de succes, atunci cel puțin pentru un timp el se va împăca cu situația. În legătură cu acest aspect să menționăm că revoluțiile

par a avea loc nu atunci când lipsurile și reprimarea ating apogeul, ci abia atunci când o fază de lipsuri este înlocuită cu una de bunăstare urmată din nou de o fază de lipsuri (determinată, de exemplu, prin recesiune).

× Procesele de învățare pot controla agresivitatea și în sensul că oferă individului modele de acțiune neagresive. Dacă o societate ar satisface dorințele ca răspuns la o rugămintă, și nu ca răspuns la agresiune, atunci agresivitatea nu ar mai fi folosită ca mijloc de realizare a dorințelor (Stadiul al 2-lea al schemei funcționale). Omul poate, de asemenea, învăța că nevoile nu pot fi satisfăcute imediat. Prelungirea timpului de așteptare a satisfacerii poate fi totuși o sarcină mai dificilă, deși în mod normal educația copiilor acționează cu succes în această direcție. ×

[Cea de-a patra posibilitate de modificare, situată în partea finală a sistemului, constă în influențarea prin mecanismele inhibitorii. Fără îndoială, educația întărește inhibițiile agresivității. De fapt, socializarea aici începe. Copilul află care forme de agresivitate și în ce situații sunt permise. Pe această cale, inhibițiile înnăscute pot fi întărite sau eliminate.]

Agresivitatea intragrupală și războiul

Motto: „Animalele și păsările se luptă între ele pentru a intra în posesia femelelor, pentru a-și apăra teritoriile de vânătoare sau pentru a conduce grupul, dar se spune că lupta nu merge până la ucidere, așa cum fac oamenii în război. Aceste fapte arată că instituția umană a războiului este mai mult decât forma umană a instinctului agresiv, care există în orice animal. Războiul trebuie să fie o aberație sau o agravare a instinctului agresiv. În plus, el trebuie să fie un produs al tradiției și nu al instinctului.”

ARNOLD TOYNBEE (1960, P. 30)

1. Evoluția culturală spre război

În capitolul dedicat legilor funcționale ale evoluției filogenetice și culturale am afirmat că evoluția culturală reproduce, sub acțiunea aceluiași presiuni selective, evoluția biologică pe o treaptă mai înaltă a spiralei dezvoltării. Astfel, formarea speciilor își are corespondentul în pseudospeciția culturală. Culturile se delimitează unele de altele, ca și cum ar fi specii dife-

rite și se adaptează la diferite nișe. Pentru a sublinia diferența față de ceilalți, reprezentanții diferitelor grupuri se numesc oameni, în timp ce toți ceilalți nu sunt oameni sau nu sunt pe deplin oameni. Această dezvoltare culturală se bazează pe adaptări biologice, în primul rând pe reacția de respingere a străinilor care ne este înăscută și care conduce la delimitarea grupului.

Identitatea grupului este apărată prin agresivitate. În același timp, grupul își asigură pe această cale un teritoriu care este apărat în comun față de străini. Până în acest punct comportamentul uman nu se deosebește radical de cel al cimpanzeilor. Totuși, posesia armelor permite oamenilor să se ucidă reciproc.

Arma reprezintă cu siguranță un factor decisiv în dezvoltarea agresivității distructive. Tehnica armelor a reușit să înșele într-o anumită măsură inhibițiile înăscute ale agresivității. O lovitură rapidă aplicată cu arma poate elimina un om, înainte ca acesta să fi avut posibilitatea de a ne fi stârnit mila prin gesturi de supunere. Și mai evident este acest aspect atunci când uciderea se realizează de la distanță cu ajutorul unei săgeți. Totuși trebuie să constatăm că agresivitatea intragrupală degenează arareori, în pofida existenței armelor, în distructivitate. Războiul ca formă de agresivitate intergrupală distructivă trebuie deci să aibă și alte cauze. Pseudospeciației culturale îi revine în această privință un rol decisiv. Faptul că adesea altor oameni li se contestă calitatea de om deplasează conflictul la nivelul relațiilor dintre specii, iar agresivitatea interspecifică are de cele mai multe ori un caracter distructiv. Peste filtrul de norme biologice care inhibă agresivitatea distructivă a omului se suprapune un filtru de norme culturale care recomandă uciderea (vom reveni asupra conflictului de norme care se naște

astfel). Important este să reținem că războiul este un rezultat al evoluției culturale. Totuși războiul nu este, așa cum s-a afirmat adesea, un fenomen patologic, ci îndeplinește funcții importante. De asemenea, războiul, prin selecția riguroasă impusă, accelerează evoluția biologică și culturală. Afirmatia este valabilă atât pentru dezvoltarea rapidă a creierului, cât și pentru dezvoltarea comportamentului altruist (Bigelow 1970). Problema care rămâne deschisă este dacă omul va rămâne în continuare prizonierul acestui proces de autosporire a agresivității sau dacă va reuși să-l depășească.

În structura motivațională a omului există predispoziții care fac posibilă o dezvoltare în direcția păcii. Să menționăm printre altele că inhibițiile înnăscute ale agresivității nu sunt în întregime eliminate nici în cazul conflictului intergrupul. De asemenea, s-ar părea că presiunile selective tind, ca și în cazul agresivității intraspecifice a animalelor, spre o ritualizare (culturală) a agresivității intergrupale la om. Această tendință nu se poate impune de la sine, ea lovindu-se de importante obstacole. În lumea animală, conflictele se desfășoară în întregime într-un plan ritualizat doar atunci când adversarul se retrage, ajungându-se la situația terminală — „adversarul nu mai este prezent”. Însă tocmai această situație terminală nu mai poate fi realizată în lumea omului contemporan, căci pe planeta noastră suprapopulată nu mai există decât puține teritorii neocupate pe care să se retragă grupurile învinse.

Înainte de a aborda problema posibilei ritualizări a războiului și implicit a depășirii conflictului intergrupul distructiv și a unor posibilități a evoluției spre o lume pacifică, trebuie să studiem fenomenul război, răspândirea sa, formele de manifestare și, mai ales, funcțiile sale.

Din cele de mai sus a reieșit, sper, că războiul este considerat aici ca un produs al evoluției culturale, clar deosebit de formele biologice ale agresivității intragrupale individualizate. Caracterul distructiv al războiului s-a dezvoltat corelativ pseudospeciei. De aici nu trebuie să deducem că războiul nu are rădăcini biologice. Atât predispoziția noastră înăscută spre acțiuni agresive, cât și reacția înăscută de respingere a străinilor constituie două din premisele războiului. Se poate afirma că teama de străini rămâne un factor declanșator important al agresivității intergrupale, factor utilizat și în cazul agresivității colective proprii războiului. Războiul s-a dezvoltat ca un mijloc cultural de îndepărtare a străinilor, fiind prin această funcție teritorială asemănătoare formelor determinate biologic ale agresivității teritoriale. Autorii care, asemeni lui Fromm (1973), consideră războiul ca pe o degenerare patologică de tipul crimei se află în eroare. Fromm consideră că rădăcinile războiului se află în sadism și necrofilie.

Conradt (1973) consideră că agresivitatea intergrupală dezinhibată care este războiul ar fi o caracteristică definitorie doar pentru om. Argumentele invocate sunt următoarele: accelerarea evoluției umane poate fi explicată doar prin selecția intergrupală; stresul crescut nu determină transformarea actelor criminale în confruntări războinice („așa cum ar trebui să se întâmple conform teoriei mediului”); războiul se deosebește calitativ de orice acțiune criminală exacerbată; războaiele se pot declanșa independent de orice situație de stres. Conradt se referă, de asemenea, la ambiguitatea moralei în ce privește crima; în condiții de război crima nu este pedepsită chiar dacă victime sunt femei și copii fără apărare.

Conradt menționează procente diferite ale morții prin crimă și ale morții prin război și susține că agresivitatea intergru-

pală specifică omului ar explica faptul că „doctrinile salvării ca expresie a voinței supraindividuale” au fost impuse întotdeauna agresiv în disprețul maximei pe care o promovau: „Religia iubirii aproapelei a fost răspândită cu sabie; în numele libertății și democrației popoarele au fost supuse dictaturilor militare, iar pentru eliberarea clasei muncitoare s-a instituit dictatura partidului comunist” (Conradt, 1973, p. 101).

Conradt sesizează corect necesitatea de a deosebi între agresivitatea intergrupală și agresivitatea intragrupală. Totuși „concluzia” că războiul ar fi o achiziție *filogenetică* specific umană nu este riguroasă. Mecanismele pseudospeciei care conduc la excluderea și dezumanizarea celorlalți, precum și inventarea armelor — ambele premise ale distructivității războiului — sunt rezultate ale *evoluției culturale*.

Prin urmare, războiul nu este nici o urmare a necesității care apare periodic de a descărca instinctul agresiv și nici un comportament înăscut de alt tip. Însă criticii noștri atribuie etologiei tocmai o asemenea poziție (Montagu, 1968). În lucrările lui Lorenz nu există niciun pasaj care să justifice o asemenea concluzie²⁵. Se vorbește mereu că predispoziția agresivă a omului dobândită filogenetic este aceea care *poate* fi folosită și în război, însă hotărârea de a declanșa un război este luată de șefii de trib

²⁵ Totuși Lorenz (1963) nu a distins clar agresivitatea intragrupală de agresivitatea intergrupală. Într-un interviu (*Psychology today*, noiembrie 1974, p. 90) el spune: „Dacă aș scrie din nou cartea despre agresivitate, aș face o distincție mai tranșantă între agresivitatea individuală în cadrul unei societăți și agresivitatea colectivă a unui grup etnic împotriva altuia. Ele se pot baza pe două programe diferite. La animale ele sunt diferite. Modelele de comportament prin care animalele caută să obțină un anumit statut în cadrul ierarhiei sunt total diferite de modelele de comportament folosite de întregul grup în lupta împotriva unui alt grup. Cred că nu am distins suficient acești factori”.

sau de oamenii de stat în urma unui proces de reflexie rece. Tot atît de adevărat este că se încearcă o angajare emoțională a participanților la război. În acest punct există conexiuni între agresivitatea individuală și război. 189

2. Mitul societății fără agresivitate

Ideea paradisului din care oamenii au fost alungați a pătruns și în cercetarea agresivității. O serie de autori susține teza că la început oamenii ar fi fost pacifici; abia după apariția agriculturii s-ar fi dezvoltat simțul de proprietate și conflictele. De aici concluzia că de la natură omul nu ar fi intolerant cu semenii săi. Iar această concluzie are pentru mulți un efect liniștitor: oamenii nu sunt atît de răi și pînă la urmă totul se va aranja. Teza rousseauistă despre omul originar pacific cunoaște o reactualizare în cadrul discuțiilor contemporane despre natura umană. Astfel, la Reynolds (1966) se poate citi că omul paleoliticului nu a fost teritorial și că nu ar fi trăit în grupuri deschise: „Faptele arată că omul paleoliticului nu a fost nici cooperativ, nici teritorial și că a avut relații sociale și sexuale pe spații largi (datele sunt preluate de la Vallois 1961, p. 229). Societățile de vânători și culegători nomazi de astăzi, cum ar fi boșimanii din Kalahari sau Hadza din Africa de Est, manifestă doar o slabă teritorialitate și, de asemenea, o agresivitate intergrupală redusă” (Reynolds, 1966, p. 440).

Evidența pe care se bazează Reynolds constă doar în afirmația lui Vallois că vânătorii și culegătorii de astăzi nu ar fi teritoriali; în ceea ce-i privește pe strămoșii noștri, Vallois emite *ipoteza* că schimbările climatice legate de anotimpuri, precum și migrația animalelor pe care au provocat-o în timpul celei de a

patra glaciații au determinat și migrația grupurilor de vânători, ceea ce nu ar fi compatibil cu existența unor teritorii diferite. De asemenea, marea asemănare morfologică dintre oamenii de Cro-Magnon și cei de Neandertal ar demonstra că între ei au existat relații directe, în pofida separării lor geografice.

Ultimele argumente sunt fără îndoială speculative și nu foarte adecvate pentru a sprijini teza autorului. Studiul indienilor sălbatici din Canada (Rogers, 1969) a demonstrat că migrațiile sunt compatibile cu teritorialitatea, iar istoria ne arată că teritorialitatea nu presupune instituirea unor bariere absolute. Rămâne să ne mai referim doar la vânătorii și culegătorii contemporani. Vom mai zăbovi însă asupra datelor evidențiate de arheologie./

Dart (1949, 1953) a arătat că multe din craniile de australopithec găsite de el aveau urme de lovituri care lăsa să se presupună o cauză violentă. Roper (1969) a cercetat materialul existent până acum privitor la vătămrile oaselor (australopithecine, pitecantropus și omul european premergător și contemporan celei de-a patra glaciații) și a ajuns la concluzia, bazată pe metode riguroase, că cea mai mare parte a vătămrilor provin din acte agresive. Faptul este atestat și de cercetările efectuate de Mohr (1969, 1971). Autoarea a studiat 158 de răniri ale oaselor provenind din paleolitic, mezolitic și neolitic. 96 din probe provin din neolitic. Dintre acestea 62% erau vindecate; 47 dintre răniri erau fracturi ale craniului; 16 răniri erau localizate la membrele superioare, iar 14 la extremitățile inferioare, 16 la șira spinării, 3 la oasele pieptului și una la bazin. Majoritatea fracturilor de craniu au fost cauzate de topoarele de piatră. Oasele șirei spinării și ale extremităților aveau răni provocate de săgeți; în anumite cazuri vârful săgeții din piatră s-a păstrat. Prin urmare, oamenii s-au

ucis reciproc încă din epoca de piatră, așa cum au procedat și în alte perioade. 191

Dovezi pentru afirmația de mai sus pot fi găsite și în picturile murale din peșterile Europei de Vest. Documente picturale din mezolitic care prezintă oameni în poziții de luptă găsim la Kühn (1929 și 1958, fig. 12). Autorul descrie în modul următor picturile din grota Valltorta (în Albocater, Spania), o nișă din peștera Saltadora (1958 p. 105):

„Într-o altă nișă au văzut imaginea unui vânător care zăcea la pământ, lovit de săgeți. Un picior este împins înaintea iar mâna se sprijină pe genunchi. Podoaba capului, asemănătoare unei coroane, îi cade de pe cap; în mâna stângă mai ține arcul, dar săgeata adversarului l-a străpuns, viața fiindu-i sfârșită. Așadar, oamenii s-au ucis și în timpurile vechi! Unde să mai căutăm paradisul? Este el doar un vis al umanității? Este războiul, lupta, sensul vieții omului? Este ea coextensivă vieții? Aici sunt imagini străvechi ale omului, imagini anterioare oricărei amintiri, anterioare oricărei legende, anterioare oricărui basm. Și iată, uciderea omului de către om, lupta și războiul sunt prezente.” (Fig. 12)

Și picturile neolitice înfățișează uneori uciderea omului de către alți oameni. La începuturile neoliticului au apărut primele așezări fortificate, dintre care multe mai păstrează urmele unor distrugerii violente. De asemenea, din această perioadă s-au păstrat mai multe topoare de piatră, improprie pentru vânătoare (Behrens, 1974). Cam atât despre „evidența” presupusei disponibilități pacifice a strămoșilor noștri din epoca de piatră.

Dificultatea de a recunoaște existența confruntărilor războinice dintre grupele de oameni din epoca timpurie a istoriei umane

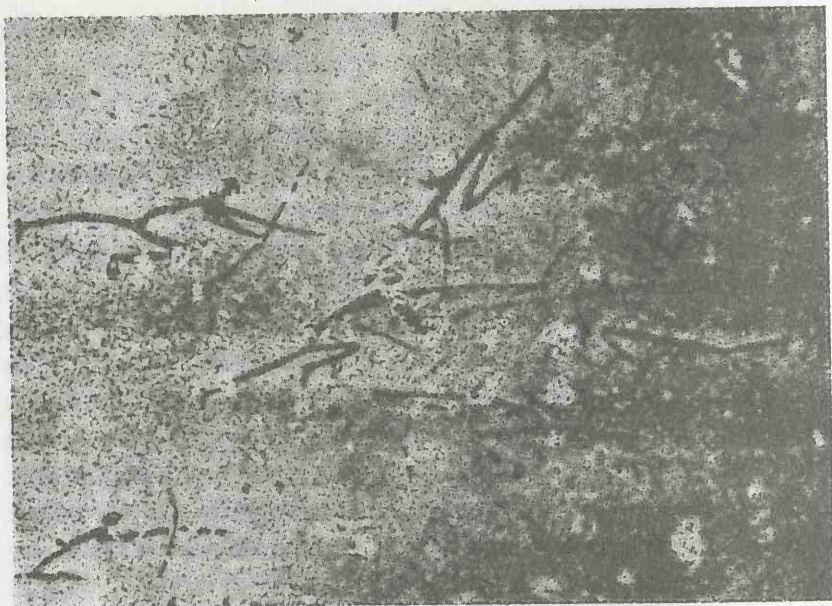

Fig. 12. Scenă de luptă într-o pictură paleolitică din peștera de la Morela la Vella.

nu provine atât din lipsa de fapte, ci dintr-o rezistență interioară (Bigelow, 1972).

Uneori „improbabilitatea” confruntărilor războinice la omul preistoric este susținută prin argumentul că în acea vreme existau foarte puțini oameni. Argumentul este însă lipsit de consistență. Vânătorii și culegătorii au nevoie, după cum se știe, de teritorii foarte mari, iar condițiile nu sunt pretutindeni aceleași. Există terenuri care sunt bogate în animale și plante, lemn de foc și surse de apă, în timp ce altele oferă condiții de viață mai puțin favorabile. Nu există niciun temei pentru presupunerea că strămoșii noștri nu ar fi concurat pentru a obține condiții de

viață mai bune. Evidența arheologică demonstrează tocmai faptul că această concurență a îmbrăcat printre altele și forma războiului.

3. Teritorialitate și agresivitate la vânători și culegători

O serie de publicații i-au prezentat pe „vânători și culegători” ca populații pacifice, cu o agresivitate redusă și nonteritoriale (Helmuth, 1967, Lee, 1968, Sahlins, 1960, Woodbrun, 1968). DeVore (1971, p. 310) dă o formă poetică acestei idei:

„Boșimani și în general vânătorii și culegătorii ilustrează ceea ce în jargonul modern numim «flower child solution». Îți iei lucrurile în spate și te duci. Nu trebuie să rămâi și să aperi o bucată de teritoriu sau o proprietate fixă.”

Această generalizare surprinde deoarece literatura etnologică demonstrează că nu puține sunt populațiile de vânători și culegători care apără un teritoriu. Din cele douăsprezece culturi contemporane de vânători și culegători amintite în cartea lui Bicchieri (1972) niciuna nu este declarată ca fiind nonteritorială. Dimpotrivă, patru dintre ele sunt calificate drept exclusiv teritoriale, iar despre altele cinci se poate deduce că posedă teritorii. Datele despre alte trei grupe nu sunt clare. Dintre acestea din urmă, boșimani Kung pot fi considerați, în temeiul a numeroase alte relatări, ca fiind teritoriali. După Service (1962), toate populațiile de vânători și culegători dețin teritorii care, în mod normal, sunt închise pentru străini.

Nici cercetările antropologilor nu autorizează afirmația că vânătorii și culegătorii s-ar distinge printr-o atitudine pacifică. Divale (1972) a cercetat relațiile sexuale din cadrul a 99 de hoar-

de de vânători și culegători din 37 de culturi diferite. Cu această ocazie a constatat că 68 dintre ele, aparținând a 31 de culturi, mai practicau războiul la data cercetării. 20 de hoarde aparținând a 5 culturi renunțaseră la război de un număr de ani, variind între 5 și 25 de ani, iar alte 11, de mai mult de 25 de ani. Unele culturi erau reprezentate în toate cele trei categorii. Așadar, toate culturile studiate aveau cel puțin un trecut războinic! Aceste date ar fi suficiente pentru a sublinia absurditatea informației că majoritatea populațiilor de vânători și culegători sunt deosebit de pacifice.

Alte informații despre teritorialitatea vânătorilor și culegătorilor găsim la Hobhouse (1956) și Frobenius (1903). Dacă se cercetează mai îndeaproape argumentele celor care susțin teza despre caracterul pacific al omului original, se constată că de fapt respectivii autori se referă doar la eschimoși, populația Hadza, pigmei și boșimanii din Kalahari. Surprinzătoare este și afirmația lui Schjelderup (1963) că indienilor Kwakiutl le-ar lipsi „instinctul” combativ. Însă această afirmație nu trebuie luată foarte în serios, deoarece, datorită lui Boas cunoaștem sărbătoarea Potlasch cu a cărei ocazie căpeteniile Kwakiutl se întrec în a-i rușina pe oaspeți prin faptul că distrug în mod extravagant importante bunuri. Această sărbătoare este numită de ei luptă, iar cântecele cântate în timpul ei sunt agresive.

În lucrarea mea *Liebe und Haß (Iubire și ură)* am citat câteva din aceste cântece preluate de la Benedict (1934). Iată doar câteva fragmente pentru ilustrare. O căpetenie Kwakiutl se exprimă în fața oaspeților în felul următor: „De asemenea, mândria mea îmi cere să distrug în foc această tavă de cupru, care oftează în casa mea. Cu toții știți cât am plătit pentru ea: 4 000 de pături. Acum o voi distruge pentru a-l învinge astfel pe rivalul

meu. Voi transforma casa mea în câmp de luptă pentru voi, tribul meu. Bucurați-vă de căpetenia voastră, căci este pentru prima dată când se organizează un astfel de Potlasch mare!” (Benedict, 1934, p. 151).

Un altul cânta: „În zadar caut la căpeteniile invitate o măreție care s-o egaleze pe a mea. Nu pot găsi o căpetenie adevărată printre oaspeții mei. Ei niciodată nu-mi răspund prin alte sărbători, acești orfani, acești sărăntoci — domniile lor căpeteniile! Ei se dez-onorează singuri. Eu sunt cel care le dau căpeteniilor aceste piei de vidră marină. Eu sunt cel care le dau căpeteniilor, oaspeților, șefilor de trib aceste canoe” (Benedict, 1934, p. 148 și urm.).

Este greu de înțeles cum ar putea fi agresivitatea străină acestor triburi. În legătură cu aceasta, Schmidbauer (1972) observă că Kwakiutl își distrug doar propriile bunuri, ceea ce este adevărat. Numai că printre aceste bunuri se află și sclavi care sunt uciși cu măciuci speciale. Una dintre ele este expusă la muzeul din Washington.

Ca modele de societăți cu agresivitate redusă sunt invocate în mod repetat anumite triburi care practică agricultura și horticultura. Astfel, despre Zuni, Helmuth (1967) afirmă: „Din niciuna din propozițiile scrise de R. Benedict despre viața populației Zuni nu se poate deduce că ar fi agresivă”. La aceasta Weidkuhn (1968/69) răspunde că lectura a fost superficială, deoarece ritualurile de inițiere descrise de Benedict sunt foarte agresive, între timp s-a aflat că „pacificii” Arapeș poartă și ei războaie (Fortune, 1939). Dar să rămânem la culturile de vânători și culegători. Afirmăția despre caracterul lor pacific se bazează pe referiri la eschimoși, pigmei, populația Hadza și boșimani. Rezistă această afirmație examenului critic?

a) Eschimoșii

Relatările despre caracterul pacific al eschimoșilor provin de la Fritjof Nansen. El afirmă că eschimoșii nu seucid între ei și nu poartă războaie. Încă din 1925, prin König, a reieșit că relațiile lui Nansen au fost deformate de dorința de a-i prezenta într-o lumină cât mai favorabilă: „Nansen nu i-a cunoscut pe eschimoși în stare de libertate, iar judecata morală pe care o emite asupra lor, în special în *Viața eschimoșilor*, este tendențioasă, deoarece voia să trezească mila cititorilor” (p. 294).

În realitate, sunt destul de bine cunoscute formele de agresivitate mai mult sau mai puțin ritualizate caracteristice eschimoșilor, forme care merg de la trântă sau lupta cu pumnii până la celebrele duete cântate din Groenlanda de Vest și de Est. De asemenea, povestirile și statuetele sculptate în piatră (fig. 13) ale eschimoșilor vorbesc despre violență și crimă. Teritorialitatea nu este străină eschimoșilor. Petersen (1963) descrie domeniile de vânătoare ale locuitorilor Groenlandei de Vest (districtul Sukkertoppen), domenii centrate în jurul așezării grupului. Încălcarea granițelor teritoriului se face prin asumarea unui mare risc, pe deapsa putând fi moartea. Și acest fapt nu este valabil doar pentru relațiile dintre eschimoși și indieni, ci și pentru relațiile dintre grupurile de eschimoși, cum ar fi Akudnirmiut și Tununermiut (Boos 1901/07, p. 443) sau locuitorii zonei Cape-York și Groenlandei de Nord-Vest (Rasmussen 1905), pe de o parte, și eschimoșii Copper și Netsilik (Rasmussen 1932, p. 10).

Petersen arată că ucigașii își părăsesc grupul și se stabilesc în altă parte. „Dacă găsesc un loc unde nu se tem că vor fi descoperiți, ei rămân acolo pentru totdeauna... Iar dacă s-au stabilit într-un loc, forța obișnuinței începe să-și spună cuvântul: ei

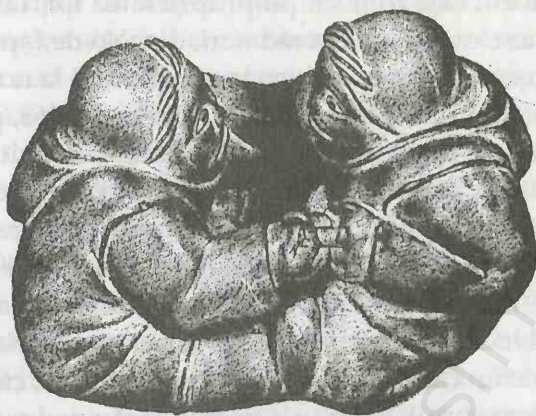

Fig. 13. Două sculpturi ale eschimoșilor din Povungnituk, Hudson Bay. Ele prezintă o luptă cu degetele și o luptă cu cuțitele. Desene de H. Kacher după fotografiile din Nungak și Arima (1969).

consideră locul sau zona ca pe proprietatea lor, iar pe cei pe care-i întâlnesc ca pe rivali invadatori, dincolo de faptul că aceștia pot fi dușmani. Asta conduce la noi crime și la noi dușmani, care trebuie, de asemenea, lichidați" (Petersen 1963, p. 273).

Tot de la Petersen aflăm că anumite familii delimitează locuri unde-și instalează plasele pentru prinderea focilor, locuri pe care le consideră teritoriile lor de vânătoare pentru generații. Același lucru este valabil și pentru locurile de pescuit păstrăvi. Și vânătoria de reni trebuie să se distribuie tot atât de ordonat. Petersen redă modul în care un eschimos își instruește fiul pentru vânătoare: „În niciun caz nu trebuie să vânezi spre est, căci acolo își are Serquilisaq cortul. El l-a ucis pe fratele tău mai mare, tocmai când acesta începuse să devină un bun vânător”.

Există terenuri de vânătoare și pescuit care aparțin unor familii și altele care aparțin întregului grup. Petersen își exprimă surpriza pe care a avut-o constatând că familiile de eschimoși au teritorii private, adică drepturi asupra unor anumite localități. El amintește, de asemenea, despre conflictul care se naște între dreptul familiei, bazat pe prioritate și dreptul grupului de a vâna pretutindeni. Dreptul familiei este respectat și se stinge doar în cazul neutilizării.

În sfârșit, el amintește dificultățile pe care le-a întâmpinat când a dorit să afle detalii despre alți eschimoși din Groenlanda: „La întrebarea mea dacă anumite familii au tabere de vară fixe, răspunsul a fost aproape întotdeauna că toți pot vâna pretutindeni. Acest răspuns este, în realitate, adevărat, dar alte întrebări au arătat că au supraviețuit anumite drepturi referitoare la terenuri strict delimitate și împreună cu ele dreptul la utilizare, în legătură cu Groenlanda de Nord, câțiva subiecți și-au putut aminti că anumite locuri de vânătoare cu plasa erau rezervate anumitor per-

soane, atâta timp cât aceștia țineau locul ocupat, însă dreptul lor înceta în momentul în care scoteau plasele și le întindeau pe aisberg. La sud de Sukkertoppen nu am primit nicio confirmare a acestei stări de lucruri, iar de la Angmagssalik nu am primit decât un răspuns nesigur. Toate acestea ne determină să presupunem că aici este vorba de o reglementare care începe acum să fie uitată, dar care odinioară era foarte răspândită" (Petersen, 1963, p. 280–281). Alte aspecte ale structurii sociale și teritorialității eschimoșilor din zona centrală pot fi găsite la Damas (1969).

În literatura mai veche este mereu subliniată împărțirea teritorială a eschimoșilor. Astfel, Klutschak (1881): „Prezentarea eschimoșilor ca un popor de nomazi este lipsită de temei în măsura în care ei sunt legați în mod tradițional prin anumite parcele care se transmit din generație în generație de anumite rezervații. Granițele pot fi încălcate doar cu încuviințarea vecinilor. Doar în interiorul propriului teren de vânătoare, ei își pot schimba locul de rezidență în funcție de anotimp și de simultana migrație a animalelor" (p. 227).

De asemenea, Klutschak amintește că războaiele au decimat multe triburi. Astfel, eschimoșii Ukusiksillik ar fi rămășițele unui trib, odinioară foarte numeros și care își avea locul de baștină, cu nu mult timp în urmă, pe coasta de vest a peninsulei Adelaida. Din cauza luptelor cu triburile Ugzulik și Netchillick, numărul membrilor tribului Ukusiksillik s-a redus considerabil, ei văzându-se nevoiți să-și părăsească vechile teritorii de vânătoare. În momentul vizitei lui Klutschak întregul trib nu mai avea decât 16 familii. Despre răzbunarea de sânge autorul mai sus citat scrie: „Dușmănia dintre eschimoșii Netchillick și Eivillik durează de multă vreme. Originea ei trebuie căutată la generațiile de mult dispărute, iar perpetuarea ei trebuie explicată doar prin

200 răzbunarea de sânge. Aceasta este cea care îl face temător pe eschimosul nostru Joe atunci când se află în apropierea celor din tribul Netchillick... După o lungă discuție s-a hotărât ca împăcarea reciprocă a participanților să aibă loc cu prilejul unei adunări generale... Fiecare, cu toții bărbați, a venit înarmat cu un cuțit, iar negocierile au început, ca orice altceva, cu o gustare ușoară... Mesei i-a urmat o lungă discuție și abia după două ore au depus cu toții cuțitele; cele două părți, odinioară învrăbite, s-au îmbrățișat și au folosit cuvântul *ilaga* (hai să fim prieteni!). Cele două părți s-au despărțit mulțumite, iar pentru seară s-a organizat o întrevvedere" (Klutschak 1881, p. 150).

Un alt exemplu: „Cu ocazia unei trageri la țintă un eschimos Kinipetu, care era oaspetele unui eschimos Eivillik, a fost ușor rănit. Rudele sale l-au luat și au pretins o despăgubire, care a fost refuzată. După aceasta, tribul Kinipetu a desemnat trei bărbați care au declarat dușmănie altor trei bărbați din tribul Eivillik. Cele două triburi au continuat să trăiască în pace, însă fiecare din cele șase persoane nu putea trece granița comună, decât cu riscul de a fi ucis de dușmanul său... Asemenea mărunțișuri devin temei pentru dușmăнії îndelungate, care se perpetuează generații de-a rândul ca răzbunare de sânge... Eschimosul Ikuma ne dă un exemplu despre modul în care trebuie îndeplinită datoria pe care o presupune răzbunarea de sânge: în plină iarnă el a mers 400 de mile pentru a îndeplini această datorie, împotriva ucigașului unchiului său, un eschimos Netchillick" (Klutschak, 1881, p. 227).

Faptul că în cazul mai sus citat, lupta comunității se purta doar prin intermediul unor reprezentanți constituie o interesantă formă de ritualizare, care, chiar dacă nu împiedică vărsarea de sânge, o limitează considerabil. La locuitorii Groenlandei de

Est, ritualizările merg atât de departe, încât „uciderea poate fi înlocuită prin „duelul cântat” (Holm, 1914, Hoebel 1967).

Un motiv extrem de răspândit pentru ucidere și lovituri mortale îl constituie cearta pentru femei (Birket Smith, 1948, Rasmussen, 1924, 1930, 1932).

Când eschimoșii Bering vor să pornească război, ei trimit mai întâi mesageri la grupele prietene pentru a le informa de intenția lor. Apoi încercuiesc pe ascuns satul dușman. În timpul nopții se strecoară spre casele adversarilor, baricadează intrările dinspre exterior și-i împușcă pe cei deveniți prizonieri prin orificiile de aerisire. Casele și cadavrele celor învinși sunt jefuite. Eschimoșii din Bristol-Bay iau ca trofee capetele învinșilor. Capetele sunt înfipte în pari, iar prin nas li se petrec săgeți. După Nelson (1896), acest comportament se întâlnea la „toți eschimoșii”. Același autor relatează că grupele de eschimoși rivale se angajează în lupte deschise improșcându-se cu o ploaie de săgeți și că bărbații arată, înainte de a cădea, ca o perniță cu ace. Dacă una dintre părți se simțea epuizată sau dacă voia să mănânce, atunci o haină de piele era ridicată cu ajutorul unui băț, ceea ce reprezenta semnul pentru armistițiu. Dacă cealaltă parte era de acord, atunci se convenea asupra unei pauze. Câțiva supraveghetori se îngrijeau de respectarea armistițiului. După pauză lupta era reluată (Nelson 1896). Așadar, eschimoșii nu pot fi calificați ca fiind vânători și culegători deosebit de pacifici. Cunoștințele despre agresivitatea lor nu sunt de dată recentă, dar reprezentanții noii mitologii rousseauiste nu vor să ia act de acest lucru.

Faptul că cei mai mulți eschimoși — cu excepția unor anumite grupe din Alaska — trăiesc în comunități deschise, nonteritoriale se datorează contactului cu civilizația care a condus la o reducere a populației, la migrații și implicit la destrămarea vechilor

202 structuri ale grupurilor. Boas (1888) relatează că apariția vânătorilor de balene la Baffin-Bay a determinat multe familii de eschimoși din zona centrală să-și părăsească vechile teritorii pentru a se angaja, atrași de bunurile albilor, în schimburi comerciale cu ei. Sifilisul, difteria și pneumonia s-au răspândit prin contactele cu europenii și au ucis mulți eschimoși. În 1840, când albi au venit în strâmtoarea Cumberland, populația eschimoșilor de acolo număra în jur de 1 500 de persoane. În 1857 mai erau doar 300 de eschimoși. Se știe că astfel de reduceri dramatice ale populației au drept urmare amestecul supraviețuitorilor diferitelor grupe. După Boas (1888, p. 424 și urm.) eschimoșii Oqomiut erau mai înainte împărțiți în patru subgrupe, care purtau normele teritoriilor pe care le stăpâneau: „Vechile lor așezări mai sunt încă locuite, dar identitatea tribală s-a pierdut. Acest fapt trebuie atribuit, pe de o parte, reducerii numărului populației, iar pe de altă parte, influenței vânătorilor de balene.

Service (1962) confirmă acest proces bazându-se pe alte exemple și ajunge la următoarea concluzie: „Pare evident că societatea originară a eschimoșilor nu era deschisă, informală și compozită; nivelul familial de integrare nu era determinat de natura vânatului lor. Grupele compozite de eschimoși de mai târziu care nu includeau doar rude pot fi explicate fără dificultate ea efect direct și indirect al influențelor europene, care pot fi calificate drept catastrofale” (p. 96).

b. Pigmeii

Afirmația că pigmeii ar fi vânători și culegători pacifici se bazează pe lucrările lui Turnbull (1961, 1965). Totuși, în monografia din 1965, acesta este mult mai prudent decât cei care-l ci-

tează. El arată că relațiile dintre diferitele hoarde sunt foarte puțin cunoscute. Într-o comunicare inclusă într-un volum îngrijit de Lee și DeVore (1968) el vorbește despre caracterul pacific al pigmeilor, pentru ca puțin mai departe să afirme fără echivoc că în cadrul hoardei există multe certuri, în special între cuplurile de căsătoriți. Dacă apelăm la literatura mai veche, atunci vom găsi acolo relatări despre război, răzbunarea de sânge, teritorialitate.

Astfel, Schebesta (1941) arată că pigmeii Bambuti din Ituri dețin domenii în pădure (p. 126), menționând că există și teritorii de vânătoare care aparțin întregului grup. „Domeniul grupului Bambuti, delimitat prin granițe precise, aparține unui grup de familii înrudite. Doar membrii acestui grup își pot obține hrana obișnuită din acest teritoriu. Toți membrii grupului se bucură de aceleași drepturi neîngrădite. Pătrunderea străinilor cu scopul de a vâna sau de a obține hrană nu este permisă și conduce la certuri și război. Grupurilor vecine prietene și încuscite le este permisă totuși pătrunderea în teritoriu. Am putut observa că Bambuti trec granița unui teritoriu străin cu extremă neplăcere, rămânând acolo pentru scurt timp și doar la insistențele mele sau la rugămintea gazdei. Pe un teritoriu străin pigmeii sunt mult mai timizi și mai temători... Grupurile așezate în teritorii străine — așa cum s-a întâmplat în timpul ultimei mele călătorii în marea tabără — practică vânătoarea în propriile teritorii de vânătoare” (Schebesta, 1941, p. 274 și urm.).

Despre nomadism, același autor scrie la p. 280 următoarele: „Prin nomadism nu trebuie să înțelegem o rătăcire întâmplătoare și lipsită de scop, ci mișcarea într-un teritoriu cu adevărat extins, dar mărginit de grupele învecinate. Asupra acestui aspect doresc să insist pentru că până acum s-a vorbit despre un nomadism

204 nelimitat al pigmeilor Bambuti. Aceștia nu rătăcesc fără scop și fără limită prin pădure”.

Bicchieri (1969) subliniază că pigmeii Bambuti au teritorii precis delimitate: „Datorită bogăției și repartizării uniforme a resurselor naturale în toată pădurea și în tot timpul anului, Bambuti nu sunt forțați să rămână într-un anumit teritoriu. Totuși, atât vânătorii cu plasa, cât și vânătorii cu arcul sunt legați de anumite teritorii bine definite. S-ar putea spune că fiecărui teritoriu precis delimitat îi corespunde o hoardă. Pentru aceste teritorii, trei condiții sunt determinante: 1) o relație corespunzătoare între numărul persoanelor și mărimea terenului; 2) granițe naturale; 3) resurse suficiente și bine distribuite. O hoardă anumită «aparține» acestui teritoriu determinat și se comportă ca și cum resursele acestui domeniu s-ar afla în administrarea ei” (p. 68).

Același autor mai menționează că hoardele poartă numele teritoriului lor și că „nomadismul” nu este altceva decât o migrație ciclică în interiorul domeniului propriu. „Datorită naturii temporare a taberei lor și ușurinței cu care o astfel de tabără poate fi așezată oriunde în teritoriul care le aparține, Bambuti cred despre ei înșiși că sunt caracterizați de un model stabil al locuirii, model care este într-adevăr mai stabil decât cel al locuitorilor satelor vecine, locuite de agricultori negri care, datorită epuizării solului și avansării pădurii, își schimbă rezidența la câțiva ani” (p. 69).

Schebesta vorbește și de războaiele pigmeilor. În primul rând este vorba de atacuri din spate: „Așa cum pigmeii ca vânători își urmăresc și înșală vânatul, tot astfel se comportă și cu dușmanul, urmărindu-l din spate și doborându-l cu o săgeată trimisă dintr-un loc sigur. Un exemplu excelent de astfel de atac ne-a oferit unul din bătrânii populației Mamvu-Efe. În vremea tine-

reții sale, mi-a povestit el, clanul său se afla pe un teritoriu străin. Împreună cu fratele său spărgea nuci. Tatăl lor, căruia teritoriul nu i se părea sigur, i-a avertizat și le-a cerut să se întoarcă. Copiii i-au promis să-l urmeze după ce-și termină treaba. Câteva minute mai târziu în tufișul de vizavi a apărut un Mombuti. Copilul s-a aruncat la picioarele sale, dar deja o săgeată îl nimerise în spate. Povestitorul mi-a arătat rana. Fratele său l-a apucat de braț, dar în acel moment a fost și el nimerit de o săgeată. Strigătele copiilor au determinat venirea tatălui și a celorlalți oameni din clan. În lupta care s-a pornit atunci au murit patru oameni.

Cauza acestei confruntări sângeroase a fost pătrunderea clanului Mamvu-Efe într-un teritoriu străin; el încălcase suveranitatea unui alt clan. Pentru Bambuti acesta este motiv legitim pentru confruntări. Din același motiv Bambuti îi atacă pe negrii care pătrund în pădure, dar și caravanele de albi.

Modalitatea de a purta războiul a populațiilor Bambuti diferă de cea specifică negrilor. Ei niciodată nu atacă grupați, cum procedează cei din urmă, ci se răspândesc, ca la vânătoare, se furizează prin desiș spre adversar, își trimit săgețile otrăvite spre el, pentru ca apoi să dispară tot pe neobservate, fără ca adversarul să-și poată da seama din ce direcție au venit săgețile sau câți adversari au fost. De asemenea, Bambuti îl lasă pe adversar să se apropie foarte mult, în timp ce ei stau întinși la pământ fără să se miște. La momentul oportun, ei trag mai multe săgeți pentru ca apoi să dispară în desișul pădurii tropicale. Acest mod de a lupta nu trebuie calificat drept o probă de lașitate; el este doar o expresie a condiției de vânători ai pădurii pe care o au pigmeii. Și atunci când este vorba de dușmănie interindividuale sau de răzbunări de sânge metodele sunt aceleași, adversarii, respectiv victimele, fiind atacați din spate" (Schebesta, 1948, p. 537).

Pigmeii Kivu au, conform lui Schumacher (1950), următoarele arme: suliță, cuțite încovoiate, arcuri și săgeți din bambus, măciuci și scuturi din împletituri. Tocmai scutul ilustrează adaptarea la conflictele intraspecifice, deoarece pentru vânătoare el este inutil. Este evident deci că nu se poate spune că în general pigmeii sunt pașnici.

c) Hadza

Ca o altă dovadă pentru caracterul pașnic al vânătorilor și culegătorilor este invocată și populația Hadza din Tanzania. Woodburn (1968) afirmă că această populație nu deține teritorii, nu este agresivă și că trăiește în grupuri deschise. El i-a studiat pe Hadza în 1958 și în anii următori. Însă în acel moment teritoriul li se reduce de la 5 000 km² la numai 2 000 km². În condițiile unei asemenea dezrădăcinări trebuie să ne așteptăm la modificări în comportament și structura socială.

Kohl-Larsen (1958), care a studiat populația Hadza în anii 1934, 1936, 1937, 1938 și 1939, ne oferă o imagine cu totul deosebită de cea schițată de Woodburn. „Cele trei hoarde Tindiga (o altă denumire pentru Hadza) nu se deplasează în întreg teritoriul, ci fiecare dintre ele se limitează la domeniul care-i revine. Niciodată nu am văzut hoarda Matete vânzând în teritoriul unei alte hoarde. La nord, teritoriul lor de vânătoare este limitat de Dumungiddah, la est de ultimul din munții Irakului, numit de locuitori Kidabimbirigaah. La sud, expedițiile lor de vânătoare nu depășesc munții care separă lacul Njara de riftul Hohenlohe. Pe de altă parte, mi s-a spus că atunci când Schungwitscha — căpetenia hoardei Matete — se duce la fratele său, la „apa cea mare”, el are voie să vâneze acolo. De asemenea, în perioadele

de foamete, granițele în interiorul cărora sunt circumscrise hoardele sunt suspendate, așa încât acestea pot vâna și pe teritorii străine. În mod normal între diferitele hoarde nu există relații intense, iar fiecare hoardă respectă granițele teritoriale ale celorlalte hoarde" (p. 101).

Din relațiile lui Kohl-Larsen (1958) reiese că în trecut Hadza au purtat războaie. El reproduce spusele unui informator Hadza datate 8.07.1938.

„În timpurile vechi, Hadzapi se războiau între ei. O hoardă care era stabilită în Mangola mergea la o altă hoardă în Lubiro. Când ajungeau acolo era ales un bărbat care le spunea celor din Lubiro: «Astăzi am venit să facem război cu voi!». Un bărbat din hoarda Lubiro răspundea: «Bine, dacă ați venit să faceți război, noi suntem mulțumiți». Apoi cei din Lubiro se sfătuiau și era ales un bărbat pentru a se lupta cu un bărbat din Mangola. Fiecare din cei doi primea un băț. Începeau apoi să se lovească. Dacă niciunul dintre ei nu învingea, atunci cele două hoarde începeau să se lupte cu săgeți și sulițe. În timp ce ei se luptau astfel, o femeie bătrână dintr-o hoardă și un bărbat bătrân din cealaltă ieșeau în față și spuneau: «Acum așezați-vă cu toții și odihniți-vă puțin!». După ce se odihneau puțin, lupta începea din nou. Ei se luptau timp îndelungat. Când o hoardă era învinsă, ea fugea. Învingătorii îi urmăreau un timp, apoi se întorceau în tabăra lor, unde dormeau. În ziua următoare, hoarda învingătoare se ducea la învinși, unde rămăneau peste noapte. În dimineața următoare toți bărbații și tinerii puternici se adunau și plecau la vânătoare. Dacă doborau câteva animale, luau carnea grasă și se așezau s-o mănânce. Doar bărbații puteau participa la această masă. Dacă o femeie se ducea la bărbați, ea putea fi omorâtă. Dar dacă femeia purta în spate un copil, ea îl ciupea

208 pentru a-l face să plângă. Dacă bărbații aud copilul plângând, ei nu pot lovi femeia. Ei mâncau împreună și prietenia se lega din nou. După ce trăiau astfel mai multe zile și vedeau că trăiesc în zadar (neavând nimic de făcut), căutau altă hoardă pentru a se lupta. Ei se luptau atât de aprig încât erau și morți. Cine era învins trecea apoi în marea tabără a învingătorilor” (Kohl-Larsen 1958, p. 35). Acest protocol este remarcabil nu numai prin anumite amănunte; el demonstrează, de asemenea, că nu se poate generaliza comportamentul contemporan al populației Hadza pentru a susține pacifismul ei original (vezi și Kohl-Larsen, 1943).

d) Teritorialitate și agresivitate la boșimani

D.1. TERITORIALITATE

În discuțiile despre agresivitate, boșimanii sunt adesea invocați ca model de cultură pașnică. Întrucât am avut șansa să-i studiez nemijlocit pe boșimanii !Ko, G/wi și !Kung în timpul celor șase expediții în Kalahari și Africa de Sud-Vest, doresc să mă refer mai pe larg la comportamentul lor agresiv.

Am mai tratat această problemă în monografia dedicată boșimanilor (Eibl-Eibesfeldt, 1972), dar între timp am putut strânge material nou. Materialul de care dispun se bazează pe documente filmice despre interacțiuni nefalsificate. La proiectul de cercetare al boșimanilor am lucrat împreună cu antropologul dr. H. J. Heinz, H. Sbrzesny și D. Heunemann. Filmele au devenit publice prin intermediul institutului pentru filmul științific din Göttingen și al Arhivei de filme de etologie umană a Societății Max Planck.

Sahlins (1960) și Lee (1968) afirmă că boșimaniile nu ar avea teritorii și că ar trăi în societăți deschise. Astfel Lee scrie despre boșimaniile !Kung: „Tabăra poate fi considerată ca un agregat de persoane a cărui compoziție și mărime se schimbă de la o zi la alta. De aceea nu am utilizat noțiunea de hoardă pentru a descrie grupele de boșimani !Kung. Fiecărei surse de apă îi corespunde un domeniu circular de șase mile în care este căutată hrana animală și vegetală. Dar aceste domenii nu sunt teritorii în sens zoologic, deoarece ele nu sunt apărate împotriva celor din exterior” (Lee 1968, p. 31).

Această definiție a teritoriului se bazează pe reprezentarea falsă că teritorialitatea se exprimă întotdeauna prin lupte. Însă, așa cum am arătat într-un capitol anterior, nu întotdeauna lucrurile se prezintă astfel. Integritatea teritorială poate fi apărată și prin forme ritualizate de demonstrare a dreptului de proprietate, așa cum, printre alții, au arătat Rappaport (1968), Ortiz (1969) și Wilmsen (1973). De asemenea, existența granițelor domeniului nu înseamnă absența fluxului de persoane peste granițe. Acesta este doar limitat de faptul că proprietarul domeniului se bucură de privilegii în domeniul său, putând permite sau interzice accesul străinilor.

Marshall (1961, 1965) îi descrie pe boșimani ca fiind pașnici și blânzi. Totuși autoarea ne oferă mai curând o imagine foarte generală; pe de altă parte ea vorbește totuși despre prioritățile anumitor familii în zone de cules determinate.

În literatura de mână a doua și a treia, aceste relatări sunt supralicite pentru a susține teza despre natura pacifică a omului. Astfel, Schmidbauer (1971b, 1972, 1973), care nu a văzut niciodată un vânător și culegător, se exprimă cu foarte multă convingere despre natura lor pacifică. Cu privire la boșimani,

210 el se sprijină în primul rând pe lucrările mai vechi ale lui Lee, desigur fără să știe că autorul respectiv și-a revizuit de mult concepțiile (Lee, 1972, 1979, vezi și p. 179).

Apariția unei teze despre nonteritorialitatea boșimanilor este surprinzătoare, deoarece literatura de specialitate conține suficiente exemple de comportament teritorial la boșimani; în plus există o mulțime de picturi ale boșimanilor care înfățișează luptele dintre diferitele triburi, precum și luptele între boșimani și populațiile Bantu sau Hotentote. În cazul conflictelor interetnice, boșimani erau adesea agresori, ei căutând să fure vitele populațiilor de păstori (fig. 14, 15, 16).

Cele mai multe lucrări care vorbesc despre teritorialitatea boșimanilor au apărut în limba germană. Passarge (1907), de exemplu, scrie că boșimani !Kung sunt războinici și subliniază că nu numai hoardele, ci și familiile po-

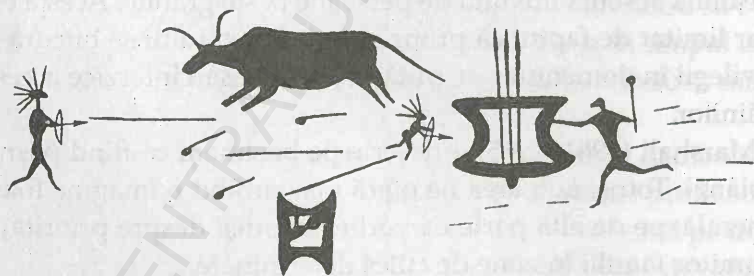

Fig. 14. Pictură pe piatră a boșimanilor din Africa de Sud reprezentând o luptă între boșimani și basutos. Boșimani și-au pus săgețile, ca o podoa-bă, în legătura capului, pentru a le avea la îndemână. Basuto poartă scut și măciuci. După Bleek (1930).

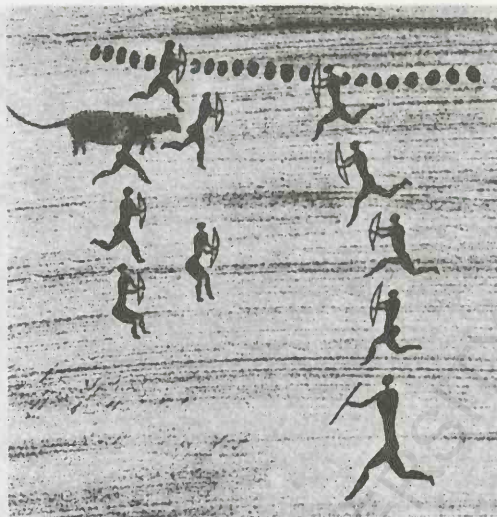
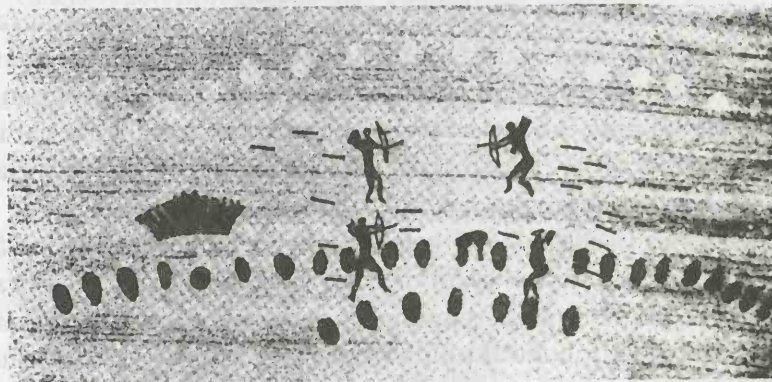

Fig. 15. Boșimani luptându-se între ei. Pictură de piatră a boșimanilor din Africa de Sud. După Bleek (1930).

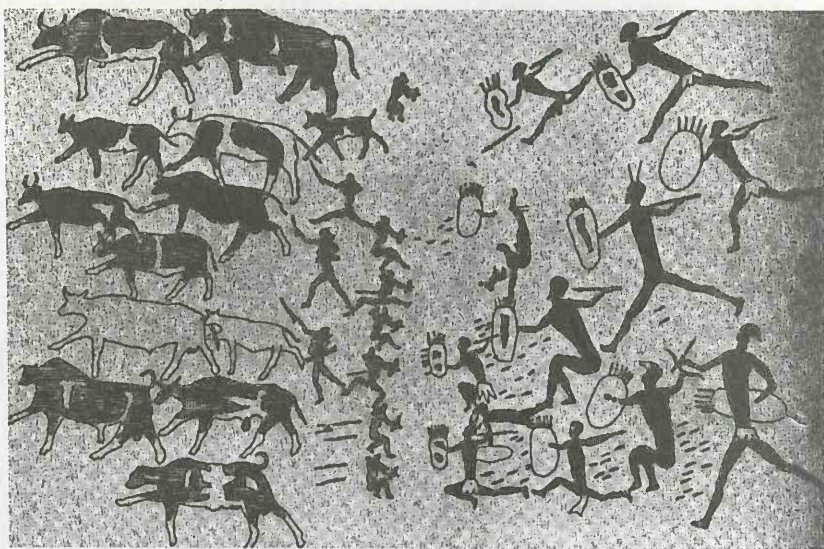

Fig. 16. Pictură pe piatră a boșimanilor reprezentând un furt de vite. Boșimanii sunt pe punctul de a mâna vitele, în timp ce o ariergardă se luptă cu urmăritorii bantu. După R. Andree din Weule (1916).

sedă teritorii pentru cules: „Împărțirea boșimanilor în familii este de mult cunoscută... Însă nicăieri nu am găsit nici o informație despre împărțirea pe familii a terenului. Însă acesta este un aspect de importanță extremă, căci abia prin luarea sa în considerare putem căpăta o viziune clară despre organizarea socială a boșimanilor” (p. 31).

Zastrow și Vedder (1930) relatează că boșimanii !Kung nu vânează niciodată în domeniul unui alt grup și nici nu culeg hrană acolo: „Acolo unde terenul boșimanilor nu a fost încă împărțit în ferme, ci domeniul unui clan se învecinează cu domeniul altui clan, orice boșiman știe că el nu are voie să vâneze sau să

culeagă hrană într-un teritoriu străin. Dacă cineva este surprins în această postură, viața sa este terminată. Asta nu înseamnă că el este întotdeauna omorât. Existența răzbunării de sânge... impune reținere în aplicarea pedepsei capitale. Totul depinde de gradul intensității furiei oamenilor legii și de frica pe care o inspiră clanul ofensator. Aceste fapte ne permit să înțelegem anumite abuzuri ale boșimanilor față de bunurile și viața fermierilor albi. Dacă fermierul străin posedă sursa de apă și, pe deasupra, interzice și vânătoarea, atunci starea de război deschis se instalează²⁶.

Lebzelter (1934) descrie suspiciunea boșimanilor !Kung aflați în contact cu membrii altor hoarde: „Orice om înarmat pe care-l

²⁶ Acest citat a fost folosit de Schmidbauer (1972) pentru a demonstra că mă bazez pe literatura impregnată de „ideologia depozitării de pământ” a albilor, literatură care documentează mai mult aroganța colonizatorilor și mai puțin teritorialitatea originală a boșimanilor. Reluând citatul de mai sus și omițând altele, Schmidbauer scrie: „Să fi devenit aici etologii adepții stereotipului despre «sălbaticii agresivi»? Sintagmele «domeniul clanului» și «oamenii legii» arată că nu este vorba de informații obișnuite din cercetarea de teren, ci mai curând de povești de groază despre «sălbaticii cei cruzi», care erau colportate de colonizatori în perioada cuceririlor cu scopul de a-și justifica propria agresivitate brutală”. (Schmidbauer, care dorește să treacă drept purtătorul de cuvânt al antropologilor, a devenit obiectul unei severe critici din partea unui antropolog. La afirmația sa că „numeroși antropologi au constatat că culturile cele mai primitive sunt adesea și cele mai pacifice și că agresivitatea redusă a multor populații de vânători și culegători... constituie un fapt consacrat de antropologia culturală” Schindler (1974) răspunde: „Orice etnolog va lua cunoștință cu surpriză de aceasta. Schmidbauer se prezintă ca purtător de cuvânt al unei discipline și vorbește de cunoștințe despre care specialiștii nu știu nimic. Este evident că el a considerat tăcerea etnologilor față de afirmațiile sale drept aprobare. S-ar părea că nu i-a trecut prin minte că etnologii nu iau discutat lucrările deoarece le-au considerat irelevante. Desigur, li se poate reproșa etnologilor de limbă germană o insuficientă prezență în publicații; în orice caz ar fi exagerat să li se pretindă să ia atitudine față de orice afirmație publică ilustrând necunoașterea faptelor etnologice” (p. 275).

214 întâlnesc este considerat dușman. Boșimanul nu are voie să intre în domeniul străine decât neînarmat. Chiar în zonele limitrofe, neîncrederea reciprocă este atât de mare, încât un boșiman trimis ca mesager la ferma unui alt clan nu îndrăznește să părăsească drumul pe care-l consideră o zonă neutră. Dacă doi boșimani străini se apropie unul de altul, mai întâi ei depun armele" p. 21).

Vedder (1937, p. 435) subliniază: „Fiecare clan al boșimanilor posedă un teritoriu al clanului moștenit de la tați! Multe clanuri posedă chiar două teritorii — unul de vară și unul de iarnă. Aceste teritorii sunt precis delimitate. Un boșiman care vânează sau caută hrană pe teritoriul altui clan poate fi sigur că într-o zi îl va nimeri o săgeată otrăvită". Iar într-o altă lucrare din 1952 (p. 49) același autor scrie: „Chiar și astăzi mai există la boșimani clanuri învrăjbite. Acolo nimeni nu îndrăznește să încalce granițele ce despart clanurile". Vedder adaugă că boșimanii s-au decimat reciproc și în vremurile vechi. La pag. 51 el vorbește despre faptul că boșimanii au adunat în anumite locuri grămezi de pietre, care semănau cu mormintele, pentru a marca granița.

Trenk (1910) arată că boșimanii Namib consideră anumite surse de apă și teritorii de vânătoare ca proprietate de familie. Nimeni nu poate vâna acolo fără permisiunea proprietarului. „Fiecare familie are locul și domeniul ei pentru vară în Namib; de îndată ce apa și fructele naras și tsama s-au terminat se deplasează în munți, unde, de asemenea, au un teritoriu... Dacă sursa de apă a unei familii a secăt, atunci ea poate locui cu chirie pe teritoriul altei familii. Același lucru este valabil și pentru vânătoare, în cazul în care vânatul de pe un teritoriu a dispărut; arenda este plătită prin cedarea unei părți din vânat" (p. 168).

De asemenea, Brownlee (1943) și Wilhelm (1953) au înregistrat teritorialitatea boșimanilor, Wilhelm chiar lupte între dife-

ritele triburi de boșimani !Kung. El subliniază că abilitatea războinică a boșimanilor era în urmă cu câteva sute de ani la un nivel înalt. Pe atunci triburile se distingeau printr-o deosebită coeziune. Apoi calitățile războinice au intrat într-un declin rapid²⁷. Ei nu mai poartă războaie cu triburile Bantu, certuri înregistrându-se între diferitele triburi de boșimani. „Astfel, populația Karakuwisa parcurge, după sezonul ploios, un drum lung pentru a ajunge în Omuramba unde găsesc fructe de pădure și miere. Dacă aceste hoarde întâlnesc hoardele Otjituo²⁸, atunci se angajează lupte crunte. Pe de altă parte, populația Karakuwisa pătrunde în perioada ploioasă pe teritoriul aparținând populației Kaukauvelde, mult spre Est, ceea ce duce la ciocniri puternice. Cele două populații se dușmănesc permanent” (p. 156). După descrierile lui Wilhelm, bărbați înarmați invadează dimineața satul dușman. Toți cei care nu pot fugi sunt omorâți, inclusiv femeii și copii; colibele sunt incendiate după ce au fost prădate.

Marshall (1959) descrie frica pe care o au boșimani !Kung din zona Nyae-Nyae. Frica e atât de puternică încât aceste hoarde nu părăsesc niciodată teritoriul lor deoarece nu pot sconta, într-un teritoriu străin, nici pe schimbul de hrană, nici pe permisiunea de a strânge hrană acolo. Ecuația străin-dușman este foarte pronunțată la aceste triburi. Boșimani !Kung din Nyae-Nyae se consideră ca „puri” sau „perfecti” (Ju/oassi), în opoziție cu alți boșimani !Kung pe care-i califică drept străini periculoși (Ju dole), persoane ucigașe care se folosesc de medicamente ucigașe. Într-o altă lucrare, aceeași autoare vorbește despre teritoria-

²⁷ Wilhelm a trăit între 1914 și 1915 în Otjituo (Africa de Sud). Însemnările sale foarte amănunțite au fost publicate abia în 1953, după moartea sa.

²⁸ Este vorba de boșimani !Kung care în vremea aceea se aflau la Otjituo.

216 litate: „Boșimanii !Kung spun că pământul nu poate fi mâncat și că, de aceea, nu are importanță cui aparține. Doar parcelele care produc hrană sunt apărate cu strictețe deosebită; teritoriile se organizează în jurul acestor parcele... noțiunea de însușire a produselor de către hoardă funcționează ca un tabu. Nicio forță exterioară nu supraveghează vreo hoardă sau individ pentru a-i împiedica să pătrundă pe o parcelă la care nu are acces. Pur și simplu, nimeni nu face așa ceva” (p. 248).

Tobias (1964) menționează că boșimanii se mișcă doar în cadrul propriului teritoriu: „Teritorialitate exista atât între diferitele grupuri ale aceluiași trib, cât și între triburi diferite. Granițele dintre triburi sunt întărite uneori prin atitudini sociale, cum este de pildă cazul cu dușmănia tradițională dintre Auen și Naron. În condiții deosebite, de exemplu atunci când există hrană multă, delimitările și dușmănia sunt uitate” (p. 206).

Silberbauer (1972, 1973) consideră că teritorialitatea este caracteristică pentru G/wi din Kalahari, zona centrală (fig. 17). El utilizează definiția etologică a teritorialității dată de Willis și scrie: „Dezvoltările lui Willis despre hoardele G/wi descriu adecvat relațiile teritoriale ale acestora. O hoardă care vine în vizită sau un singur vizitator se supune autorității hoardei-gazdă, așteptând invitația sau cerând permisiunea de a intra în teritoriu” (Silberbauer 1973, p. 117).

Tot Silberbauer ne informează că boșimanii care, în drum spre un alt domeniu, traversează teritoriul unei alte hoarde se comportă ca și cum s-ar afla în vizită la hoarda respectivă: ajunși la tabăra respectivă, ei cer permisiunea de a rămâne în țara acestora și de a bea apa lor („to stay in your country and drink your water”). Este vorba de o formulă stereotipă care este utilizată fără a ține seama de faptul că în majoritatea timpului sursele de

apă sunt secrete, în special atunci când se produc vizitele. Silberbauer adaugă că în fiecare hoardă există proprietari (!u:ma, când este vorba de un bărbat și de !u:sa când este vorba de femeii). Acești proprietari sunt, conform povestirilor, întemeietorii hoardelor sau urmașii acestora (Silberbauer 1972, p. 212).

Vizitatorii pot rămâne, după ce au solicitat expres permisiunea, pe teritoriul altei hoarde sau pot fi chiar adoptați. Totuși, după Silberbauer, așa ceva se întâmplă rareori. De aceea surprinde faptul că același autor consideră hoarda un grup deschis; s-ar părea că el a înțeles conceptul etologiei de grup închis în sensul unei absolute închideri. Grupele atât de închise sunt o excepție. În etologie un grup este considerat închis atunci când schimbarea compoziției grupului este îngădită; grupul deschis se caracterizează prin aceea că i se modifică componența fără restricții. Un exemplu de grup deschis îl constituie bancurile de pești pelagici în care pot intra oricând exemplare din aceeași specie. Dimpotrivă, închise sunt grupurile de pavieni, macaci și languri, deși indivizii își pot schimba grupul de apartenență.

Între timp Lee (1972) a publicat o lucrare care prezintă pe larg organizarea spațială a boșimanilor !Kung, arătând că există o distribuție teritorială reală. Și el a constatat că sursele de apă se află în posesia unor persoane care sunt numite proprietari (K"ausi). În jurul fiecărei surse de apă se află domeniul hoardei (n!ore), care-i asigură hrana. Proprietatea (n!ore) se poate transmite pe linie maternă sau paternă, uneori pe ambele căi. Lee a demonstrat că în ce-i privește pe bărbați, tendința patrilineară este evidentă. Cel care are rude într-o tabără străină poate culege în domeniul respectiv. Teritoriul care oferă hrană unui grup este clar delimitat, dar nu este apărat. Dacă această din urmă afirmație

este adevărată, atunci ar trebui să se dovedească faptul că încălcarea regulilor teritoriale rămâne nepedepsită. Însă Lee nu ne oferă niciun exemplu în acest sens. De altfel, dacă este vorba de un fapt real, atunci el ar putea fi rezultatul aculturației. În sfârșit, în cadrul acestui proces, toate triburile încă neaculturate intră treptat sub controlul organelor de stat, care rezolvă cazurile litigioase și reprimă agresiunea manifestă.

Datele prelucrate de noi se concentrează până în momentul de față asupra boșimanilor !Ko din Kalahari, zona centrală, mulți dintre ei mai trăind și astăzi ca vânători și culegători. Pentru comparație am cules date la boșimanii G/wi și !Kung. (Vezi fig. 17)

Heinz (1966) a constatat că organizarea socială a boșimanilor !Ko are trei niveluri: 1) Familia și familia extinsă; 2) Hoarda; 3) Nexusul de hoarde. Fiecare din aceste forme de organizare se distinge prin anumite modele de relaționare și de menținere a distanței. Locul membrilor familiei în jurul focului nu este atât de stabil ca la boșimanii !Kung (Marshall 1960), totuși femeile, care au mai multă libertate de mișcare, trebuie să se așeze în dreapta bărbatului. De la părinți se așteaptă să-și ridice coliba la 12 m distanță de coliba copiilor căsătoriți și să orienteze în așa fel intrarea în colibă încât să nu-și poată vedea copiii în timpul somnului. Deși fiecare membru al hoardei poate vâna pe întreg teritoriul acesteia, există parcele care sunt recunoscute drept parcele de familie. De la un vânător care vânează singur se așteaptă să vâneze în acea zonă a teritoriului hoardei care se învecinează cu coliba sa. Același lucru se așteaptă și de la femeile care culeg hrană și lemn de foc. Regula aceasta nu mai este valabilă când este vorba de activități colective (Heinz, 1972, p. 407).

Periodic, hoardele se împart în grupe de familii și migrează spre anumite locuri de familie, care sunt considerate ca atare

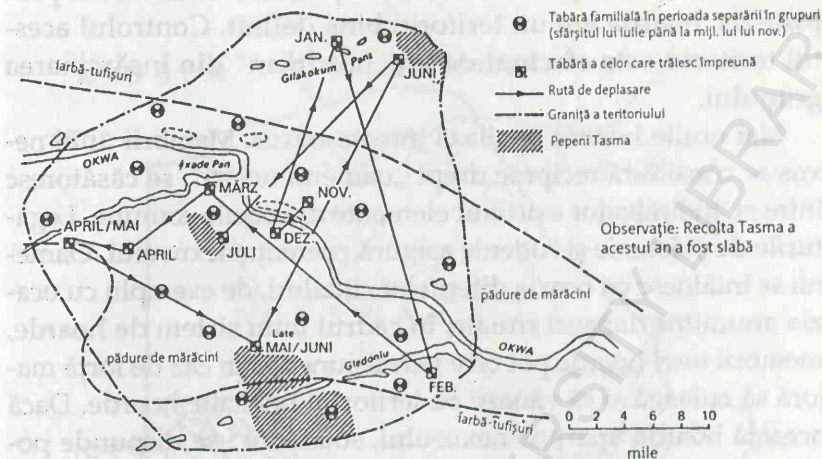
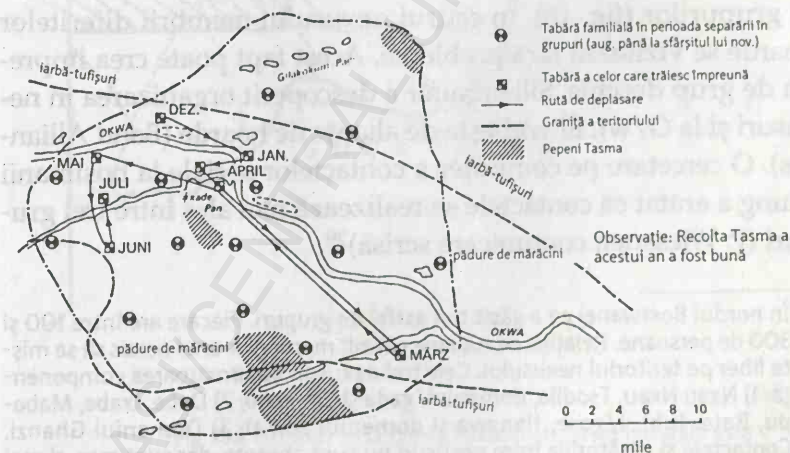

Fig. 17. Deplasările unei hoarde G/wi timp de doi ani. După Silberbauer (1972).

de ceilalți. În timp ce familiile nu posedă un teritoriu propriu-zis, hoarda are un teritoriu bine definit. Controlul acestui teritoriu este efectuat de un „headman” din însărcinarea grupului.

Mai multe hoarde se aliază într-un nexus. Membrii unui nexus se consideră reciproc drept „oamenii noștri”, se căsătoresc între ei, în limba lor existând elemente dialectale comune. Legăturile de prietenie și rudenie asigură coerența nexusului. Oamenii se întâlnesc cu ocazia diferitelor ritualuri, de exemplu cu ocazia anumitor dansuri rituale, în cadrul unui sistem de hoarde, membrii unei hoarde pot cere permisiunea ca în caz de forță majoră să culeagă și să vâneze pe teritoriul unei alte hoarde. Dacă această hoardă aparține nexusului, solicitării i se răspunde pozitiv. Grupurile din afara nexusului nu vor cere niciodată o astfel de permisiune. Teritoriul nexusului este exclusiv. Consider că această descoperire a lui Heinz este deosebit de importantă deoarece este aptă să aducă unele clarificări în problema exclusivității grupurilor (fig. 18). În cadrul nexusului membrii diferitelor hoarde se vizitează fără probleme. Acest fapt poate crea impresia de grup deschis. Silberbauer a descoperit organizarea în nexusuri și la G/wi. El vorbește de alianțe de hoarde (Band Alliances). O cercetare pe computer a contactelor sociale la boșimani !Kung a arătat că contactele se realizează mai ales între trei grupuri (P. Wiessner, comunicare scrisă)²⁹.

²⁹ În nordul Bostwanei ea a găsit trei astfel de grupuri. Fiecare are între 100 și 300 de persoane. Relațiile de rudenie permit membrilor unui nexus să se miște liber pe teritoriul nexusului. Cele trei nexusuri au următoarea componență: 1) Nxau Nxau, Tsodilo, domeniul/gada și Chenepu; 2) Dobe, !xabe, Mabo-pu, Bate, !ubi, !/gose, !langwa și domeniul /ai/ai; 3) Domeniul Ghanzi. Contactele și căsătoriile între nexusuri nu sunt absente, dar sunt rare, și mai puțin declarate.

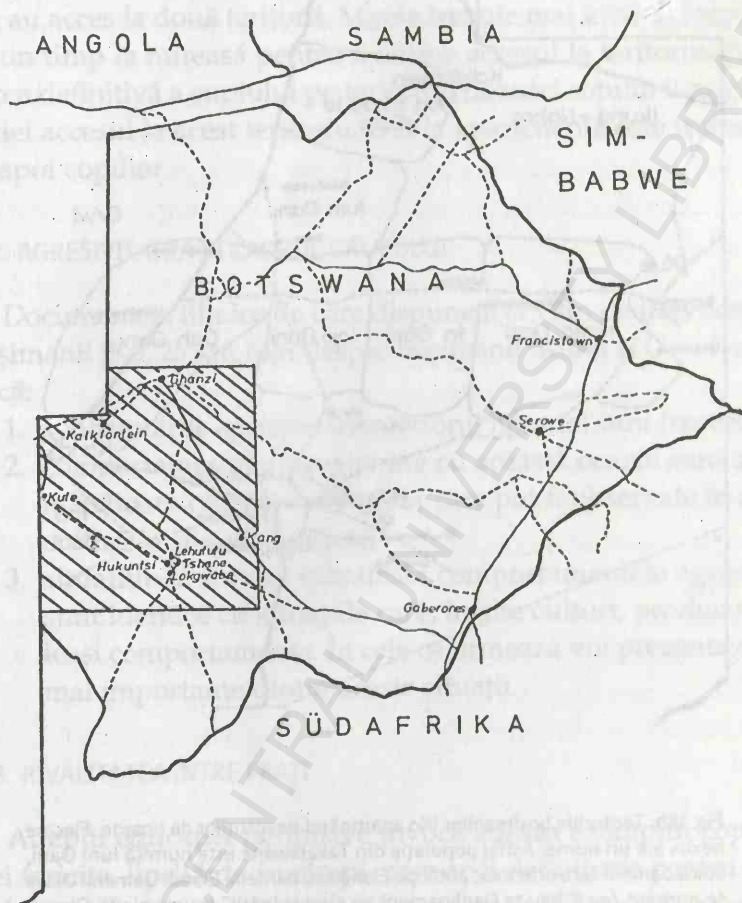

Fig. 18a. Hartă de ansamblu a Botswanei. Partea hașurată este reluată în figura 18b.

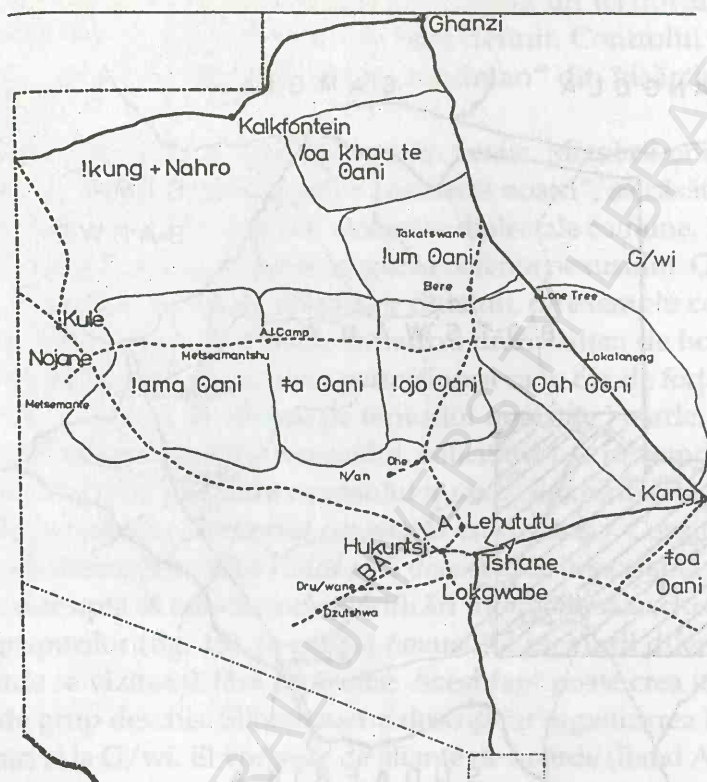

Fig. 18b. Teritoriile boșimanilor !Kō aparținând nexusurilor de hoarde. Fiecare nexus are un nume. Astfel populația din Takatswane este numită !um Oani, adică oameni care urmăresc antilopa Eland sau oamenii Eland. Oamenii Okwa se numesc /oa K'hau te Oani oameni ai „șirei spinării” (nume al văii Okwa). Grupul din vest de lângă Nojane se numește !ama Oani, oameni la care apune soarele. Mergând spre est oamenii ʔa Oani, care (față de !ama Oani) trăiesc în est. Urmează !ojo Oani care beau din oala !ojo și în cele din urmă Oah-Oani al căror nume poate fi tradus. La sud de Kang trăiesc ʔa Oani, oamenii sudului. După Heinz (1966, 1979).

Accesul la un teritoriu se obține prin naștere, căsătorie sau adoptare. Dacă părinții aparțin unor hoarde diferite, cei căsătoriți au acces la două teritorii. Mirele trebuie mai întâi să locuiască un timp la mireasă pentru a obține accesul la teritoriu. Așezarea definitivă a cuplului pe teritoriul hoardei soțului îi asigură soției accesul la acest teritoriu. Dubla apartenență este transmisă apoi copiilor.

D.2. AGRESIVITATEA ÎN CADRUL GRUPULUI

Documentele filmice de care dispunem (25 km de film despre boșimani !Ko, 25 km film despre boșimani !Kung și G/wi) arată că:

1. confruntările agresive în interiorul hoardei sunt frecvente;
2. comportamentele înregistrate cu această ocazie sunt asemănătoare comportamentelor care pot fi observate în alte culturi în situații similare;
3. situațiile în care se manifestă comportamentele agresive sunt identice cu situațiile care, în alte culturi, produc aceleași comportamente. În cele ce urmează voi prezenta cele mai importante dintre aceste situații.

D.3. RIVALITATEA ÎNTRE FRAȚI

Adeptii educației permissive invocă adesea exemplul copilăriei fericite, lipsită de frustrații, care ar fi definitorie pentru populațiile arhaice. Cu siguranță, acest fapt se datorează ignoranței. Nașterea unui copil într-o familie de boșimani trezește puternice reacții ostile din partea fratelui mai mare. Rivalitatea nu este legată de sex. Fetele rivalizează cu nou-născutul de sex

224 masculin pentru relația cu mama. Când copilul a atins vârsta de 8-10 luni, el își apără energic locul față de frații și surorile cu care rivalizează. Boșimani !Ko se raportează la acest fapt ca la ceva natural, inevitabil.

Când cercetam boșimani !Kung am avut ocazia să filmez un caz dramatic de rivalitate între frați. Un băiat de aproximativ 4 ani rivaliza cu fratele său mai mic, în vârstă de un an, pentru afecțiunea mamei. Copilul mai mare căuta să se apropie de mama sa, folosind în acest scop diferite mijloace: s-a oferit pentru a primi îngrijiri corporale, a întins talpa piciorului, ca și cum ar fi avut un spin în talpă etc. Toate acestea au rămas fără răspuns.

Pe de altă parte, el încerca să-l împingă, zgârie, îndepărteze pe fratele său mai mic. I-a luat jucăriile cu intenția evidentă de a-l enerva, căci le-a aruncat demonstrativ. Mamei i-au trebuit eforturi considerabile pentru a-i separa pe cei doi. Ea a dat dovadă de multă răbdare, ținând mâna între cei doi, reținându-l pe cel mai mare când voia să atace, dar fără a-l pedepsi. De altfel, fratele mai mic se apăra foarte bine. Când a luat o piatră pentru a o arunca în fratele său, mama a întins mâna imperativ, ceea ce l-a determinat să arunce piatra. Apoi mama i-a arătat un joc cu piatra, pe care i-a redat-o. Copilul, eliberat de agresivitate, a continuat apoi jocul (Pentru documente imagistice vezi Eibl-Eibesfeldt 1972, 1973).

D.4. FRICA DE STRĂINI

Încă de la vârsta de șapte luni începe să se manifeste la boșimani frica de străini. Aceasta este declanșată atât de europeni, cât și de boșimani, indiferent de sex, care nu aparțin grupului respectiv. Am avut impresia că reacția este mai puternică decât

la europenii de aceeași vârstă. Începând cu al treilea an de viață, frica față de străini se diminuează. Rezultatele observațiilor noastre coincid cu cele ale observațiilor realizate de Konner (1972) asupra boșimanilor !Kung. La această populație, intensitatea maximă a reacției este atinsă între 10 și 20 de luni: copiii fug spre mama lor, o îmbrățișează și uneori plâng. Un copil de boșiman !Ko, care la vârsta de zece luni fugea de noi, la vârsta de 20 de luni se apăra de străinii care se apropiau încercând să-i lovească.

D.5. AGRESIVITATEA ÎN GRUPELE DE COPII

În timpul jocului copiii se comportă agresiv; este același comportament care poate fi observat și în confruntările reale. Faptul că este vorba de „joc” se poate deduce din semnalele suplimentare, cum ar fi râsetele, care-l însoțesc, precum și din desfășurarea evenimentelor. Agresivitatea ludică nu conduce la ruperea contactului, urmăritii și urmăritorii își schimbă locul, iar inhibiții sociale puternice împiedică vătămarea partenerilor. Pentru alte detalii privind agresivitatea ludică vezi Sbrzesny 1972.

În grupurile de copii se înregistrează și conflicte reale. Copiii se lovesc cu palma deschisă, cu pumnul, cu nuiaua, aruncă unul în altul cu nisip, se bat cu pumnii, se lovesc cu picioarele, uneori atât de puternic, încât unul din parteneri începe să plângă și se retrage. Se înregistrează o inhibiție puternică de a arunca cu obiecte și se caută reducerea conflictelor la amenințare. Același lucru este valabil și pentru proiectilele mai mari. Alte acte agresive: împingerea cu umărul cu intenția de a dezechilibra adversarul, lovituri cu bazinul, ciupitul, zgâriatul, trasul de păr, scuipatul (Eibl-Eibesfeldt 1972).

În cazul unui conflict între băieți, partenerii se amenință strângând pumnii, își dezgolesc ușor dinții. În același timp, adversarii se privesc fix. Un astfel de duel ia sfârșit în momentul în care unul dintre ei coboară privirea, înclină ușor capul și eventual începe să smiorcăie. Pe de-o parte, aceasta înseamnă submisivitate, pe de altă parte amenințarea cu ruperea contactului în cazul continuării conflictului, un fel de „cu tine nu mai vorbesc” nonverbal. Astfel de strategii de interacțiune sunt universale.

Învingătorul se îndepărtează; adesea se poate observa că el caută să stabilească un contact prietenesc cu scop consolator. Mulți cititori vor remarca faptul că și în cultura europeană privirea fixă este interpretată ca amenințare. În Germania de acum o sută de ani, pe această cale se putea transmite o provocare la duel. Și în alte culturi trece drept un comportament inadecvat faptul de a privi insistent: de aceea în cazul unei discuții în doi, partenerii privesc din când în când în lături; partenerii de discuție care își fixează cu privirea interlocutorul sunt neplăcuți. De multe ori este vorba de persoane care își supracompensează teama. Există și cazuri opuse, persoane supratimorate, până la niveluri patologice care nu pot suporta privirea altor oameni, fiind handicapați în câmpul comunicării. Este cunoscut cazul copiilor autiști, la care s-au referit Tinbergen și Tinbergen (1972, 1983). Într-o discuție obișnuită se realizează o alternanță echilibrată între privirea partenerului și întoarcerea privirii („cut off”). Privirea partenerului semnalizează disponibilitatea de contact și atenția, cu condiția să nu dureze prea mult. Uneori, într-o discuție, privirea fixă este folosită pentru a crea la partener o stare de nesiguranță și pentru a-l convinge. La baza acestui comportament se află dorința agresivă de dominației.

Trebuie remarcat că acest joc fin de alternanță între contactul optic și întreruperea („cut off”) contactului funcționează și între membrii diferitelor culturi. Deocamdată această problemă nu a fost cercetată, după știința mea. Ar fi extrem de interesant de aflat modul în care s-a constituit un asemenea program. Presupun că este vorba de un program filogenetic care determină întreruperea repetată, datorită fricii incipiente, contactului optic. Fenomenul pare a fi originar expresia ambivalenței.

Ochi amenințători apar și în alte artefacte umane menite să servească la protejarea de rău. Figurile care au menirea să apere de demoni se caracterizează adesea printr-o pronunțată privire fixă. Ochi protectori găsim și pe amulete (vezi König 1970). De asemenea, se știe că primatele și anumite specii inferioare de macac resimt privirea fixă ca pe o amenințare.

Gesturile submisive (lăsarea capului în jos, coborârea privirii, smiorcăiala) fac și ele parte dintre universalii, cu alte cuvinte pot fi întâlnite în toate culturile.

În grupurile de copii boșimani, relațiile agonistice pot fi observate frecvent. Astfel, într-o grupă de joc constând din 7 fete și 2 băieți am înregistrat în 191 de minute nu mai puțin de 166 de acte agresive: 96 de lovituri cu palma deschisă, pumnul sau cu un obiect, 23 de lovituri cu piciorul, de 8 ori s-a aruncat cu nisip. Pe lângă acestea, am mai înregistrat lupte, scuipare reciprocă etc. Un sfert din aceste acte trebuie considerate ca având un caracter ludic. Celelalte acte au condus la gesturi de supunere sau retragere din partea partenerului; în 10 cazuri cel atacat a izbucnit în plâns.

Certurile sunt provocate adesea de posesia obiectelor. Astfel, băieții au încercat să le fure fetelor pepenii cu care se jucau. De multe ori depositedarea de un obiect urmărește enervarea și

228 7 provocarea partenerului. Dacă acesta se lasă provocat și atacă, ^x cel care a provocat poate, la rândul său, răspunde agresiv. De asemenea, tachinarea este folosită pentru a provoca atacuri care legitimează contraatacurile masive. Nu am observat niciun caz în care un copil să fi atacat violent alt copil fără motiv clar. Atacurile ^x au adesea un caracter explorativ. La acest comportament apelează în special copiii mai mici pentru a testa spațiul social de acțiune și rangul în raport cu tovarășii de joc mai vârstnici.

Există și o agresivitate cu scop educativ. Astfel, fetița cea mai mare dintr-un grup de joc, care era liderul grupului, inițiind și dirijând activitatea de joc, avea și misiunea de a aplană certurile și alte conflicte. Actele ei agresive aveau un caracter educativ, deoarece îi pedepsea pe agresori. Uneori apela la acte agresive cu caracter demonstrativ, care aveau rolul să-i confirme rangul. Dimineața, când ajungea la copii, care deja se jucau, mai întâi le arunca pepenii și-i certa cu o expresie amenințătoare a figurii. De-abia apoi începea și ea să se joace. Era vorba evident de o demonstrare a rangului care-i conferea autoritate. Aceasta era premisa care-i permitea să joace un rol pacificator în cadrul grupului.

De obicei atacurile declanșau reacții de apărare și răzbunare. Răzbunarea putea fi realizată și după un anumit interval de timp. Astfel un tânăr care a făcut obiectul unui atac s-a dus în pădure, unde și-a ales cu grijă o nuia pe care a folosit-o 10 minute, împotriva atacatorului.

În sfârșit, un conflict ludic se poate transforma în confruntare reală, de exemplu atunci când loviturile sunt, chiar neintenționat, prea puternice.

Formulele prin care copiii se amenință reciproc sunt:
ma jonka = te bat și ma keija = te omor.

Și la boșimani există agresivitate educativă. Totuși, pedepsele corporale sunt rare. Mult mai frecvente sunt muștrările verbale, un caz în care acestea sunt practicate fiind acela în care copiii nu împart cu ceilalți hrana. Un băiețel de aproape un an și-a urmat sora mai mare, când aceasta s-a dus să defecheze. Neatenția fetei i-a permis băiatului să-și umple gura cu fecale. Mama copiilor care a observat imediat incidentul a certat-o pe fetiță și în cele din urmă i-a dat două palme în cap. De asemenea, bunica a intervenit pentru a o certa pe fetiță, dar și pentru a-i trage câteva palme. Când o altă fată i-a furat unui băiețel o bucată de carne, tatăl fetei i-a luat acesteia prada și i-a dat o palmă în cap. Fetița a răspuns aruncând cu nisip, ceea ce l-a determinat pe tată să se întoarcă și să-i mai dea o palmă.

Heinz relatează următorul caz: o fată de 14 ani era prea familiară cu diferiți bărbați din grup. În cele din urmă, tatăl și fratele mai mare al fetei s-au înfuriat și au bătut-o.

În perioadele de inițiere bărbații adulți sunt agresivi. Ei îi lovesc pe copii cu bețe și-i sperie. Ne-am referit la această formă de agresivitate în cap. IV, 1. h.

Nu întotdeauna copiii suportă agresivitatea adulților. Am amintit deja că o fată a ripostat la o pedeapsă corporală aruncând cu nisip. În alt caz, o fată a răsturnat din neatenție o oală, ceea ce a dus la pierderea unei părți din conținut. Tatăl ei a certat-o, ceea ce a provocat furia fetei care a trântit din nou oala, pierzându-se astfel tot conținutul. Tatăl n-a mai zis nimic.

Un alt caz: un bărbat a ascuns un obiect pentru a-l împiedica pe un sugar să-l înghită. Sugarul împreună cu un alt băiat de 6 ani a început să caute obiectul pe corpul bărbatului, ceea ce a

produs multă veselie. De aici s-a ajuns la un schimb ludic de lovituri între bărbat și băiatul de 6 ani. În timpul escaladării acestui schimb, bărbatul a aplicat câteva lovituri prea puternice. Băiatul a fugit urlând și s-a întors cu un corn de antilopă și câteva vase mari. Tatăl băiatului, care se afla și el acolo, a dat o turnură hazlie întâmplării, l-a liniștit pe furios, care în cele din urmă a început din nou să râdă.

Încercarea copiilor foarte mici de a-i lovi pe adulți cu bețe nu provoacă reacții punitive, ci râs, ceea ce îi încurajează pe copii să persevereze. În acest mod este întărită conștiința de sine a copiilor.

D.7. SOCIALIZAREA AGRESIVITĂȚII INFANTILE

Socializarea comportamentului agresiv se realizează în primul rând în grupele de copii. Copiii mai mari intervin atunci când doi copii mai mici se ceartă, pedepsindu-l pe atacator și consolându-l pe cel atacat. Tot copiii mari sunt aceia care urmăresc respectarea regulilor împărțitului și ale jocului. Cu diferite ocazii a fost susținută teza că copiii ar trebui să se socializeze singuri, fără intervenția adulților. Însă, așa cum a arătat Sbrzesny (1976), așa ceva este posibil doar când într-o grupă de joc sunt adunați copii de vârste diferite, ceea ce nu se întâmplă în grădinițele occidentale.

Adulții intervin verbal doar atunci când un copil atacat plânge prea mult timp. Nu am avut niciodată ocazia să observ că agresiunea unui copil mai mare a fost încurajată. Faptul devine evident dacă vom compara educația din cultura boșimană cu educația din alte culturi. O mamă Himba sau Waika nu-și va consola copilul atacat, ci, așa cum am mai arătat, îl va îndemna

să riposteze. Am putut observa cum o mamă Himba, al cărui copil nu i-a urmat îndemnul, continuând să urle, și-a lovit puternic băiatul. La indienii Waika am filmat o scenă în care agresorul era ținut de adulți, iar sora mai mică încurajată să se răzbune prin mușcături și lovituri. Și în cultura occidentală se pretinde de la cel atacat să se apere, să nu fie laș.

Boșimani au alt ideal cultural. Ei sunt pacifici, ceea ce nu înseamnă că agresivitatea lipsește. Însă ei nu-și cultivă înclinațiile agresive. Nu am văzut niciodată copii trăgând unii în alții cu săgeți jucărie. Dimpotrivă, la războinicii indieni Waika, acesta este un joc preferat al copiilor.

D.8. AGRESIVITATEA ÎN LUMEA ADULȚILOR

Boșimani au un temperament coleric, și, deși ei au idealuri pacifice, adesea se ajunge la ceartă, care nu rareori se încheie cu homicid. Lee (1969, 1979) a constatat că frecvența crimelor la boșimani !Kung o depășește pe cea înregistrată în Statele Unite. Heinz (1967) a arătat că boșimani !Ko îi maltratează și ironizează pe membrii grupului cu rang inferior. Adesea se amenință reciproc cu moartea: „Am să te ucid cu doctoria mea”. El descrie accesele de furie ale boșimanilor: „Un boșiman furios se va așeza jos cu o figură care exprimă o intensitate incredibilă a furiei. De aici și până la o confruntare cu bețe și măciuci nu mai e decât un pas. Dacă motivele sunt serioase, în luptă se vor folosi cuțite și sulite...” (Heinz, 1967, p. 6). Gelozia duce la lupte între cei căsătoriți, iar uneori adulterul se sfârșește cu vărsare de sânge.

La scurt timp după ce grupul nostru de boșimani s-a mutat de la Takatswane în Bere, pentru a beneficia de o nouă sursă de apă, în același loc au apărut și boșimani Okwa, care aparțineau

aceluiasi nexus. Cele două grupuri trăiau într-o vecinătate mai strânsă ca altădată, când grupul Okwa locuia pe teritoriul grupului Takatswane. Faptul acesta a condus la numeroase conflicte. În decembrie 1973 s-a ajuns la o confruntare serioasă care a lăsat urme serioase: o rană deschisă la cap, în cazul unui bărbat, o rană provocată de mușcătură la mâna altui bărbat, coaste rupte și răni mai ușoare. Unul din bărbați a trebuit transportat la Ghanzi pentru îngrijiri medicale.

Heinz (1967) relatează istoria unei crime. Un bărbat cânta la un instrument muzical pe care îl dorea și un altul. Cel din urmă s-a adresat primului: „Ai cântat destul, lasă-mă acum și pe mine să cânt”. Acesta n-a reacționat în niciun fel și a continuat să cânte. Atunci solicitantul a încercat să-i smulgă instrumentul și văzând că nu reușește s-a înfuriat atât de tare încât l-a lovit în cap cu bățul pentru săpat atât de puternic, încât bățul s-a rupt, apoi a luat instrumentul și a plecat. Victima a luat o săgeată otrăvită și a străpuns cu ea brațul atacatorului. Ceilalți membri ai grupului l-au urmărit pe ucigaș, dar acesta a reușit să scape. Cel cu brațul străpuns a murit a doua zi.

Boșimani se străduiesc să împiedice transformarea confruntărilor în lupte. Când se creează tensiuni între familiile unei hoarde, una din ele părăsește pentru un timp hoarda.

Există și o cale verbală de rezolvare a conflictelor. Dacă cineva a fost jignit, el se plânge seara, când stă în fața colibei sale. Nu este pronunțat niciun nume, dar, în comunitatea mică, fiecare știe despre cine este vorba. Astfel, cel reclamat este supus unei puternice presiuni sociale pentru a realiza împăcarea, schimbând în ziua următoare cuvinte prietenești cu cel jignit. Există de asemenea disponibilitatea de a trece cu vederea încălcarea bunelor moravuri.

Hoarda de boșimani !Ko studiată de noi mai întâi la Takatswane și care în 1972 s-a mutat în Bere a început să se îndeletnicească cu creșterea animalelor. Perioada de trecere de la îndeletnicirea de culegător la cea de crescător de animale s-a dovedit a fi dificilă, caracterizată de numeroase conflicte provocate de posesia animalelor; certurile degenerau mai des ca înainte în băți.

Nu trebuie însă să deducem de aici că proprietatea duce la augmentarea agresivității. Mai curând era vorba de dificultăți de adaptare în condițiile ducerii la o nouă modalitate de asigurare a existenței. Crescătorii de vite adaptați cum sunt Himba din Kookoveldes (Africa de Sud) nu sunt mai agresivi în cadrul grupului decât boșimani !Ko înainte de a deveni crescători de vite.

D.9. AGRESIVITATEA VERBALĂ

În timpul certurilor boșimani se batjocoresc reciproc. În astfel de dispute se manifestă tendința de dezumanizare a celuilalt despre care am mai vorbit; de asemenea, se fac aluzii la defectele celuilalt, în special în domeniul sexual. Femeile se atacă reciproc cu formule ca³⁰:

a maga'i	tu rahat!
a sa a tshxa	du-te și mănâncă rahat!
n // aba kane ka a	nu-mi plac!
a ba n / 'a	o să mori!

³⁰ Aceste informații mi-au fost furnizate de doamna Elizabeth Wiley, care în 1973 a devenit prima învățătoare a copiilor de boșimani din Bere.

Femeile folosesc adesea comparația cu animalele:

a ki n / u	ești o hienă!
------------	---------------

Expresiile insultătoare se referă adesea la organele sexuale:

a ≠ n ≠ gaba / i	penisul tău nu e bun!
ke ≠ a'a ≠ auku bi ≠ uli	clitorisul tău e ca un ciot lung!
a / anate ≠ auku be chune	labiile tale sunt tot atât de lungi ca ale unui pavian

O altă formulare:

n ki dzai ma a e	mi-e foame, o să te mănânc!
------------------	-----------------------------

ceea ce într-o traducere liberă ar însemna:

Sunt atât de furios(ă) pe tine, încât te-aș mânca.

După Heinz, formulările mai simple îndreptate împotriva unui bărbat sunt: „Tu penis!”, „Tu testicule” sau împotriva unei femei: „Tu vagin”. De asemenea, celei vizată i se aduce învinuirea: „Ai relații sexuale cu tatăl (fratele) tău”.

D.10. REACȚIA DE RESPINGERE

ȘI MODALITĂȚILE DE DESCĂRCARE A AGRESIVITĂȚII

Adesea boșimani se ironizează reciproc în legătură cu acele comportamente care se abat de la normă. Orice stângăcie devine prilej de râs. Astfel, când un boșiman bătrân care nu mai vedea bine s-a împiedicat de un obiect și a căzut, toți cei de față au izbucnit în râs. De asemenea, boșimani râdeau de noi, vizitatorii, atunci când comportamentul nostru era foarte deosebit de al lor. Boșimani râd și de defectele fizice ale celor apropiați.

dea bine s-a împiedicat de un obiect și a căzut, toți cei de față au izbucnit în râs. De asemenea, boșimani râdeau de noi, vizitatorii, atunci când comportamentul nostru era foarte deosebit de al lor. Boșimani rîd și de defectele fizice ale celor apropiați.

La boșimani există reguli precise despre cum și cu cine se glumește. Partenerii unei relații de glumă au voie să se batjocorească și să-și spună lucruri nepermise în afara acestei relații. Prin intermediul unor astfel de relații de glumă agresivitatea este descărcată într-un mod inofensiv.

Prin ironizare și râs se urmărește alinierea marginalilor. Cei care ironizează scot în evidență prin imitare caricaturală comportamentul care le este dezagreabil; imitarea este însoțită de râs. Există o serie de modalități specifice ale batjocoririi care pot fi întâlnite și în alte culturi. Astfel, este folosită scoaterea limbii, care reprezintă o formă ritualizată a scuipării (Eibl-Eibesfeldt 1973). Fetele batjocoresc prin două forme de prezentare genitală: a) ele se așază în fața celui pe care vor să-l ridiculizeze și-și ridică cach-sexul; b) se întorc cu spatele la el și fac o plecăciune adâncă. În ambele cazuri sunt prezentate organele genitale. Această mișcare poate fi cu ușurință confundată cu mișcarea de arătare a feselor. Totuși, mișcarea și comportamentele adiacente sunt diferite. În ultimul caz, fetele obișnuiesc să-și pună nisip între fese, care este eliberat în momentul aplecării în fața celui ridiculizat. Este vorba probabil de o defecare ritualizată (pentru aceasta pot fi consultate documentele filmice HF 1 și 2).

D.11. MAGIA NEAGRĂ

Magia neagră este utilizată atât împotriva membrilor grupului de apartenență, cât și împotriva celor străini de grup. Cu

ocazia ultimei mele vizite mi s-a povestit că un membru al hoardei Takatswane, într-un moment de enervare, provocat de un bantu, a „aruncat oasele” pentru a-i provoca moartea (ceea ce totuși nu s-a întâmplat). Tehnica aruncării oaselor este aceeași ca cea folosită în scopuri oraculare³¹. Sunt cunoscute de mult micile arcuri ale boșimanilor, considerate ca instrumente de ucidere („revolverul boșiman”). Germann (1922) a descoperit că de fapt este vorba de un instrument magic, folosit și pentru a dăuna unui adversar. După Dornan (1925), boșimani obișnuiesc să danseze înaintea unei expediții de război, prilej cu care ei își lansează săgețile minuscule în direcția dușmanului sau a soarelui. Vedder (1952/53) a observat de două ori utilizarea săgeților magice împotriva dușmanului. „Într-unul din cazuri un boșiman care fusese trădat de un altul, a tras o săgeată în coliba acestuia (pontok). Când, cu totul întâmplător, acest boșiman a murit (de sifilis, așa cum s-a constatat medical), toți boșimani au fost convinși că săgeata magică i-a provocat moartea” (p. 167). Wilhelm relatează că un hoț de vite a tras o săgeată în casa unui colonist alb pentru a-l împiedica prin boală sau moarte să-l urmărească. Cu altă ocazie a văzut cum un boșiman care suferea de reumatism și-a tras o săgeată în coapsă. „El părea a crede că cel care-i provoacă durerile este un dușman care poate fi omorât prin forța magică a săgeții” (Wilhelm 1953, p. 167). De asemenea, boșimani cred că se pot face vrăji prin otrăvirea urinei sau fecalelor cuiva.

³¹ Oasele de antilopă sunt aruncate de respectivul în fața sa pe pământ. Din poziția oaselor se poate afla unde se află vânatul sau cine va veni în vizită. În sfârșit oasele pot fi aruncate în așa fel încât să indice o anumită direcție și să conjure producerea evenimentelor. Înaintea aruncării, oasele sunt scuipate.

4. Erori de înțelegere și prejudecăți în științele omului

Caracterul pacific al culturii vânătorilor și culegătorilor se dovedește la o analiză atentă a fi un simplu mit. Există culturi cu un ideal pacific și culturi cu ideal războinic, indiferent dacă este vorba de vânători sau de agricultori. Astfel, populația de culegători și vânători Negritos din Andamanen este în mod manifest agresivă. Și aborigenii din Australia se luptă mult, deși ei își apără teritoriile într-un mod diferit. Schindler (1974) a acumulat noi exemple de populații agresive de vânători și culegători din spațiul sud-american. Cu nu mult timp în urmă am vizitat populația Agta din Luzon (Filipine) și am întrebat, prin intermediul traducătorului, dacă s-ar împotrivi ca altcineva să culeagă hrană pe porțiunile de coastă pe care le posedă sau dacă ar îngădi într-un mod oarecare domeniul. „Nu, deloc” mi-au răspuns, „totuși dacă ar veni cutare și cutare”, și au pronunțat câteva nume, „atunci ne-am lupta, căci ei ne-au făcut întotdeauna rău prin vrăji, iar părinții noștri au purtat război împotriva lor”. Cei la care se refereau erau vecinii lor.

Gardner (în Lee și DeVore 1968, p. 341) a avansat o teorie care merită un examen mai atent. El susține că vânătorii și culegătorii din zonele retrase cultivă idealuri pacifice, în timp ce cei din celelalte zone au idealuri războinice. În orice caz, afirmația frecvent repetată, că vânătorii și culegătorii ar fi în general mai pacifici decât popoarele aflate pe o treaptă de dezvoltare mai înaltă se dovedește a fi falsă, atât de falsă încât se ridică întrebarea cum se menține această teză în pofida evidenței unor fapte de mult cunoscute. Temeiul pare a fi dorința adeptilor teoriei mediului ca omul să fie modelabil și frica lor ca nu cumva trăsătu-

238 rile înnăscute ale omului să nu se împotrivescă ideologiei lor. Antropologii care susțin teoria influenței hotărâtoare a mediului se străduiesc să demonstreze plasticitatea culturală a omului și în același timp nedeterminarea sa biologică.

Margaret Mead este cea care a lansat ideea că natura umană reprezintă materia primă cea mai nediferențiată și amorfă, pe care abia societatea o modelează (Mead, 1939, p. 212). Această afirmație este susținută printr-o altă, conform căreia foarte multe, dacă nu toate din trăsăturile pe care le numim masculine sau feminine depind de sexul biologic în aceeași măsură în care depind și îmbrăcămintea, manierele, formele de acoperire ale corpului, pe care societatea le impune unui anumit sex într-o anumită perioadă (Mead, 1939, p. 280).

Mead invocă un număr de culturi ca argument pentru tezele menționate mai sus. La arapeșii din Noua Guinee ea înregistrează un ideal cultural care formează ambele sexe în spiritul responsabilității și al cooperării. Bărbații acestei culturi nu se manifestă războinic, iar războaiele sunt necunoscute. În opoziție cu aceasta, populația Mundugumur din Noua Guinee este violentă, orgolioasă, brutală și lipsită de măsură, asemenea atitudini fiind caracteristice pentru ambele sexe, care arată sentimente tandre. Cauza acestei diferențe trebuie căutată, după M. Mead, în educația timpurie: copiii arapeși sunt înconjurați de dragoste. Li se oferă multe prilejuri de contact corporal, iar pedepsele corporale nu sunt cunoscute. Dimpotrivă, copiii Mundugumur sunt tratați dur încă din copilăria timpurie. Deoarece părinții nu-i doresc, ei se nasc într-o lume ostilă. Însăși alăptarea se produce în condiții de enervare și conflict. Băieții învață de timpuriu să-i considere pe ceilalți băieți drept dușmani.

Fără îndoială, comportamentul omului poate fi modelat cultural și există culturi care cultivă un ideal pacific și egalitar, după cum există culturi care au un ideal războinic și neegalitar. Această plasticitate nu constituie un argument în favoarea ideii că natura umană constituie cea mai nediferențiată materie primă. Prin educație pot fi reprimite înclinații foarte specifice și diferențiate, cum ar fi agresivitatea și năzuința ierarhică. Dacă această reprimare poate fi totală, este o altă problemă. Iar observațiile realizate de Margaret Mead nu documentează faptul că comportamentul uman poate fi modificat la fel de ușor în orice sens. Este adevărat că descrierile realizate de M. Mead lasă impresia că lucrurile ar sta într-adevăr astfel, dar se pare că ea a îngroșat anumite aspecte, ceea ce justifică o atitudine critică. Lucrările lui Fortune (1939) arată că populația arapeș nu este atât de pașnică cum o prezenta Mead. Printre altele, ea poartă războaie.

Fără a intenționa să diminueăm meritele pe care le are M. Mead pentru antropologie, trebuie totuși să menționăm anumite deficiențe ale culegerii materialului practică de ea. Astfel ea îi prezintă pe oameni ca fiind ușuratici, veseli, superficiali în relațiile de dragoste și familie, pacifici, lipsiți de o ierarhie rigidă, fără virtuți războinice. În 1967 când l-am vizitat pe Derek Freeman în Saanapu (Samoa), acesta mi-a atras atenția asupra anumitor inexactități ale descrierilor realizate de M. Mead. În 1983 critica sa a apărut sub formă de carte.

Margaret Mead afirmă că „în Samoa copiii nu depind afectiv de părinți” (1939, p. 239). Însă chiar în prima zi a șederii mele în Samoa, Derek Freeman mi-a arătat următoarea scenă: un băiețel, care urla pentru că voia să plece cu mama sa în barcă a trebuit să fie reținut cu forța pe țărm de o soră mai mare. Scena se

repetă aproape în fiecare zi. „Curajul în război nu a fost niciodată o virtute foarte importantă în Manna; războiul era o chestiune locală, de răzbunare mărunță în care mureau doar doi-trei oameni” (Mead 1928, p. 484). În alt loc Mead subliniază că războinicii n-au avut niciodată o poziție importantă în societatea samoană, curajul nefiind considerat ca o virtute de seamă. Ea a trecut cu vederea faptul că pe fiecare monedă apare cuvântul „malietoa” (războinic curajos”) și că acesta constituie titlul cel mai înalt pe care-l poate avea o căpetenie. Conform legendei, acest titlu s-a născut cu 700 de ani în urmă, în războiul cu populația Tonga, care se stabilise cu 700 de ani în urmă în Sawaii, Upolu și Tutuila, crușată fiind doar Manua. Invadatorii au fost în cele din urmă alungați, iar conducătorii celor în retragere – Talaifei’i — ar fi rostit la plecare următoarele cuvinte:

Malie toa, malietau	Războinic brav, care ai luptat curajos
’Ou te le toe sau	N-am să mai vin niciodată
I Samoa i se aliulutau	În Samoa pentru a face război
’A’o lè a ’ou sau	Am să vin doar
I aliulafalau	Să fac o vizită prietenească

(Din Krämer 1902, p. 259)

Tot la Krämer găsim și alte dovezi referitoare la curaj și virtuțile războinice. Însă M. Mead a preferat să zugrăvească tabloul unei insule tropicale idilice în care problemele civilizației nu au pătruns. „Iubirea romantică, așa cum o cunoaște civilizația

noastră, indestructibil legată de *ideile de monogamie, exclusivitate, gelozie și constantă fidelitate* nu există în Samoa” citim în celebra sa carte *Coming of Age in Samoa* (1966, p. 88). Însă D. Freeman mi-a atras atenția că tocmai samoanii sunt cunoscuți ca „puritani” mării sudului. Ei nu sunt atât de conștienți ca europenii, dar idealul lor nu recomandă superficialitatea, nestatornicia și lipsa de romantism.

Reprezentanții științelor umane se arată plini de prejudecăți față de admiterea unei determinări genetice și filogenetice a comportamentului uman, biologilor aducându-li-se învinuiri grave. Astfel, Marwin Harris (1968) l-a calificat pe Charles Darwin drept rasist. Dar, întrucât se știe că Darwin s-a pronunțat împotriva sclaviei, că i-a considerat pe negrii din Brazilia superiori fizic și moral albilor care trăiesc acolo, Harris a creat conceptul de „rasism științific”. Oricine încearcă să înțeleagă rasele ca adaptări la mediu și caută corelații între caracteristicile moștenite și particularitățile comportamentului se expune riscului de a fi considerat „rasist”. Freeman (1970, 1974) a condamnat energic astfel de interpretări. Conform acestei logici, cel care evidențiază determinarea parțial genetică a rolurilor sexuale masculine și feminine trebuie atacat și ironizat ca „sexist”. Cel care înregistrează factorii determinanți innăscuți ai comportamentului agresiv se expune riscului de a fi calificat drept „militarist”, iar cel care vorbește de acțiunea selecției în planul culturii riscă să fie etichetat drept adept al darwinismului social (Tobach și colab., 1974).

Care este în realitate motivul neacceptării factorilor determinanți biologici în comportamentul uman? Literatura de specialitate pare a indica drept motiv teama că factorii biologici sunt în același timp imuabili, nemodelabili și necontrolabili. Luria

(1973) vorbește în cartea sa despre un biologism fatalist, care ar susține că „războiul, criminalitatea și ura rasială sunt expresii ale unei tendințe biologice irezistibile” (p. 182). Berkowitz (1962) se exprimă într-o manieră asemănătoare în cartea sa, care, din acest punct de vedere, merită a fi luată în serios, atunci când afirmă următoarele în legătură cu teza freudiană despre un instinct agresiv la om: „Dincolo de semnificația teoretică, ipoteza freudiană are și o semnificație practică. Instinctul agresiv nu poate fi eliminat nici prin reforme sociale, nici prin înlăturarea oricărei frustrări. Conform acestei concepții, nici permisivitatea absolută a părinților, nici realizarea oricărei dorințe nu poate elimina conflictul dintre oameni. Consecințele pentru politica socială sunt evidente: civilizația și ordinea morală trebuie să se bazeze pe forță și nu pe iubire și bunătate” (1962, p. 4).

Aceeași teamă se află și în spatele învinuirilor care sunt aduse etologilor că ar reabilita agresivitatea, ar justifica-o și ar prezenta-o ca pe destinul inalienabil al omului. Astfel, Rattner (1970) scrie: „Din punct de vedere politic nu putem trece cu vederea faptul că uriașa reabilitare a agresivității este bine-venită pentru toți cei care au participat la crimele în masă ale ultimelor decenii... Teoria despre un instinct agresiv favorizează escamotarea problemelor într-o manieră pe deplin convenabilă gândirii burgheze conservatoare. Atenția este deturnată de la deficiențele societății și orientată exclusiv spre ipotetica «bază instinctuală» a omului, care se sustrage voinței și puterii de influențare a omului” (p. 35).

Lumsden (1970) scrie: „Pericolul teoriei despre un instinct agresiv constă în aceea că, departe de a-l emancipa pe om, ea îl poate subordona unei ideologii reacționare demonstrând necesitatea biologică internă și externă” (p. 408).

De asemenea, Lepenies și Nolte (1971), în interesanta lor critică a antropologiei, exprimă ideea că recurgerea la moștenirea arhaică a omului (agresivitatea) nu este favorabilă reflexiei sau emancipării, ci, dimpotrivă, are un caracter antiiluminist. Se susține și ideea că cel care consideră că omul este agresiv îi propune scopuri agresive. Asemenea reproșuri pot fi citate și în scrierile lui Selg (1917), Hollitscher (1973), Schmidt-Mummendey (1971), precum și în articolele publicate de Montagu (1968).

Schmidbauer tratează problema într-o manieră excesivă: „Nu este greu de văzut ce funcții ideologice îndeplinește ideea existenței unor comportamente comandate genetic la om. Tot ceea ce îl neliniștește pe consumator este explicat prin apelul la moștenirea animală din om — caracteristici moștenite sau urmări ale autodomesticirii. Războiul și genocidul, criminalitatea și poluarea, libertinajul sexual și nevrozele — toate acestea au la bază perturbări ale predispozițiilor «instinctive» ale omului. Când toți oamenii își vor fi dat seama de aceste tendințe comportamentale înnăscute, lucrurile vor merge mult mai bine” (p. 18).

Toate aceste afirmații sunt lipsite de temei, deoarece etologii s-au pronunțat întotdeauna în favoarea unui control al agresivității. Studiul agresivității realizat de etologi nu urmărește acreditarea ideii că agresivitatea trebuie acceptată ca un destin imuabil. În diferite lucrări am arătat că adaptările filogenetice și-au pierdut în societatea modernă caracterul adaptativ, devenind din acest motiv o povară istorică, asemănătoare apendicelui. La această moștenire nu trebuie în niciun caz să ne raportăm pasiv. Ca ființe culturale suntem capabili să asigurăm controlul cultural al comportamentelor determinate genetic. Înțelegerea acestei dimensiuni ne va permite să optăm pentru strategiile educaționale cele mai eficiente. În sfârșit, cel care neagă existența unor

predispoziții biologice la om riscă să-i pună în față cerințe exagerate. Această afirmație se referă în special la Skinner (1971), ale cărui idei le-am discutat în altă lucrare (Eibl-Eibesfeldt 1973).

Toate acestea ne arată cât de important este să cunoaștem structura comportamentului uman. Prejudecățile filosofice nu trebuie să frâneze procesul de cunoaștere. La începutul carierei mele științifice, Lorenz îmi spunea că omul de știință trebuie să fie gata să renunțe în fiecare dimineață la o ipoteză, dacă aceasta se dovedește falsă. Dacă se va dovedi că gândirea noastră evoluționară se bazează pe premise false, că ne-am înșelat admitând existența unor adaptări filogenetice care determină comportamentul uman și că toate dovezile obținute din studiul copiilor surzi și orbi din naștere, precum și din compararea diferitelor specii și culturi se bazează pe percepții greșite, atunci vom abandona ipotezele noastre și ne vom dedica studiului următoarei probleme: cum se explică faptul că oamenii învață la timpul potrivit ceea ce este necesar conservării speciei?

Suntem pe deplin conștienți de faptul că în efortul de înțelegere a modului în care funcționează aparatul, noi, oamenii, ne servim chiar de aparatul studiat. Ca instrument la care s-a ajuns datorită filogenezei, el are performanțe limitate. El reflectă într-adevăr o lume reală, dar nu întotdeauna fără deformări. Și așa cum în domeniul percepțiilor suntem expuși împotriva voinței noastre erorii — diferitele iluzii optice constituie un bun exemplu pentru aceasta —, tot astfel și în domeniul gândirii. Cadrele apriori ale gândirii noastre ne ușurează orientarea în lume, deoarece sunt produsul experienței filogenetice; în același timp trebuie să ținem seama de faptul că există iluzii de gândire, erori care țin de însăși funcționarea aparatului nostru de gândire. Astfel, gândirea pe bază de opoziții „sus-jos”, „cald-rece”,

„da-nu”, „sau-sau” este utilă ca principiu ordonator (am discutat despre principiul antitezei și în legătură cu comportamentul expresiv), însă în domeniul științei ne poate predispuce la o viziune simplificatoare de tipul „alb sau negru” și „sau-sau” și mai puțin la nuanțata formulă „atât cât și”. Faptul că considerăm acea fațetă a realității pe care am pus-o în evidență cu instrumentele disciplinei noastre drept întreaga realitate, și nu doar ca un aspect al ei, trebuie să se alimenteze din aceeași sursă.

La întrebarea cum și-a dobândit omul programele comportamentale se poate răspunde doar printr-un efort interdisciplinar, deoarece fiecare disciplină luminează alte fațete ale realității, însă comunicarea între discipline este îngreunată dacă cei care reprezintă alte discipline redau conceptele etologice într-o manieră falsificată, pentru ca apoi să le combată. Este cazul unei contribuții a lui Michaelis (1974) care vorbește despre o concepție „populară” asupra agresivității și prezintă în felul următor concepția etologică:

„În timp ce relatările despre războaiele distrugătoare și despre actele de violență ne silesc să luăm cunoștință despre lipsa de sens a actelor agresive, ni se oferă pentru acest fenomen o explicație plauzibilă și aparent inatacabilă cu efecte liniștitoare: un instinct este răspunzător de faptul că noi continuăm să ne comportăm agresiv, în pofida cunoștințelor noastre. Tot așa cum natura ne constrânge să dormim o bună parte a vieții noastre, să ne cheltuim banii pentru a procura hrană și pentru a realiza o climă acceptabilă din punct de vedere biologic, tot astfel nu depinde de noi să trăim în pace. Cu cât perioada în care n-am mâncat este mai lungă, cu atât mai imperioasă este nevoia de hrană; tot astfel, cu cât ne abținem mai mult timp de la acte agresive, cu atât mai puternică este înclinația noastră de a reacționa la cel

mai slab stimul agresiv sau chiar de a căuta activ prilejuri pentru acțiuni agresive. Societatea a ajuns la anumite acorduri (norme sociale) referitoare la modul general profitabil de canalizare a tendințelor naturale. Prin urmare, trebuie create și pentru instinctul agresiv canale adecvate care să nu dăuneze societății: sport, vânătoare, războaie «drepte» (p. 253).

Apoi Michaelis atacă noțiunea de instinct susținând că știința a demonstrat „de mult” că actele agresive sunt „doar reacții de răspuns la anumiți stimuli exteriori”; el explică receptivitatea manifestată față de conceptul biologic prin aceea că el ar permite eliberarea de sentimentul de vină.

Pentru etologi este clar că un comportament atât de complex cum este comportamentul agresiv nu este în întregime înnăscut și că, de aceea, este fără sens a pune întrebarea dacă el este „înnăscut sau învățat”. Mai curând ne întrebăm dacă există adaptări filogenetice în domeniul motor, receptor al sistemelor instinctuale, precum și în domeniul învățării, adaptări care să funcționeze ca factori codeterminanți. De asemenea, ne întrebăm în ce mod acești factori colaborează cu factorii învățați pentru a constitui un întreg funcțional. De aici reiese că atribuim o mare importanță influențelor educative în constituirea comportamentului agresiv uman. Războiul nu este explicat de noi ca rezultat al unui instinct agresiv. El este un rezultat al evoluției culturale, care se bazează pe evoluția filogenetică și o duce mai departe.

În procesul pseudospeciației culturale grupurile de oameni se scindează și se separă unele de altele ca și cum ar reprezenta specii diferite. Astfel acțiunea mijloacelor contraagresive înnăscute ale omului este limitată doar la conflictele din interiorul grupului. Conflictul dintre grupuri „capătă trăsături care amintesc de conflictul interspecific la animale, adică devine distructiv. Acest

fapt conduce totuși la un conflict normativ. Norma culturală „ucide-ți dușmanul”, care, așa cum am arătat, este considerat ca nonom, se opune normei naturale „să nu ucizi”. Dimensiunea culturală poate reprima total dimensiunea naturală și elimina orice sentiment de vinovăție. Însă omul este capabil să înțeleagă funcționarea mecanismului biologic și să acționeze în sensul direcției impuse de acesta. Există indicii că dezvoltarea în acest sens se îndreaptă. Războaiele sunt ritualizate, se stabilesc reguli ale unei atitudini umane, războaiele de cotropire sunt în mod oficial condamnate. În ce privește ritualizarea, evoluția culturală copiază evoluția biologică, ceea ce ne permite să prevedem dezvoltările viitoare. Totuși, războiul poate evolua în mod spontan spre o formă de turnir nesângeroasă doar atunci când cel învins se poate retrage. Această situație care pune capăt luptei trebuie realizată. Pe planeta noastră suprapopulată nu mai există însă teritorii neocupate, unde cei învinși să se stabilească. De aceea, speranța ca evoluția să conducă în mod automat la o ritualizare a războiului este foarte mică. Singura speranță reală este evoluția ghidată de rațiune, care ne determină să acționăm în conformitate cu filtrul nostru de norme biologice.

Premisa necesară dezvoltării în sensul unei societăți pacifice este conștiința faptului că și reprezentanții altor culturi sunt oameni. Pentru aceasta nu este necesară amalgamarea tuturor culturilor într-o cultură unică. Educația poate cultiva prețuirea diferenței, toleranța și respectul față de alte sisteme de valori, ceea ce permite transformarea diversității culturale într-o valoare. Pentru aceasta este însă nevoie de comunicare. Celor care ridică bariere în calea comunicării și-și demonizează „dușmanii” trebuie să li se explice pericolul pe care-l presupune acțiunea lor. Pe de altă parte trebuie asigurată imunizarea populației față de

o asemenea îndochinare. Pacea mondială nu este o utopie; ea corespunde înclinațiilor noastre naturale și putem opta pentru ea. O altă condiție pentru atingerea acestui scop este garantarea internațională a existenței fiecărui popor, condiție care până acum a fost îndeplinită prin intermediul războiului și al amenințării cu războiul.

5. Formele, cauzele și funcțiile războiului

a. Formele conflictelor armate

Definiția războiului care stă la baza dezvoltărilor următoare este cea dată de Wright (1965): conflict armat între grupuri. Așa cum am arătat, războiul este un rezultat al evoluției culturale, iar originile sale se pierd în îndepărtata istorie a omenirii. Teoria difuzioniștilor care afirmă că războiul a apărut în Egiptul predinastic, răspândindu-se apoi la popoarele necivilizate este astăzi de mult depășită. De asemenea, varianta neorousseauistă a acestei idei, conform căreia conflictele armate au apărut abia odată cu agricultura, vânătorii și culegătorii fiind, în acord cu natura umană originală, pacifici, nu rezistă unui examen critic.

„În nici un moment al istoriei omenirii nu a existat o epocă de aur a păcii”, scrie Wright (1965, p. 22), unul dintre cei mai buni experți ai acestui domeniu. Doar dacă războiul este conceput, în sensul lui Clausewitz, ca un instrument rațional al politicii externe, menit a impune adversarului cu forța o voință străină, doar atunci el poate fi considerat ca o descoperire a civilizației. În acest caz războiul este, așa cum spunea Clausewitz, „continuarea politicii cu alte mijloace”. Un astfel de război presupune existența unor legi care definesc starea de război sau

pace, fiecare dintre ele fiind clar reglementată. Deosebirea față de războiul dintre populațiile arhaice este totuși doar una de grad, căci și în acest caz convențiile determină adesea desfășurarea ostilităților, în special în cazul războaielor dintre triburi înrudite. În orice caz, războiul este și pe această treaptă o formă recunoscută a conflictului dintre grupuri, caracterizată de folosirea forței. Atât definiția juridică, cât și definiția socială diferențiază starea de război de starea de pace.

S-ar părea totuși că la populațiile arhaice există grupuri care nu cunosc războaiele organizate și planificate dinainte. Ele se apără sau se răzbună ca răspuns la evenimentele imediat anterioare. Astfel, populația Tasaday, de curând descoperită în Mindanao (Filipine), nu cunoaște nici armele de vânătoare, nici armele de război. Ei trăiesc în grupuri mici, care, după cât se pare, trăiesc relativ izolate, evitând contactul cu cei care nu sunt membrii grupului. Manuel Elizalde, ministru pentru minorități Filipine, mi-a relatat că un grup al populației Tboli a vânat teritoriul populației Tasaday, fiind atacat de câțiva dintre membrii acesteia. Informatorii i-au spus că Tasaday aproape că știau să lupte și că o parte dintre ei au fost omorâți. Motivul atacului a rămas necunoscut. Se presupune că unii Tasaday au fost răniți, căzând în cursele pentru maimuțe puse de Tboli în regiunea respectivă. Nu se știe dacă aceste grupuri puțin cercetate posedă teritorii pentru vânătoare și cules. În multe privințe, această populație amintește de Phi Thong Luang (Mrabri), care — atunci când Bernatzik (1941) a intrat în contact cu ei — nu aveau arme de luptă și vânătoare. Totuși, un alt grup care să nu posede măcar arme de vânătoare nu-mi este cunoscut. De asemenea, știm că topoare de luptă, arme inutilizabile pentru vânătoare, existau în Europa încă din epoca de piatră.

La popoarele arhaice, războiul se limitează la incursiuni care presupun apropierea furișată de adversar cu o tactică amintind de vânătoare. Wilhelm (1953) descrie atacul unui grup de boșimani !Kung asupra altui grup !Kung. Conflictul a fost provocat de o dispută în legătură cu vânatul, prilej cu care un om și-a pierdut viața. Hoarda din care făcea parte acesta s-a răzbunat. Toți bărbații capabili să poarte armă au înconjurat în taină satul dușmanilor.

„În sat nimeni nu bănuia pericolul. Femeile se întorceau cântând de la câmp și au început să pregătească masa de seară. Zgomotul produs de piua cu care își fărâmișau hrana trăda adversarilor prezența locuitorilor. Familiile discutau liniștite în timp ce mâncau. Lumina amurgului s-a stins, iar noaptea a învăluit totul într-un întuneric adânc. Ici și colo se mai zărea câte un foc. Un copil plângea în somn.

În acest timp dușmanii se apropiau în liniște, asemeni unor serpi din toate părțile. Atacul urma să aibă loc abia odată cu răsăritul soarelui. Cercul dușmanilor se strângea tot mai mult în jurul satului. Nu toți locuitorii dormeau. Nici câinii nu adormiseră și nu trebuiau întărâțați. Noaptea s-a scurs în liniște. Lumina răsăritului anunța o nouă zi. Totul era cufundat într-un somn adânc; chiar și câinii uitaseră de vigilență și, zgribuliți, se ghemuiseră lângă rămășițele focului pentru a dormi. Dușmanul era tot mai aproape. Începea să se crape de ziuă. Dintr-odată, asupra victimelor adormite se reped din toate părțile năvălitorii strigând cu săbiile ridicate. Ici și colo câte un bărbat trezit brusc încearcă să pună mâna pe arme, dar este repede lichidat. Alții, care au reușit să ajungă la săbii, se luptă cu curajul disperării, însă năvălitorii sunt atât de numeroși, încât sunt repede străpunși. Femeile încearcă să-și ia copiii și să fugă. Ele sunt omorâte fără

milă. O mamă a reușit să-și ia mezinul și să fugă. Când se afla pe punctul de a scăpa, o săgeată i se înfige în coaste. Din cauza durerii abandonează copilul și încearcă să se târască mai departe. Puterile o părăsesc curând și gemând se oprește. Urmăritorii se apropie cu strigăte înspăimântătoare. Câteva lovituri cu kirri distrug craniul copilului și omoară mama. Doar câțiva norocoși reușesc să se salveze și să se adăpostească într-un sat prieten. La răsărit, un soare roșu luminează cu primele raze locul măcelului. Învingătorii rămân în sat pentru a prăda. Tot ceea ce este utilizabil este luat. Vasele de lut sunt sparte, iar colibele incendiate. Încărcați cu obiectele prădate, boșimani se întorc acasă. În depărtare urlă un câine care nu poate înțelege ce i s-a întâmplat stăpânului. Apoi se instalează o liniște de moarte. În curând ereții de stepă vor începe să zboare deasupra satului distrus; le vor urma vulturii negri, iar noaptea cadavrele vor fi devorate de șacali și hiene. Dacă peste câteva zile puținii supraviețuitori revin la locul de baștină, ei vor găsi doar câteva vase ale rudelor lor. Dar și pentru ei va veni într-o zi clipa răzbunării, când vor plăti cu aceeași monedă, chiar dacă între timp se scurg ani numeroși. Astfel triburile și clanurile dușmane se află într-un război permanent. Greșelile individuale sunt plătite de toți" (p. 160).

După Strehlow (1915), triburile Aranda din Australia Centrală poartă războaie în felul următor: căpeteniile care doresc să înceapă un război invită mai întâi, prin intermediul unor mesageri, căpeteniile prietene să participe la ostilități. Mesagerii aduc un șnur făcut din părul celor morți, un os, pe care-l poartă în nas, o pană de vultur și o mică tjurunga³². Nu este nevoie să spună alt-

³² O scândură sacră pe care sunt gravate într-o formă puternic stilizată simbolurile totemului tribului și istoria acestuia.

252 ceva. Mesajul este imediat înțeles, iar dacă grupul nu vrea să-și atragă dușmănia unui prieten, atunci adunarea bărbaților trebuie să se declare de acord cu participarea la război. Dacă hotărârea a fost adoptată, căpetenia le restituie mesagerilor obiectele aduse. Mesagerii își continuă acțiunea mergând la grupul următor. Războinicii invitați să participe la război se adună pe teritoriul căpeteniei care a fost invitată mai întâi, înainte de a intra pe teritoriul căpeteniei care a făcut invitația, sunt trimiși mesageri care să anunțe venirea. Pe parcurs sunt aprinse, din loc în loc, focuri pentru a anunța și în felul acesta apropierea războinicilor. Căpetenia care conduce războiul își îndeamnă războinicii să se împodobească. Aceștia își pictează pieptul și abdomenul cu dungii albe și negre. Cei care sosesc vor adopta și ei aceleași decorațiuni. Războinicii aparținând diferitelor grupe se salută cu formula „wa wa wa bau”. Apoi căpetenia supremă spune: „Să mai dormim aici doar o noapte; mâine pornim să-l lovim pe dușman”. În timpul nopții își creează o dispoziție agresivă cântând cântece războinice. Strehlow a tradus unul din cântece:

1. De unde sunt cei care pleacă departe?
Ei s-au pictat în negru.
2. Străpunge-i penisul cu osul cel ascuțit
Pune osul la capătul penisului!
3. Asemeni apei curge sângele din penisul cel lung
Peste umărul celor care stau în față.
4. În aruncătorul de lănci
Am pus o lance, o lance am pus eu.
5. Aruncătorul de lănci aruncă lancea, aruncă lancea,
Lancea lovește dușmanul, lancea lovește.
6. Vârful ca un cârlig al lăncii

Sfășie dușmanul.

7. Lancea vâjâie, ea vâjâie
Lancea trosnește.
8. Ea îl lovește mortal pe dușman, îl lovește mortal
El nu-și poate scoate lancea din rană.
9. Ca un jack-arro³³ s-a prăbușit cel lovit la pământ
El s-a întunecat precum cerul.
10. Îi smulgem măruntaiele și-i mâncăm grăsimea,
După ce i-am luat pielea.
Îi sfășiem măruntaiele.

Cântecul se referă la un ritual pe care-l realizează războinicii în noaptea care precede atacul: cu un os ascuțit ei își deschid rana circumciziei³⁴ și lasă sângele să curgă pe umărul celuilalt, cu scopul ca brațul drept să devină puternic. Apoi, ca într-un fel de autoîndocrinare, se familiarizează cu ideea uciderii. În plus, cântecul conține amenințări canibalice.

În ziua următoare, bărbații se adună și continuă pregătirea psihologică. Se joacă cu aruncătorul de lănci și caută să se convingă că sunt invulnerabili. Fiecare vorbește cu sine însuși, ceea ce reprezintă cu siguranță o metodă de a depăși frica. Apoi, complet înarmați, încep marșul. Înnoptează în jurul taberei dușmanului și atacă înainte de începutul zilei, când totul este cufundat într-un somn profund. Înaintea atacului, căpetenia dă fiecărui războinic un șnur împletit din părul celor morți și îi introduce în gură și în brațara brațului drept o bucată din coada unui viezure pentru ca să-i pună foc în măruntaie și să poată lovi mai bine dușmanul. Toți

³³ Pasăre de pradă care se repede cu o mare viteză asupra prăzii.

³⁴ Triburile din Australia Centrală practică tăierea de-a lungul uretrei (subincizie).

își pictează o dungă albă pe frunte și pe nas. Apoi se strecoară spre tabăra dușmanului pe care o înconjoară și o atacă cu strigăte de „wai, wai, wai”. Mai întâi sunt vizați bărbații adormiți, care sunt străpunși cu lancea; ulterior sunt omorâte cu bețe femeile, în timp ce se strigă „kukukukuku” și, în cele din urmă, copiii mici, cărora li se zdrobește capul de pietre sau copaci. După măcel, învingătorii desfac abdomenul celor uciși și mănâncă câteva bucăți din țesutul adipos al abdomenului. Victimele rămân neîngropate. Lăncile sunt spălate de sânge în apa unui izvor, iar amestecul de apă și sânge este băut de tinerii războinici, pentru a se întări.

Nici populația Maori nu cunoaște mila față de cei învinși. Cu o sută de ani în urmă un Maori bătrân îi povestea unui observator occidental: „...de îndată ce rezistența adversarului a fost înfrântă și acesta pus pe fugă, un urmăritor rapid poate lovi în cap, într-un timp scurt, mai mult de o duzină de oameni. Și acesta este scopul — marele scop al războinicului care aleargă repede... să urmărească imediat și din fugă să-l rănească pe cel urmărit cu o lovitură în cap astfel încât ceilalți să-l prindă cu ușurință și să-l ucidă. Nu rareori se întâmplă ca un războinic puternic și rapid să rănească cu lancea zece sau doisprezece oameni, așa încât să fie uciși de cei care vin din urmă” (F.E. Maning, 1876, p. 147). Dușmanii uciși sunt mâncați. La Maori războaiele sunt acte de răzbunare pentru furt sau alte nelegiuiri.

S-ar părea totuși că oamenii au învățat încă de timpuriu că astfel de acte de cruzime se pot întoarce împotriva lor. În orice caz, putem înregistra elaborarea unor convenții chiar în cultura culegătorilor și vânătorilor și a agricultorilor neolitici. Anumite reguli limitează pierderile de ambele părți. Se practică parțial lupta tip turnir (cu bețe), așa cum am văzut că se întâmplă la populația Hadza. Luptele australienilor sunt și ele adesea regle-

mentate. Lumholtz (1890) descrie foarte sugestiv o luptă intra-tribală ce a avut loc în Australia de Nord-Est. Părțile adverse, însoțite de femei și copii, se înfruntă, împodobite ca de sărbătoare și înarmate cu sulițe, măciuci, bumerang și săbii grele din lemn: atacatorii se reped asupra adversarului cu strigăte de război:

„Famiile străine stau adunate în fața colibelor lor, situate la marginea pădurii. De îndată ce atacatorii s-au oprit, trei dintre ei ies în față provocator, cu scutul în mâna stângă și cu sabia³⁵ în mâna dreaptă. Capetele lor sunt împodobite cu elegante pene albe și galbene ale papagalului cacadu... Cei trei bărbați se apropie de ai noștri cu salturi lungi, elastice. Din când în când se avântă în aer asemeni pisicilor, pentru ca apoi să revină în spatele scuturilor lor, care-i acoperă atât de bine, încât abia îi putem vedea în iarba înaltă. Această manevră se repetă de câteva ori, până când se apropie la 20 de metri de bărbații noștri, unde se opresc.

Acum încep duelurile. Trei bărbați din tabăra noastră ies în față pentru a răspunde provocării. Ceilalți rămân deocamdată liniștiți. Poziția de atac obișnuită este următoarea: scutul în mâna stângă și sabia ridicată în mâna dreaptă. Sabia este atât de grea încât trebuie mănuită asemeni unui ciocan greu de fierărie pentru a lovi cu toată forța scutul adversarului. De aceea războinicul este obligat să sprijine sabia pe pământ înainte de începerea bătăliei; apoi este dusă în spate și din această poziție este îndreptată spre capul adversarului. După ce lovitura a fost aplicată, vine rândul adversarului să lovească. Schimbul de lovituri ia sfârșit în momentul în care unul din combatanți a oboșit și se declară învins sau când se sparge un scut, ceea ce face ca posesorul să fie declarat inapt de luptă.

³⁵ Este vorba de săbii de lemn.

În timp ce primele trei perechi se luptă, încep și alte perechi lupta. Desfășurarea luptei nu este supusă unei reglementări rigide. Uneori lupta este inaugurată prin folosirea lăncilor aruncate de la distanță; doar când se ajunge la mică distanță sunt folosite săbiile. Nu rareori lupta se desfășoară de la distanță, folosindu-se bumerangul, măciucile, lăncile care sunt aruncate în scuturile adversarului. Sălbaticii sunt foarte abili în a para loviturile și rareori sunt răniți de loviturile primelor două feluri de arme. În schimb, lăncile străpung cu ușurință scutul, pătrunzând atât de adânc, încât îl rănesc pe purtător, care este considerat inapt de luptă și trebuie să se declare învins. Pe câmpul de luptă se află tot timpul șapte sau opt perechi, dar nu aceleași.

Femeile strâng armele și dacă războinicul participă la mai multe dueluri, soția sa îl aprovizionează pe întreg parcursul luptei cu arme... Chiar și femeile bătrâne participă la luptă. Înarmate cu aceleași bețe pe care le folosesc la dezgroparea rădăcinilor, ele rămân în spatele luptătorilor. Adesea ele înconjoară câte patru-cinci un bărbat ținând și întărâtându-l. Bărbații sunt astfel atacați tot mai puternic. Dacă unul dintre ei este doborât, femeile bătrâne se adună în jurul său și-l protejează ținând bețele deasupra lui și strigând: Nu-l omorî, nu-l omorî!

În imediata apropiere a câmpului de luptă am urmărit ca spectator captivanta înfruntare care durează de mai bine de trei sferturi de oră. Bumerangurile și măciucile îmi vâjâiau pe la urechi, ceea ce nu m-a împiedicat să urmăresc cu mare interes izbucnirile pasionale ale acestor copii sălbatici ai naturii. Ar fi de așteptat ca după o astfel de ciocnire să vedem războinici căzuți într-o baltă de sânge; totuși, datorită participării rudelor și prietenilor, așa ceva este o raritate. Doar unul din războinici a fost ușor rănit de un bumerang în partea superioară a brațului, de-

venind astfel obiectul milei tuturor. În duelul următor, un războinic a fost străpuns de lance și, întrucât aceasta nu a putut fi scoasă din rană, tribul său l-a purtat trei zile, până a murit. Lupta s-a încheiat imediat după apusul soarelui, și, în timp ce emoția produsă de evenimentele zilei persista, fiecare trib și-a căutat loc de tabără. În timpul nopții nu s-a dormit prea mult, ci s-a vorbit; multe familii au fost bulversate, unii bărbați pierzându-și soțiile, iar acestea căpătând alți soți. A doua zi, în răcoarea dimineții, duelurile au continuat încă o oră; apoi mulțimea s-a împărțiat, fiecare trib întorcându-se în țara sa" (Lumholtz după Weule 1916, p. 24–28).

La început, regulile de luptă au fost stabilite de grupurile apropiate din punct de vedere etnic și care se înțeleg mai ușor între ele. Astfel, papuașii Kiwai îi disting foarte clar pe dușmanii care aparțin unor comunități înrudite de cei aparținând altor triburi, considerați ca dușmani ereditari (Landtmann 1927). În timp ce luptele din interiorul tribului nu sunt sângeroase, atitudinea față de dușmanii ereditari este cu totul alta: se urmărește uciderea lor. Pentru observatorul european, aceste lupte care se desfășoară cu mult zgomot par deosebit de periculoase. În realitate, rareori se ajunge la răniri mortale. Combatanții se bombardează cu săgeți și pietre, îndreptate spre picioarele adversarilor. De asemenea, vânătoarea de capete nu este practică.

Luptele populației Dugum Dani din valea Baliem din Irianul de Vest, partea indoneziană a Noii Guineei, sunt și ele reglementate, urmărindu-se evitarea unei prea mari vărsări de sânge. Totuși, se ține o socoteală a morților: pentru fiecare mort căzut din propria tabără trebuie să fie un mort și în cealaltă tabără. Echilibrul este tot timpul vizat, iar lupta încetează atunci când echilibrul a fost stabilit. Însă pentru că întotdeauna cineva se conside-

ră dezavantajat, dușmănia durează ani. Astfel se explică faptul că, deși numărul victimelor fiecărei confruntări este mic, pierderile în timp cresc.

După cum arată studiile realizate de Matthiessen (1962) și Gardner și Heider (1968), grupuri de sate ale acestei populații papuase obișnuiesc să se constituie în alianțe. Fiecare grup ocupă un teritoriu de aproximativ 35 de mile pătrate. Întreaga vale Baliem cu cei 50 000 de locuitori este astfel împărțită în câteva duzini de alianțe. Fiecare este despărțită de celelalte printr-o graniță păzită și o porțiune de teren al nimănui. Paza este asigurată de un bărbat care supraveghează granița în timpul zilei dintr-un turn înalt construit din stâlpi de lemn. Dacă o grupă dușmană se apropie de graniță, se dă alarma. Turnurile de pază se află la o distanță pe care un alergător o poate parcurge cu ușurință în cinci minute.

Războaiele populației Dugum Dani nu urmăresc câștigurile teritoriale. Principalul motiv declarat este răzbunarea sufletelor celor uciși. Dacă astfel de răz bunări nu ar avea loc, atunci spiritele i-ar pedepsi prin boli și nenorociri: plantațiile ar fi periclitate de inundații sau secetă.

Bărbații sunt pregătiți de copii pentru rolul de războinici; ei sunt sportivi care practică războiul aproape ca pe un sport. Pripeterea lor este atât de mare, încât dacă unul din ei este ucis în luptă, faptul este mai curând un accident.

Luptele acestei populații pot fi împărțite în două categorii: luptele formalizate și incursiunile. Luptele formalizate se desfășoară în felul următor: un grup de bărbați se îndreaptă spre graniță și-și comunică dușmanului intențiile. Provocarea este aproape întotdeauna acceptată și vestea transmisă mai departe. Bărbații din satele apropiate pot hotărî să lupte în aceeași zi.

Pentru aceasta se împodobesc cu tot ce au: unii poartă colți de mistreț în nas, alții pene ale păsării paradis ca podoabă a capului sau pene albe de bătlan; toți își ung corpul cu grăsime de porc.

Treptat, trupele se adună pe câmpul de luptă tradițional. Toți sunt de acord ca lupta să înceapă doar atunci când cele două părți și-au terminat pregătirile.

„La prânz, toți războinicii s-au adunat, iar diferitele grupuri au ocupat poziții relativ fixe. Unii sunt înarmați cu arcuri și săgeți, alții cu lănci. Grupurile adverse sunt așezate în așa fel încât distanța dintre ele este de aproximativ 460 de metri. Domnește o atmosferă de așteptare liniștită, dar încordată. De acum înainte, ziua va aduce celor câteva sute de participanți bucuriile luptei, precum și spaimile trecătoare pentru cei care sunt atinși de o săgeată a dușmanului; în sfârșit, foarte rar, indescriptibilul șoc al morții pentru cei care acționează prostește sau neîndemnatic” (Gardner și Heider 1968, p. 138).

Războinicii așteaptă cu nerăbdare crescândă ca una dintre părți să înainteze pe câmpul de bătălie și astfel să inaugureze lupta. Grupul advers răspunde avansând în fugă, cu opriri intermitente, pe câmpul de luptă. Când adversarii s-au apropiat la 50 m, sunt trase câteva săgeți, după care părțile se retrag. După mai multe manevre de acest fel, care au un caracter introductiv, începe lupta propriu-zisă. Ambele părți înaintează pe câmpul de luptă cu un pas cadențat. Timp de 10 sau 15 minute se luptă 100–200 de războinici. Săgeți și lănci vâjâie în văzduh, însă războinicii le evită cu abilitate. Uneori o grupă reușește să o atace pe cealaltă din două părți, în special când configurația locului permite o învăluire. De cele mai multe ori astfel de tentative sunt descoperite și atacul eșuează.

Războinicii sunt tot timpul în mișcare nu numai în scopul de a evita săgețile și lăncile, ci și pentru a-i acoperi pe camarazii loviți sau a-i înlocui pe cei epuizați. Gardner și Heider semnalează un fapt surprinzător: săgețile au o traiectorie defectuoasă, deoarece nu sunt prevăzute cu pene, cu toate că în cultura Dani penele de pasăre joacă un rol important. „O explicație posibilă ar fi aceea că Dani au înțeles că dacă săgețile ar avea pene, victimele ar fi mai numeroase. Poate că și-au dat seama că până și o schimbare minimă în regulile luptei ar perturba echilibrul fragil, stabilit între întâmplare și performanță” (Gardner și Heider 1968, p. 139).

Într-o zi de luptă au loc 10–20 de astfel de înfruntări. Spre seară luptele încetează pentru ca fiecare să poată ajunge acasă înainte de lăsarea întunericului. Înainte ca părțile să se despartă se consumă mult timp cu ironii și insulte reciproce. Deoarece adversarii se cunosc personal, se fac aluzii la viața particulară, ceea ce provoacă multă veselie de ambele părți.

Pe lângă această formă de război, Dani practică și incursiunea, care, spre deosebire de prima formă, urmărește surprinderea și uciderea adversarului. Pentru o asemenea întreprindere se apelează la războinici foarte experimentați. Ei se strecoară pe teritoriul adversarului, unde încearcă să surprindă pe cineva. Uneori se întâmplă ca tentativa să fie descoperită, iar atacatorii așteptați și atacați din spate.

Asemenea atacuri au loc atunci când un grup nu reușește pe altă cale să obțină reparația dorită pentru o pierdere. Socoteala morților este ținută de ambele părți, ceea ce menține starea de beligeranță. Gardner și Heider apreciază că fiecare parte pierde pe an 10–20 de oameni. În cazul în care considerăm aceste confruntări din punct de vedere funcțional, atunci asemenea demon-

strații de disponibilitate războinică în jurul graniței reprezintă o formă ritualizată de a marca granița teritoriului.

Reglementări asemănătoare ale conflictelor există și la alte popoare. Acolo unde există relații de rudenie, acestea atenuează agresivitatea. Layard (1942) a descris diferitele trepte ale conflictului dintre diferite grupe de locuitori din Noile Hebride. În disputele dintre membrii aceluiași clan se folosesc doar măciucile de lemn, căutându-se cu insistență o soluție pașnică, în conflictele dintre satele situate în aceeași parte a insulei sunt folosite măciucile și lăncile, dar confruntarea este puternic formalizată și are loc pe terenuri de luptă special amenajate. În cazul luptelor cu locuitorii insulelor învecinate, dușmanul este atacat pe neașteptate din spate. Faptul că adversarii se ghidează după legea talionului, căutându-se realizarea unui echilibru în ce privește numărul morților, împiedică vărsările de sânge prea extinse. Această lege nu mai este respectată când este vorba de confruntări între grupe complet străine una de alta. Alte exemple referitoare la confruntările populațiilor arhaice găsim la Frobenius (1903), Mühlmann (1940), Turney-High (1949), Bohannan (1967), Fried, Harris și Murphy (1971). Despre modul în care populațiile arhaice împiedică confruntările, le pun capăt sau le reglementează va fi vorba într-un capitol separat. Frecvent conflictul armat se prelungește prin acte de canibalism. Motivele pentru acestea sunt diferite. Adesea, cei uciși sunt considerați ca un mijloc de hrană. Membrii populației Jalé (Irianul de Vest) i-au comunicat lui Koch (1970) că dușmanul mort este mâncat „deoarece este foarte gustos, tot atât de gustos ca și carnea de porc, dacă nu chiar mai gustos”. Față de cel mort nu există niciun fel de inhibiții, cu excepția cazului în care a fost cunoscut personal. Jalé spune că „este interzis să mănânci oameni pe care i-ai cunoscut”.

262 Canibalismul profan a fost destul de răspândit în trecut: America de Sud, Africa, Noua Guinee, Australia, Oceania (Volhard, 1939). În condiții speciale, canibalismul de acest tip joacă un anumit rol în hrănirea grupului, deoarece multe populații sunt lipsite de proteine (Dornstreich și Morren, 1974).

Un alt motiv al canibalismului este dorința de răzbunare. Dușmanul trebuie lichidat definitiv pe această cale. În insulele Salomon, cea mai mare umilință pe care o poate suferi un războinic este aceea de a fi mâncat.

De asemenea, canibalismul se alimentează adesea din concepții magice. Ingerarea dușmanului ar asigura preluarea calităților sale; cum ar fi curajul și puterea sa. Cercetările pe care le-am întreprins cu Volker Heeschen la populația Eipo din Noua Guinee de Vest au arătat că aici fiecare bărbat este obligat să ia parte la mâncarea unui adversar ucis. Aceasta permite o distribuire a vinovăției.

Atitudinea oamenilor față de canibalism s-a modificat în timp. Răspândirea considerabilă a canibalismului profan în trecut autorizează concluzia că atunci dușmanul mort era considerat adesea ca o simplă bucată de carne. Omul mort nu mai emite semnale care trezesc în ceilalți sentimentul de milă. Abia pe o treaptă mai înaltă de reflexie, omul devine conștient că și dușmanul mort trebuie considerat om; ceea ce duce la dezvoltarea unor inhibiții care împiedică mâncarea sa.

b. Funcțiile războiului

Eliminarea războiului din viața omenirii nu poate fi realizată dacă nu se cunosc funcțiile războiului. Am afirmat mai înainte că războiul este rezultatul evoluției culturale, sensul acestei dez-

voltări fiind imprimat de selecție. Conform acestei teze, războiul ar trebui să contribuie la conservarea unei culturi. Teza opusă poziției noastre susține că războiul este doar un epifenomen al altor sisteme funcționale sau produsul degenerării acestora. Astfel, Walsh (1971) enunță ideea speculativă că tații și-ar trimite fiii în război pentru a-i pedepsi pentru dorințele lor oedipiene. Prin urmare, războiul este rezultatul urii paterne și nimic mai mult. Fromm (1973) distinge între agresiunea utilă („beneficial”) și agresiunea malignă („malignant”). În primul caz este vorba de impulsul determinat genetic de a ataca atunci când interesele vitale ale individului sunt periclitate. Această formă de agresiune contribuie deci la conservarea individului și a speciei și încetează în momentul în care amenințarea dispare. Agresiunea malignă se caracterizează prin cruzime și distructivitate, bazându-se pe sadism și necrofilie, trăsături morbide de caracter care se manifestă ocazional la unii oameni³⁶. Desigur, sadismul este un fenomen patologic răspunzător pentru atrocitățile de care se fac vinovați mulți conducători de stat. Abstracție făcând de acest aspect, sadismul nu poate constitui o explicație a războiului, în care se produc, ce-i drept, multe atrocități, fără ca acestora să le revină totuși un rol decisiv. În multe războaie regulile cavalerismului sunt respectate.

Discuțiile în jurul fenomenului război sunt infructuoase și din cauza confuziei conceptuale între „cauză” și „funcție”. Când se vorbește despre cauză se are în vedere fie prilejul imediat, fie motivele declarate. Pe de altă parte, conceptul „cauză” este utilizat în sens evoluționist, ca întrebare privitoare la presiunea

³⁶ Fromm combate, ca mulți înaintea sa, pretinsa teză a etologilor că războiul ar fi provocat de instinctul agresiv, de o înclinație înnăscută de a ucide. Însă în etologie acest punct de vedere nu a fost niciodată susținut.

264 selectivă care a „cauzat” dezvoltarea. În ceea ce ne privește, căutăm să stabilim care sunt funcțiile îndeplinite de război și ne bazăm în cercetarea noastră pe înregistrarea consecințelor războaielor.

Lectura unei lucrări a lui Hallpike (1973) mi-a evidențiat un alt punct neclarificat al disputei în jurul „funcției”. Hallpike îi combate pe antropologii funcționaliști care susțin că războiul populațiilor arhaice îndeplinește o anumită funcție. Funcționaliștii afirmă că o instituție poate exista doar atunci când îndeplinește o anumită sarcină, când este deci necesară. Hallpike vorbește de o „iluzie a funcționaliștilor” și demonstrează, pe baza unor exemple, că nu întotdeauna instituțiile sunt adaptative.

Pentru biologi, această idee nu aduce nimic nou. Biologii au arătat că în cursul evoluției se poate petrece o pierdere sau modificare a funcției, că anumite structuri care îndeplineau o anumită funcție nu mai reprezintă, în condiții de mediu schimbate, decât o povară istorică. Același lucru este, cu siguranță, valabil și pentru instituțiile culturale. Faptul că în anumite societăți o instituție, cum este războiul, nu îndeplinește o funcție precisă nu înseamnă că el nu a îndeplinit niciodată o astfel de funcție. Autorul amintit își sintetizează ideile în patru puncte prezentate la sfârșitul lucrării sale:

1. Existența unei instituții nu înseamnă că în locul ei n-ar fi putut exista o altă instituție.
2. Existența unei instituții nu autorizează concluzia că apariția ei ar fi fost necesară.
3. Existența unei instituții nu înseamnă că instituția respectivă este cea mai bună cu putință.

4. Faptul că o instituție este necesară pentru supraviețuirea unei societăți nu înseamnă că instituția va fi constituită. 265

Punctul 1 și 3 spun de fapt același lucru. Biologii au studiat deja această problemă. Astfel, Kramer (1949) a pus printre altele întrebarea dacă natura produce întotdeauna cele mai bune produse din punct de vedere tehnic. Concluzia sa a fost că adesea natura face „greșeli de construcție”, care rezultă din faptul că evoluția utilizează ceea ce s-a dovedit a fi viabil. Astfel, vertebratele terestre s-au dezvoltat din strămoși acvatici, asemănători peștilor, a căror circulație sangvină a trebuit să fie reconstruită pentru a fi adaptată la viața de uscat; pentru aceasta s-a apelat la inserția secundară a unui sistem de circulație pulmonară. Reconstrucția respectivă s-a realizat treptat în mai multe etape; ca urmare, la amfibii circulația sângelui venos și arterial nu este complet separată. Amestecul diminuează însă eficiența. În cazul unei soluții noi s-ar fi găsit soluții tehnice mai bune.

Dacă tezele expuse la punctul 1 și 3 pot întruni acordul biologului, tezele de la punctul 2 și 4 nu au valoare euristică, deoarece aici este vorba de afirmații care nu pot fi verificate. Disputa în jurul posibilei inexistențe a unei structuri existente este sterilă; de asemenea, efortul de a reflecta asupra faptului dacă o instituție necesară supraviețuirii ia ființă sau nu este inutil.

Mai greu de înțeles este atitudinea lui Hallpike care se miră că și „în cazul unei instituții cum este războiul” se poate pune întrebarea referitoare la funcție. Căci, în fond, este vorba de un fenomen evident, foarte vechi și foarte răspândit, despre care nu se poate spune că este neutru din punctul de vedere al selecției. Există posibilitatea ca el să fie favorabil sau defavorabil menținerii culturilor. Dacă războiul ar fi fost într-adevăr în mod esențial

și permanent dăunător supraviețuirii culturii, atunci cu siguranță s-ar fi instalat de mult un proces de contraselecție. Însă, după cum ne arată istoria, lucrurile nu au stat astfel.

Se cercetăm, așadar, consecințele războiului. Pentru cei învinși ele au fost în foarte multe cazuri catastrofale. Pentru a ne da seama de aceasta este suficient să ne gândim la indienii din America de Nord sau la tasmanieni. Războiul aduce învingătorilor teritorii noi: spațiu pentru noi așezări și bogății ale solului și subsolului. Învingătorii se pot extinde, înmulți și compensa pierderile cauzate de război. Faptul acesta a contribuit cu siguranță în plan selectiv la cultivarea agresivității. Combaterea acestei idei de către E. Fromm (1973, p. 19) cu argumentul că cei mai agresivi sunt în același timp și cei mai expuși, ceea ce conduce la distrugerea lor, trădează lacune în informația asupra mecanismului evoluției. Așa cum am mai arătat, aceasta are loc la om în cadrul grupurilor închise. În asemenea condiții, chiar și genomul celor care sunt uciși se menține, în măsura în care grupul supraviețuiește, deoarece membrii grupului sunt rudele sale apropiate. Grupurile care supraviețuiesc sunt întotdeauna acelea care au războinicii cei mai combativi și cei mai curajoși. Învingutul este fie lichidat, alungat, fie subjugat și în modul acesta anihilat din punct de vedere cultural. În acest din urmă caz fondul său genetic este preluat de populația învingătoare. Războiul a favorizat pentru o perioadă îndelungată din istoria omenirii selecția spiritului războinic și a agresivității. Însă, așa cum arată Bigelow (1970, 1971), alături de virtuțile războinice au fost, de asemenea, stimulate disponibilitatea pentru cooperare și inteligența, și anume în cadrul concurenței între grupuri.

Istoria umanității de până acum este istoria cuceritorilor victorioși. Dacă câștigul teritorial ca motivație subiectivă a războiului

lui joacă un vreun rol, este neesențial. Ceea ce este important este rezultatul. Insistăm asupra acestui fapt deoarece Chagnon (1968, 1971) în lucrările sale, de altfel excelente, subliniază că războinicii indieni Waika nu urmăreau câștigul teritorial. „Câștigul teritorial nu este nici vizat, nici realizat prin aceste conflicte. Acest fapt implică anumite consecințe pentru teoriile agresivității bazate pe comportamentul teritorial, în special în forma pe care au luat-o în cărțile recente ale lui Ardrey și Lorenz” (Chagnon, 1971, p. 132). Principalele motive declarate ale războiului sunt furtul femeilor și nevoia de a convinge alte grupuri de capacitatea de a-și apăra suveranitatea cu forța. Totuși rezultatul demonstrabil este, pe lângă furtul femeilor și creșterea prestigiului, că învingătorii îi extermină adesea pe învinși sau îi silesc să-și abandoneze teritoriile. Acesta este rezultatul care contează, chiar dacă motivația participanților este alta.

În alte culturi oamenii fac război pentru a se distinge. Rezultatul este același. Avantajul selectiv pentru grup se obține independent de intențiile indivizilor. Bărbatul tânăr care curtează o fată nu asociază întotdeauna cu aceasta intenția de a deveni cât se poate de repede tatăl unui copil sănătos. Wright (1965) a exprimat această idee cu claritate: „Funcția unei activități poate fi mai largă decât intenția sa” (p. 76). Același lucru îl afirmă și Corning (1973).

Am arătat că multe triburi din Noua Guinee luptă în conformitate cu un ritual bine stabilit. După Rappaport (1968), la populația Tsembaga din Noua Guinee războaiele s-au dezvoltat din cearta dintre indivizi. În cazul în care o femeie a fost luată fără permisiunea rudelor, în caz de viol sau atunci când este ucis un porc aparținând unui individ din alt grup, porc care a intrat în grădina respectivului, precum și în caz de furt al recoltei sau de

bănuială că cineva a făcut rău prin magie neagră se încearcă uciderea răufăcătorului. Aceasta atrage după sine răzbunarea, iar urmarea o constituie adesea războaiele. Ele sunt cu atât mai probabile, cu cât domeniul este mai populat. Atunci când 20 de bărbați au câte un porc și o grădină există, după Rappaport, 400 de posibilități ca porcii să provoace un conflict prin stricăciunile aduse grădinarilor. Dacă este vorba de 40 de bărbați, fiecare cu câte un porc și o grădină, atunci numărul posibilităților ca porcii să declanșeze un conflict crește de 4 ori. Același lucru este valabil și pentru alte posibilități de conflict. Cu alte cuvinte, probabilitatea conflictului crește mai repede decât creșterea populației, și anume în progresie geometrică în raport cu o creștere liniară a populației.

Iritabilitatea crescândă ar trebui, în conformitate cu cele de mai sus, să conducă la conflict înainte de instalarea suprapopulării. În conflictele de durată sunt testate mai întâi slăbiciunile adversarului. Este vorba de un fenomen asemănător din punct de vedere funcțional agresivității exploatarei din interiorul grupului. Dacă iritabilitatea crește, atunci se ajunge la confruntări mai serioase, care se pot încheia cu alungarea unui grup. Există însă și posibilitatea de a se ajunge la o stare de echilibru între două grupuri prin menținerea, de exemplu cu ajutorul controlului nașterii, a numărului populației la un nivel constant. În asemenea cazuri pot apărea reguli care fac posibilă coexistența. În asemenea cazuri războiul devine tot mai mult un ritual nesângeros de marcare a graniței.

Există numeroși antropologi care recunosc funcția războiului (Wright 1965, Vayda 1960, 1961, 1967, 1971). După Morey și Marwitt (1973), indienii din stepele sud-americane poartă războaie pentru a cuceri noi teritorii și a percepe tribut, răspunzând

astfel, înainte de apariția europenilor, presiunii populaționale și lipsei de pământ cultivabil. Agresivitatea grupurilor avea o clară bază ecologică. De asemenea, războaiele endemice ale grupurilor Yuma din regiunea Colorado și a râului Gila (SUA) sunt războaie pentru obținerea de terenuri cultivabile. Luptele au ca obiect doar terenurile aflate în apropierea râului. Grupurile care locuiesc în zone învecinate și-și asigură altfel existența nu sunt considerate concurente. Astfel, populația Mohave-Yuma nu s-a aflat niciodată în război cu populațiile care locuiesc pe dealurile învecinate: Yarapai, apașii din vest, Chemehuevi și Cohuila (Castetter și Bell 1951, Graham 1973).

Micile grupuri restrânse ale populației Maori din Noua Zeelandă reacționau la cea mai mică provocare a vecinilor prin război. Totuși, în general confruntările erau scurte, iar numărul morților redus, chiar dacă nu exista niciun fel de reglementări. Principala consecință a războiului era redistribuirea grupurilor: presiunea vecinilor determina cultivarea unor noi teritorii. Acest sistem adaptativ s-a năruit când europenii au adus armele de foc (flinte), a căror folosire provoca pierderi prea mari. Desigur, și înainte pierderile erau considerabile, căci învingătorii nu arătau milă și-i ucideau pe învinșii fugari. Însă, după introducerea flintelor, pierderile au devenit catastrofale (Vayda 1970).

Relatări asemănătoare face Layard (1942) despre locuitorii din Noile Hebride. Armele de foc au condus la adevărate masacre și la escaladarea conflictelor dintre satele vecine, conflicte care, în mod normal, erau formalizate. Locuitorii insulelor mici din preajma țărmului din Malekula au fost primii care s-au înarmat cu muschete, deoarece erau mai accesibili comercianților albi. Ca urmare, locuitorii micilor insule au distrus populația unor întregi

districte, care înainte erau dens populate. Locuitorii mai inteligenți regretă astăzi toate aceste acte, deoarece prin asemenea sfâșieri interioare populația autohtonă a devenit vulnerabilă în fața europenilor (Layard, 1942, p. 603).

Războaiele aveau ca obiectiv obținerea de terenuri de vânătoare, pășuni și teren cultivabil. În epocile mai vechi, când, din cauza schimbărilor de climă domeniul unui grup devenea inospitalier, grupul respectiv pornea război pentru a cuceri noi teritorii. Astfel, seceta din stepele Asiei Centrale a pus în mișcare populațiile mongole care au ajuns până în Europa. Ciocnirea lor cu populațiile germanice le-a determinat pe acestea din urmă să migreze. Suprapopularea produsă de o descoperire tehnică sau medicală poate determina migrația populației. Faptul că războiul urmărește obținerea de teritorii a fost adesea recunoscut în mod deschis de cei implicați. În legile mozaice ale războiului se spune:

„Dar în cetățile popoarelor acestora, a căror țară ți-o dă ca moștenire Domnul, Dumnezeuul tău, să nu lași cu viață nimic care suflă. Ci să nimicești cu desăvârșire popoarele acelea, pe Hetiți, pe Amoriți, pe Cananiți, pe Fereziți, pe Heviți și Ebusiți, cum ți-a poruncit Domnul Dumnezeuul tău” (5 Moise 16, 17).

„Au pus mâna pe cetate și au nimicit-o cu desăvârșire, trecând prin ascuțișul săbiei tot ce era în cetate, bărbați și femei, copii și bătrâni, până la boi, oi și măgari.” (Iosua, 6, 20–21)

Cel care a formulat aceste legi știa foarte bine că poporul său avea nevoie de pământul vecinilor pentru colonizare. Și, întrucât inhibițiile agresivității față de femei și copii sunt mai puternice, planul de nimicire bazat pe calcul rece a fost prezentat ca poruncă divină. Totuși, asemenea porunci nu au fost întotdeauna respectate.

Dezvoltarea civilizației a impus considerentele umanitare, învingătorii se mulțumeau să-și subjuge adversarii, să perceapă tribut și să le impună cultura lor. De asemenea, era utilizată forța de muncă a învinșilor, pentru care pe treptele anterioare nu exista interes. Învingutul nu mai era distrus biologic, ci cultural. Culturile capătă o dinamică independentă de purtătorii lor: formulele culturale și-au putut proba eficiența independent de purtătorii lor biologici, impunându-se.

Prin urmare, războiul este un mijloc cu ajutorul căruia grupurile concurează pentru a obține bunurile indispensabile supraviețuirii (teren, bogății ale subsolului etc.). S-a spus că războiul ar avea rolul de a regla numărul populației. Mai curând este vorba aici de un efect secundar. S-a mai afirmat că războiul ar juca și un important rol psihologic: descărcarea tensiunilor psihice. Adepții acestei poziții confundă motivația individuală cu avantajele selective.

La întrebarea dacă și războiul modern are aceleași funcții ca și cele descrise mai sus, răspunsul este afirmativ, în măsura în care se apelează la mijloacele obișnuite folosite până la cel de-al Doilea Război Mondial. Și războiul modern urmărește cucerirea de noi teritorii, surse de materii prime și forță de muncă. Care ar putea fi rezultatele unui război atomic dacă învingătorul ar avea într-adevăr de câștigat, constituie întrebări la care s-au dat răspunsuri diferite. În orice caz, imaginația cea mai bogată este insuficientă pentru a descrie distrugerile posibile.

Războiul nu poate fi explicat nici prin instincte dereglate, nici prin necrofilie sau alte degenerări patologice ale vieții instinctuale a omului. Nu este vorba, așadar, de o perturbare a vieții instinctuale a omului, lipsită de orice finalitate, ci de o formă specific umană a agresivității intergrupale folosită în

concurența pentru teritorii și bogății ale naturii. Suntem înclinați să trecem cu vederea aceste fapte neplăcute. Vrem să trăim în pace și ne amăgim, evitând problema, conform principiului că „ceea ce nu trebuie să se întâmple nu poate să se întâmple”. Însă astfel momentul adevărului va fi și mai dureros. De aceea este preferabil să recunoaștem că războiul îndeplinește funcții determinate și să reflectăm asupra acestui fapt. Funcțiile realizate prin intermediul războiului pot fi îndeplinite și prin alte mijloace. Găsirea unor căi mai bune presupune ca o condiție raportarea neagresivă la problema funcțiilor războiului. Nimeni nu se poate aștepta ca popoarele ajunse în dificultate deoarece le este refuzat accesul la resursele vitale să poată suporta pasiv această stare. Nimeni nu poate pretinde ca o populație care trăiește într-o regiune devenită nelocuibilă din cauza schimbărilor de climă să nu întreprindă nimic. În astfel de situații, mai devreme sau mai târziu populația va trebui să migreze. În caz contrar va trebui să se resemneze și să moară. Dacă popoarele lumii doresc pacea, atunci ele trebuie să se asigure ca, înainte de magicul an 2000, să rămână teritorii nepopulate sau mai puțin populate care să fie distribuite populațiilor silite să migreze datorită schimbărilor de climă. De asemenea, o organizație mondială trebuie să se ocupe de împărțirea echitabilă a materiilor prime. Deocamdată este sigur că ne aflăm încă departe de soluțiile raționale. Folosirea forței este încă profitabilă, așa cum au arătat evenimentele din Cipru. Ceea ce nu înseamnă că ea este justificată moral.

Calea spre pace

1. Război și conștiință morală

„Astăzi de dimineață l-am vizitat pe maiorul Cuellar la el acasă și am fost invitați să luăm micul dejun cu familia sa. Cu acest prilej, am întrebat-o pe soția sa:

Știți care este misiunea soțului dumneavoastră? «Da», a răspuns ea scurt. «Știți că soțul dumneavoastră poate ucide cu rachetele lui sute de mii de oameni sau chiar milioane?» «Da», a răspuns ea din nou. «Ideea asta nu vă deranjează?» «Nu, în mod deosebit. Asta e meseria lui.» Apoi l-am întrebat pe maiorul Cuellar: «Nu vă tulbură gândul că de fapt așteptați aici momentul de a lansa rachetele dumneavoastră, ceea ce va duce la moartea multor oameni și distrugerea altor țări?» «Nu», a răspuns maiorul Cuellar, iar căpitanul Gillespie a confirmat răspunsul cu o mișcare a capului. «Știu că voi apăsa pe buton numai după ce propria mea țară a fost atacată. Nu fac decât să-mi apăr țara. Voi distruge doar ceea ce trebuie distrus» (Portisch 1970, p. 147).

Războiul îndeplinește anumite funcții: popoarele se extind prin război. Cuceresc teritorii noi, subjugă alte popoare pentru a le exploata și-și asigură accesul la materiile prime. Își impun cultura sau doar anumite aspecte ale ei (religia). Prin război sunt

apărate granițele și este consolidată solidaritatea dintre membrii grupului. Deși războiul are avantaje pentru învingător, nu putem să-l acceptăm. Ce ne determină să căutăm pacea — frica sau conștiința morală?

Ambele joacă un anumit rol. În prezent frica provocată de o autodistrugere atomică împiedică războiul dintre marile puteri. Pentru un timp, această „pace prin frică” (Portisch) poate fi suficientă, însă este sigur că frica nu poate fi o bază durabilă pentru pace. Totuși ea este astăzi un stimulent puternic pentru a căuta noi soluții. Aceste soluții ar putea consta în găsirea unor mijloace de apărare eficiente împotriva atacului atomic și a radioactivității, ceea ce ar face ca războiul să fie din nou rentabil. Constituie conștiința morală un fundament mai sigur? Comandamentele înnăscute „Să nu ucizi” și „Să nu fur!” care pot fi înregistrate deja la anumite primat, pot fi consolidate prin filtre de norme culturale.

Suntem capabili să ne convingem că alții nu sunt oameni și să acționăm în consecință. Dacă acest procedeu nu este eficient, atunci putem invoca un ordin și transforma acțiunea noastră într-o meserie. Propria agresiune poate fi justificată prin autoapărare sau răzbunare. În asemenea cazuri, agresivitatea poate fi glorificată fără conflict. Apărarea propriului grup nu dă naștere la scrupule. De aceea astăzi nu se mai vorbește de războaiele de cucerire, ci doar de războaie de apărare sau de războaie de eliberare a altor oameni. Alături de clișeu apărării patriei amenințate se apelează și la clișeu echității, egalității, libertății și fraternității; mai mult, se vorbește de lupta pentru pace. Dacă motivul declarat al agresiunii ar fi cucerirea de noi teritorii, faptul acesta nu ar putea trezi un adevărat entuziasm. Chiar și invadarea Poloniei de către Germania în 1939 a fost prezentată de Hitler ca

un act de autoapărare, insistându-se asupra eforturilor de pace inutile. 275

„Vă sunt cunoscute încercările repetate pe care le-am făcut pentru a ajunge la o înțelegere pașnică în problema Austriei, regiunii sudete, Boemiei și Moraviei. Totul a fost zadarnic. Am prezentat oamenilor politici polonezi ideile pe care le-am expus și în fața dumneavoastră în ultima mea cuvântare în fața Reichstag-ului (28 aprilie 1939). Și trebuie să repet că nu poate exista ceva mai modest și mai loial. Acum vreau să spun lucrul acesta lumii întregi. Doar eu puteam face asemenea propuneri, pentru că știam că astfel intram în opoziție cu părerea a milioane de germani. Însă aceste propuneri au fost respinse... Două zile am așteptat împreună cu guvernul pentru a vedea dacă guvernul polonez trimite sau nu un împuternicit. Dorința mea de pace și infinita mea răbdare nu trebuie interpretate greșit ca slăbiciune sau lașitate!... De aceea m-am hotărât să vorbesc cu polonezii aceeași limbă pe care ei o folosesc de luni de zile în relațiile cu noi!...

În această noapte, pentru prima dată trupele poloneze au pătruns pe teritoriul nostru. Începând cu ora 5:45 am răspuns atacului, iar începând cu acest moment la bombe se răspunde prin bombe” (Cuvântarea lui Adolf Hitler de la 1 septembrie 1939, citat după W. L. Shirer).

Când este vorba de apărarea grupului, chiar uciderea este considerată o faptă nobilă. Curajul și disponibilitatea de a-și risca viața pentru apărarea grupului joacă un rol important și de cele mai multe ori decisiv în conflictul dintre iubire și ură. Aceste interferențe nu anulează filtrul de norme biologic, iar în plan subiectiv trăim un conflict al normelor. Toate argumentele amintite mai sus, cu ajutorul cărora oamenii justifică agresivitatea

distructivă, nu pot împiedica activarea conștiinței morale, mai ales după ce efectul agresiv s-a stins. Aceasta pare neverosimil dacă avem în vedere ororile despre care aflăm în fiecare zi și despre care relatează cărțile de istorie. Inhibițiile de a ucide femei și copii sunt cu siguranță mai puternice decât inhibițiile de a ucide congeneri de același sex.

Atrocitățile comise sub imperiul afectului trebuie distinse de cele comise la ordinul autorității. Acestea din urmă se pot baza pe considerente strict pragmatice și pot urmări intimidarea populației subjugate. Regele asirian Assurnasirpal II (883–859, înainte de Cristos) este cunoscut pentru franchețea brutală cu care-și chinua prizonierii. Monumentele sale ni-l arată orbind pe regii prizonieri și mutilându-i în diverse moduri. El ordona jupuirea de vii a căpeteniilor prinse, care erau apoi spânzurate pe zidurile orașului; 700 de prizonieri au fost trași în țeapă, la ordinul său, în fața porților orașului, iar alții pe zidurile orașului, tiranul neuitând să sublinieze că ei sunt încă vii. 20 de prizonieri au fost zidiți de vii în palatul său, iar alții au fost decapitați, din capetele lor fiind alcătuită o piramidă. Au existat cu siguranță conducători lipsiți de conștiință morală, care au abuzat de puterea lor și s-au manifestat ca sadici nedisimulați. Însă de cele mai multe ori, teroarea se bazează pe considerații pragmatice. Faptul a fost pus în evidență de Edwards (1970). Teroarea sângeroasă cu ajutorul căreia Cromwell i-a intimidat pe irlandezi în timpul revoluției puritane a rămas în istorie. Și astăzi, blestemul cel mai cumplit pentru irlandezi este: „The curse of Cromwell be upon you!” Totuși datele statistice arată că cucerirea Irlandei de către Cromwell a fost cel mai puțin sângeroasă din istoria acestei țări. La începutul războiului, Cromwell a ordonat două masacre, care i-au înspăimântat atât de tare pe

irlandezi, încât ei nu au mai îndrăznit să se opună. Cromwell a avut grijă ca masacrele să aibă suficienți spectatori, care să răspândească vestea în întreaga Irlandă.

„Masacrul deliberat a 4 200 de oameni, dintre care două treimi englezi, a constituit soluția problemei. Prin această acțiune el a reușit să subjuge insula în mai puțin de nouă luni, pierzând doar câteva sute de oameni. În schimb, trei mari armate irlandeze s-au dezmembrat din cauza fricii în momentul în care armata puritanilor s-a apropiat. Dacă Cromwell ar fi procedat conform metodelor curente, el ar fi trebuit să lupte cu cele trei armate. Cu siguranță că și în această situație ar fi ieșit învingător. Tot atât de neîndoielnic este și faptul că Cromwell ar fi câștigat războiul și în aceste condiții, dar ar fi trebuit să lupte trei ani, ceea ce ar fi dus la moartea a 30 000 dintre irlandezi și a 10 000 din propriii soldați. În rapoartele oficiale, Cromwell a dat asigurări că metodele sale au salvat multe vieți omenești” (Edwards 1970, p. 178 și urm.).

Interesant este faptul că Cromwell își justifică acțiunile, ceea ce trădează un conflict de conștiință. În istorie există numeroase exemple de acest fel. Helena Valero (în *Biocca* 1972) scrie despre muștrările de conștiință ale indienilor Waika în urma unui masacru. Autoarea a fost mai mulți ani prizoniera acestor indieni. Ea descrie reproșurile pe care și le făceau indienii din cauza faptului că în timpul unei incursiuni au ucis și femei: „Shamatari-tuschaaua nu era un om rău. Pe drum el a spus: «De ce ai ucis toți acești oameni? Nu trebuie să uciideți atâția!» Bărbații au răspuns: «Chiar tu ne-ai spus că trebuie să-i ucidem pe toți!» «A fost doar un fel de a vorbi, căci erau foarte puțini bărbați acolo.» Ceilalți au răspuns: «Erau puțini. Cei mai mulți erau la vânătoare. Dar ei mai au femei care le vor naște copii și vor fi din nou numeroși »” (p. 62). După cum arată autoarea, cei care uciseseră

au trăit un timp separat, primind numai o anumită hrană și neavând voie să vorbească cu nimeni. Mai târziu ea a observat că războinicii Namoeteri — un alt trib Waika — făceau baie în fiecare zi și se frecau cu frunze aspre „pentru a se curăța mai repede de faptele lor rele”. Am arătat că astfel de idealuri expiatorii au fost descrise în repetate rânduri. Freud le-a interpretat ca expresie a conștiinței vinovate.

Într-un articol vechi (Hahn 1870) am găsit povestirea unui bărbat care a luat parte la masacrarea unor boșimani³⁷.

„Mă înfior adesea când mă gândesc la una din primele scene de acest fel la care am asistat în tinerețe când noi am început serviciul militar. Făceam parte dintr-un comando condus de Karel Kotz. Atacasem un mare Kraal boșiman, pe care l-am distrus. Când s-a stins focul am găsit cinci femei care mai trăiau. După discuții îndelungi s-a hotărât ca viața lor să fie cruțată, deoarece burii le puteau folosi ca sclave. Nefericitele creaturi au primit ordin să meargă înaintea trupei noastre; însă curând s-a constatat că, deoarece nu mergeau destul de repede, constituiau o piedică în calea desfășurării normale a marșului. S-a ordonat să fie îm-

³⁷ În acea perioadă între noii coloniști buri și boșimani de mult stabiliți în zonă exista un conflict continuu. Nou-veniții, care căutau să-și câștige existența ca crescători de vite în condiții extrem de dificile, îi considerau pe boșimani ca pe un pericol, deoarece aceștia — din punctul lor de vedere, cu deplină îndreptățire — ucideau și mâncau fără remușcări vacile care pășteau pe teritoriile lor, vaci pe care le considerau proprietatea lor. Încercările de a ajunge la o înțelegere au avut în acel timp un succes redus. Lichtenstein (1811, p. 183) relatează o astfel de încercare: „Cu patru ani în urmă au fost aduse din districtele nordice 1 600 de oi și 30 de vaci, care au fost dăruite cu scopul de a pacifica regiunea locuitorilor. Aceștia urmau să le ducă la păscut, înmulțească și să obțină astfel un mijloc stabil de existență. Tentativa a eșuat. Deoarece nu aveau locuințe stabile, contract social și conducere, nici măcar proprietate personală, ei au fost ajutați de alți boșimani din zone îndepărtate să le mănânce în întregime”.

pușcate. Scena care s-a petrecut atunci mă mai urmărește și astăzi. Când au sesizat intenția, victimele neajutorate s-au repezit la câțiva dintre noi și i-au îmbrățișat atât de strâns, încât un timp a fost imposibil să le împușcăm fără să periclităm viața respectivilor. Patru dintre ele au fost în cele din urmă desprinse, însă cea de a cincea nu a putut fi separată în niciun fel de camaradul nostru pe care-l strângea în brațe cu disperarea morții” (p. 155).

Numărul unor asemenea exemple este considerabil. Se știe că soldații care fac parte din plutoanele de execuție se amețesc cu alcool, mulți dintre ei trebuind să apeleze mai târziu la serviciul psihiatric. Deși pot invoca faptul că au executat un ordin, remușcările îi chinuie. În anumite condiții omul poate da dovadă de cruzime, însă conștiința morală îl urmărește. Există, desigur, și oameni incapabili de iubire, compasiune sau remușcări, însă aceștia sunt bolnavi psihic.

Când un filtru de norme culturale se suprapune peste un filtru de norme biologice și intră în conflict cu acesta, neconcordanța este resimțită de noi sub forma disconfortului interior. Întrucât dimensiunea înăscută este foarte rezistentă și se arată mai puțin accesibilă la schimbare decât dimensiunea învățată, ia naștere o presiune care ne determină să punem de acord filtrul de norme cultural cu cel biologic. Noi ne supunem normei culturale și atunci când aceasta contrazice norma biologică, totuși conștiința morală ne aduce la cunoștință acest conflict. Conștiința morală se va împotrivi întotdeauna unei norme culturale care cere să ucidem și dacă vreodată se va instala pacea mondială, faptul nu se va datora atât unor considerente raționale de utilitate, ci, mai curând, normelor înăscute.

Norma creștină care recomandă iubirea dușmanului poate fi considerată ca o încercare de a adapta norma culturală normei

280 biologice. Faptul că acordăm preferința noastră normei biologice „să nu ucizi!” este evident. Nu punem această normă în discuție, deoarece, fiind înăscută, ea corespunde atât sentimentului nostru, cât și intelectului nostru. Căci se poate argumenta și în plan rațional că, pentru specia homo, a rezolva conflictele pe calea războiului constituie pe termen lung o soluție dezavantajoasă. De asemenea, datorită posibilităților sporite de comunicare, norma culturală „ucide-ți dușmanul” are tot mai puțină audiență. Contactele tot mai numeroase, chiar atunci când sunt mediate de mijloacele tehnice (televiziunea) ne aduc la cunoștință că și străinul este om. Dincolo și deasupra fărâmițării culturale noi, oamenii, rămânem identici în ce privește repertoriul comportamentelor înăscute. Din acest punct de vedere reprezentăm o specie și avem o bază comună de raportare care ne permite să ne întâlnim și să ne înțelegem. Doar din punct de vedere cultural i-am considerat pe ceilalți ca nonoameni și tocmai acest lucru nu poate fi perpetuat fără a da naștere conștiinței vinovate. Contactele numeroase cu oamenii aparținând diferitelor culturi au permis dezvoltarea unei conștiințe a unei umanități unificate.

Dar ce se întâmplă atunci când intelectul este de partea normei culturale, în timp ce sentimentul, reflexul subiectiv al unei norme înăscute, i se opune³⁸? Când normele biologice și normele culturale intră în conflict, în favoarea cărora optăm? Există cumva o ierarhie a normelor? Chiar și în domeniul biologic există un conflict al normelor? Motivațiilor care determină

³⁸ Deosebirea dintre reacțiile bazate pe normele înăscute și reacțiile bazate pe normele deduse rațional este foarte bine sesizată de o poezie a lui Schiller: „Cu drag îmi ajut prietenul / Din păcate o fac din înclinație. / De aceea mi-e teamă / Că nu sunt virtuos”. În timp ce moralitatea biologică este permisivă, morală dedusă rațional poate fi și represivă, adică se poate opune înclinațiilor noastre.

îngrijirea progenerurii li se pot opune alte motivații. De exemplu, dușmanul poate fi atât de puternic, încât să aducă în prim-plan autoconservarea și să determine fuga animalului, care-și abandonează puii. De asemenea, foamea poate deveni atât de puternică încât mama își mănâncă puii. În astfel de situații conflictuale animalul trebuie să se decidă dacă trebuie să fugă sau să atace. Care impuls reușește să se impună în parlamentul instinctelor, aceasta depinde atât de dispoziția animalului, cât și de forța stimulilor.

Așa cum am arătat, la om supunerea și mila se află adesea în conflict, iar experimentele lui Milgram au demonstrat că victoria supunerii sau milei depinde de apropierea și poziția în ierarhie a autorității. În același mod pot lua naștere conflicte între milă și intoleranță în raport cu străinii. Fără intervenția reflexiei, acordăm preferința noastră când uneia, când alteia. Nu există o ierarhie rigidă a normelor, așa cum nu există ierarhie rigidă a instinctelor. Intervenția comprehensiunii ne poate totuși ajuta să stabilim o ierarhie și să plasăm toleranța înaintea intoleranței. Pentru a clarifica această problemă este necesar să spunem câteva cuvinte despre valori și stabilirea normelor în domeniul cultural.

Există o literatură filosofică bogată referitoare la relația dintre normele morale înnăscute și cele culturale; de asemenea, încercarea de a fundamenta obligativitatea normelor nu este nouă. Pe de altă parte, antropologii au descris o multitudine de culturi diferite și sisteme de valori, ceea ce a alimentat orientarea relativistă: normele sunt specifice unei culturi determinate. Pentru normele culturale afirmația este valabilă, nu și pentru cele biologice, care sunt universale. Încercările de a întemeia un drept natural, precum și încercările bisericii catolice de a citi voința

282 divină în natură — asupra acestei teme s-a pronunțat foarte clar W. Wickler (1969) — arată că norma universală are pentru noi o importanță mai mare.

Se ridică întrebarea dacă nu pot fi stabilite și norme culturale universale. În acest sens erau orientate strădaniile lui Kant, care căuta să întemeieze o morală rațională întrebându-se dacă principiile acțiunii morale individuale pot fi ridicate la rangul unei legi generale. În altă formulare, această întrebare se referă la faptul dacă un comportament perturbă sau nu conviețuirea socială. Aceeași problemă poate fi reformulată în așa fel încât să fie pusă în evidență valoarea acțiunii pentru conservarea speciei: va avea de suferit specia om dacă toți acționează așa cum sunt eu pe cale să acționez? Dacă umanitatea este luată într-un sens restrâns, identificând-o cu grupul propriu, atunci vor fi stabilite norme care sunt utile doar supraviețuirii grupului, lipsite de valabilitate universală. Dimpotrivă, dacă se dă o definiție biologică speciei om, așa încât ea să includă și rasele, atunci normele vor avea valabilitate universală. Norma culturală a conservării speciei va ocupa în ierarhia valorilor o poziție superioară normelor circumscrise unei anumite culturi. Acestea pot rămâne în vigoare atâta timp cât nu afectează interesele umanității. Mai mult, dreptul la existența culturală în cadrul umanității trebuie asigurat mai bine decât până acum. Argumentele în sprijinul acestei idei vor fi expuse mai departe.

Un proces evolutiv ghidat de rațiune și bazat pe întrebarea referitoare la valoarea de supraviețuire s-ar afla în concordanță cu principiile care guvernează evoluția biologică prin intermediul mutației și selecției. Acea parte a evoluției culturale care nu este ghidată rațional este și ea supusă probei selecției pentru a verifica contribuția pe care o are la conservarea speciei. Totuși,

această cale presupune riscuri. Ceea ce nu este validat, ceea ce nu rezistă probei selecției este o „eroare”; însă erorile au fost plătite de multe specii prin dispariția lor. Evoluția ghidată rațional poate evita astfel de erori.

În societatea noastră pluralistă, intoleranța față de outsiders nu mai este adaptivă. Tocmai outsidersii geniali pot impulsiona societatea. Reacția față de outsidersi poate fi controlată eficient, îmbinând înțelegerea rațională cu inhibițiile înnăscute ale agresivității. În conflictul dintre două norme biologice — intoleranță și simpatie — înțelegerea poate contribui la victoria ultimei.

Valoarea de supraviețuire este un principiu constrângător; problema este dacă se are în vedere doar supraviețuirea unei anumite culturi, grup rasial sau a întregii umanități. În ultimă instanță este vorba de o opțiune etică. Faptul că suntem asemănători, dincolo de diferențele culturale, în ce privește comportamentele înnăscute demonstrează că din punct de vedere biologic suntem o singură specie și că scopul nostru trebuie să fie conservarea umanității. Ca motiv rațional trebuie invocat pericolul pe care-l prezintă pentru întreaga umanitate un război atomic. Teza că într-un astfel de război nu există câștigător este întemeiată.

Evoluția umanității în viitor poate fi ghidată rațional de ideea conservării speciei, ceea ce ar scuti-o de procedeul costisitor al învățării prin încercare și eroare. Desigur, și această variantă rațională presupune riscuri, căci metoda prevalentă până acum a testării posibilităților constituie un mecanism verificat al evoluției, mecanism care creează acei „hopeful monsters”, deschizători de noi căi pentru evoluție. Umanitatea trebuie să mențină o anumită variabilitate și să probeze soluții noi. Din acest punct de vedere deplina amalgamare a culturilor despre care se vorbește

atât de des devine problematică, deoarece prin dispariția diversității șansele evolutive se diminuează. De aceea este înțelept să ținem seama și de acest aspect și să tolerăm sistemele de valori și culturile diferite atât timp cât ele nu se împotrivesc liniei directoare a conservării speciei Homo. O umanitate unitară nu trebuie să fie uniformă; ea trebuie să considere cu toleranță ideile noi, ceea ce permite verificarea și promovarea lor. În caz contrar, evoluția poate stagna.

2. Un ritual funerar în podișul din Noua Guinee

În august 1972 a avut loc o luptă între două triburi ale populației Mbowamb, care a dus la moartea a trei oameni. Jika au luat în stăpânire o parte din pământul aparținând populației Yamaka, lucrându-l în timpul nopții. Peste câteva luni urma să se producă o stingere a diferendului pe cale pașnică, sub forma unui schimb de teritorii. Yamaka cedau din teritoriul lor, dar Jika nu au respectat înțelegerea, ci și-au bătut joc de Yamaka³⁹. La 11 septembrie Jika au rănit un membru al tribului Yamaka și prin această conflictul s-a amplificat. În ziua următoare 400 de Yamaka și 600 de Jika s-au întâlnit pe câmpul de luptă. În înfruntarea care a urmat au fost uciși trei oameni: un Jika și doi Yamaka. Lupta a fost oprită de către poliție. După-amiaza toți oamenii fuseseră dezarmați și cei mai mulți dintre ei închiși. Pe 16 și 17 septembrie am filmat funeraliile populației Yamaka la Tego, un loc pentru sărbătoare, situat la cinci mile la est de muntele Hagen. Ceremo-

³⁹ Relatarea se bazează pe date oferite de Yamaka, care au prezentat evenimentele din punctul lor de vedere.

nia dura de două zile, dar abia în ziua venirii noastre poliția a restituit comunității îndoliate pe unul dintre cei uciși. În cursul ceremoniei întâmplarea a fost discutată, a făcut obiectul unor cântece și a fost regretată. Înregistrările au fost traduse de Martin Wimb, care aparține populației Mbowamb, și supervizate de W. Straatmans, de la Universitatea Națională din Australia din Port Moresby. Textele oferă o imagine a modului de gândire al unui trib de papuași privitor la război și pace. De aceea voi prezenta textele și voi descrie ceremonia, înainte de aceasta e necesar să prezentăm pe scurt triburile din zona muntelui Hagen.

Frații Leahy au venit în această zonă în anii treizeci pentru a căuta aur. După ce au luat contact cu triburile din regiune (Leahy și Crain 1937), au construit, ajutați de un reprezentant al administrației australiene, un aerodrom în apropiere de actualul Mount Hagen. La scurt timp după aceea, în anul 1934, a venit părintele W. Ross (misionar catolic), care mai trăiește încă în Hagen. Și luteranii au trimis misionar acolo. Pacificarea regiunii a fost întreruptă de cel de-al Doilea Război Mondial și reluată abia după 1945. Astăzi populația este în mare parte creștină, fără a fi trebuit să renunțe la obiceiurile tradiționale. Mulți sunt angajați ai administrației și au adoptat pentru viața cotidiană îmbrăcăminte, tipul de relaționare și moneda europeană.

Cu ocazia ritualurilor Moka (schimb de daruri), *tanim hed* (un ritual de curățare — vezi Eibl-Eibesfeldt 1973, 1974 b) și a ritualurilor funerare ei sunt îmbrăcați în costumele tradiționale pe care populația rurală le mai poartă în mod obișnuit. Este poate aceasta o caracteristică a triburilor avansate de a nu fi renunțat complet la cultura lor; un sentiment sănătos al propriei valori i-a determinat să-și conserve moștenirea fără a tăia legătura cu progresul. Această prezentare pozitivă nu intenționează să mascheze

286 urmările negative ale influențelor europene, în primul rând urmările alcoolului⁴⁰.

Când pe 16 septembrie am sosit în Tega în centrul pieței se adunase deja un grup funerar. Fiul unuia dintre cei uciși stătea ghemuit și plângea tare cu capul plecat. Câteva femei se adunaseră în jurul său și, în aceeași poziție, îl compătineau, atingându-i corpul cu mâna și mângâindu-l pe păr. În jurul acestui grup se adunaseră bărbați și femei. Ei își împodobiseră figura și partea superioară a corpului cu lut galben, iar ca veșminte purtau un șort făcut din frunze verzi (cordilii). Câteva femei purtau haine europene, iar câțiva bărbați, pantaloni scurți. Femeile țineau în mână ramuri de cordilie iar bărbații purtau bețe ascuțite ca înlocuitori pentru lăncile confiscate de poliție. Cântau în cor, laudându-l pe cel mort. Erau subliniate frumusețea și hărnicia sa în cultivarea pământului.

Noii participanți soseau neîntrerupt în grupuri mici. Apoi cerul din jurul victimei s-a dizolvat, iar bărbații și femeile au format două grupuri separate. După ce și-au creat dispoziția necesară bătând pământul cu picioarele și strigând „uăh uăh”, bărbații s-au repezit, agitând bețele, spre oaspeți. Femeile i-au urmat. Gesturile bărbaților simulau un atac. Femeile care-i urmau agitau ramurile de cordilii. Salutul agresiv și salutul pacific erau astfel combinate (vezi Eibl-Eibesfeldt 1973). Războinicii și femeile au dat ocol oaspeților și s-au întors dansând la grupul celor îndoliați. Câțiva i-au condus pe oaspeți. Când au ajuns la grupul celor îndoliați, oaspeții au început să se lamenteze cu voce tare. Bărbații și femeile își smulg părul de pe cap. Unii bărbați își smulg barba, iar unele femei plâng atât de intens, încât

⁴⁰ La înregistrări au mai colaborat Dieter Heuneman și fiul meu Bernolf.

lacrimile lasă urme adânci în lutul care le împodobește fața. În felul acesta oaspeții își arată participarea. În cele din urmă ei îmbrățișează și îmbărbătează rudele celui mort. În centrul grupului îndoliat se află tânărul al cărui tată a fost ucis. De fiecare dată când soseau noii oaspeți acesta se ridica și se lamenta cu intensitate sporită. Acest comportament s-a repetat timp de două zile. La începutul după-amiezii s-au format grupe de bărbați. În timp ce unul dintre ei ține o cuvântare, ceilalți ședeau ghemuiți, comentau și aplaudau. Vorbitorii respectivi mergeau agitați în sus și-n jos. Când unul termina era înlocuit cu un altul. Ultima zi a ceremoniei s-a desfășurat după modelul zilelor anterioare. După-amiaza au venit oaspeți cu daruri pentru cei îndoliați. La ora 17:00 sicriul cu cel decedat a fost scos din colibă. Comunitatea îndoliată s-a ghemuit în timp ce era citită o rugăciune creștină. Apoi sicriul a fost dus la locul de înmormântare.

Traducerea înregistrărilor realizate fără a fi observați

Banda 7

Primul vorbitor. Tribul Jika nu este bun iar tribul Yamaka... (înregistrare indescifrabilă din cauza zgomotului produs de ceilalți). Celelalte triburi au ucis oameni, dar nu m-aș fi așteptat ca acest trib (Jika) să-l fi ucis. Acum îl plâng aici sub bătaia soarelui. Dar nu am să mă răzbun. M-am împăcat cu ideea că unul din ai mei a fost ucis și aștept o ceremonie reparatorie (pay back ceremony) în locul unei lupte.

Al doilea vorbitor: Jika și Yamaka se luptă și toată lumea se învârtește în jurul lor ca și cum nu ar avea casă și porci. Mai rău este că cei mai mulți bărbați se află în închisoare. De aceea, bărbați încetați lupta și hai să căutăm o bună înțelegere. Omul alb ne-a adus legea și ordinea; hai să trăim în pace! Îmi pare rău de

288 oameni, de femei și copii; așa că, frați, încetați lupta și să trăim în pace.

Al treilea vorbitor. Lupta a avut loc⁴¹. Am auzit de ea pe când eram tânăr, iar acum văd aici în Hagen lupta dintre Jika și Yamaka și asta va tulbura dreptul și ordinea aduse de omul alb. Oamenii mei, care se învecinează cu „Gumach ringi”⁴², și eu venim de departe. Am auzit de această istorie neplăcută a unei lupte purtate într-un oraș unde se află administrația. Cum puteți voi, oameni ai orașului, să pretindeți ca noi să respectăm dreptul și ordinea? Lupta a izbucnit în centrul Hagenului și acum toți bărbații sunt la închisoare. Vreau să rog celelalte triburi din zona Hagen — Moges, Kimis, Kulis, Kuklikas, Kelis — să aibă grijă de femei și copii. Eu, vorbitorul, fac parte din sfatul comunității Dei și exprim sentimentele mele. Triburile vecine trebuie să facă ceva în această privință. Eu pot doar să vorbesc, dar nu pot să fac nimic, pentru că vin de departe. Noi avem impresia că toate triburile din zona Hagen se luptă, nu numai Jika și Yamaka. Bărbații care s-au luptat și-au lăsat averea, femeile și copiii și au ajuns la închisoare. De aceea, îi rog pe bărbații care sunt aici și nu au fost amestecați în lupte să aibă grijă de femeile și copiii rămași fără sprijin.

Al patrulea vorbitor. Știu să prețuiesc ceea ce ai spus⁴³. Voi încerca să fac tot ceea ce pot. Tu faci parte din sfatul comunității Dei, iar eu din sfatul din Hagen. Voi căuta o soluție. Simt la fel ca tine... (Înregistrarea devine inutilizabilă din cauza lamentațiilor noilor-veniți. Se bocește. Textul este următorul: „Soarele se ridică la răsărit. Și eu aud, aud povestea victimei. Dacă acest

⁴¹ Vorbitorul se referă la o luptă mai veche.

⁴² Nu am reușit să aflu la ce zonă se referă această denumire geografică.

⁴³ Se referă la vorbitorul anterior.

bărbat este bărbatul meu, dacă da, cu cine voi trăi? Oh, cu cine voi trăi? Ah, bărbatul meu, cu cine voi trăi acum? Ah, bărbatul meu..." Bocetul continuă astfel până la sfârșitul înregistrării.)

Banda 8

Primul vorbitor: Yamaka sunt un trib liniștit. Mai înainte, ei erau sursa neliniștii, însă acum este, printre triburile mari, doar un trib mic. Văd că tribul Jika caută să-și arate puterea deoarece tribul Jika este la fel de mare ca tribul Moge și trebuie să se măsoare cu Moge. De ce se luptă el cu Yamaka, care este un trib mic? Văd că tribul Jika se teme de tribul Moge și atunci se luptă cu un trib mic. Ascultați-mă! Bărbații și-au lăsat femeile și copiii, porcii, plantațiile de cafea, totul. Așa că orice trib care nu a luat parte la luptă trebuie să aibă grijă de cele lăsate de bărbați.

Al doilea vorbitor: Tu (cel dintre Menebi, tu cel care faci parte) din tribul cel mai cunoscut, tu, cel care vorbești aici! Te cred. Tot ceea ce ai spus este adevărat. Pentru a combate alte lucruri, tu ești *bărbatul* cel mai potrivit, din tribul potrivit, dar cred că dreptul și ordinea sunt ceva real. Guvernul este aici, iar noi vom avea în curând administrația noastră. Nu purta grija lucrurilor lăsate de bărbații care se află acum în închisoare, căci lucrurile lor sunt în siguranță. Priviți! Jika și Yamaka s-au luptat ieri și astăzi se află în închisoare, deoarece și dreptul și guvernarea sunt puternice. Noi trebuie să vorbim doar despre felul în care putem rezolva cazul și despre felul în care să menținem legea și ordinea... (o parte a înregistrării este ininteligibilă, deoarece mai mulți bărbați vorbesc în același timp, până când începe să vorbească al treilea).

Al treilea vorbitor: Ascultați-mă oameni! Bărbatul Makura zace aici mort. Iar voi, ceilalți, vă complăceți în cuvântări false. Tribul

290 meu, din care face parte victima, nu este mic. Iar fratele meu Makura zace mort aici. Voi, bărbații tineri, care ți-neți discursuri nu spuneți ceea ce aș dori eu; eu sunt bărbatul vârstnic care va vorbi. (Un bărbat din public spune: „Vine poliția, vă rog linișțiți-vă!”. Participanții încep imediat să plângă și să strige când vine poliția, ceea ce continuă până la sfârșitul benzii.)

*Traducerea înregistrării cu spusele participanților
care au vrut să ne vorbească*

Banda 9 (prima jumătate)

Primul vorbitor: Walimulk (conducătorul tribului Jika) a și pre-tins teritoriului Montila. Acum vrea și teritoriul Punthulk. Pă-mânt i-au dat și chiar mai mult. Am fost supărat când a cerut pă-mântul Punthulk, deoarece tu (folosește acum vorbirea directă) vrei tot pământul meu. Iar eu unde să mă duc? M-am dus să lupt pentru pământul Punthulk, iar Walimulk Nori l-a omorât pe Makura. Acum sunt din nou trist. Cei care cunosc victima știu ce fel de om este (a fost) Makura; pentru cei care nu-l cunosc pe Makura (el) este un bărbat respectat și cinstit de bărbații tribu-lui său. Dar acum a fost omorât și eu arăt cum s-a întâmplat, ca să fie înregistrat.

Al doilea vorbitor: Acum voi face o lege. Asta am făcut când a fost councillor⁴⁴ aici. Puteți să mă întrebați: ce vrei să faci? O fac pentru cazul în care oamenii albi sau băștinașii vor să mă ia cu ei la judecată. Iar oamenii sunt mulțumiți. Voi împărți mâncare! Când councillor a fost aici, le-am dat acestor oameni hrană și o voi face și în absența lui. Vreau ca toți să asculte tot și să se înre-gistreze ceea ce spun. Ce fac eu nu face nici tribul Jika și nici un

⁴⁴ Funcționar al administrației.

alt trib. Când vine marele ofițer, la ora 4, așa cum a aranjat Moge Paja, voi împărți hrană. Europeanii și băștinașii trebuie să vină și să vadă. Asta e totul (urmează un cântec de jale. Un bărbat îl introduce astfel: „Toți bărbații au ajuns la închisoare, iar eu am rămas pentru că am fost bolnav. Voi plânge la radio (se referă la magnetofon): Tată, nu-l văd pe bărbatul care te-a omorât. Acest bărbat a ucis și s-a pierdut în mulțime. Ah! Tată, tată, cu cine voi trăi?“.)

Un participant îi dă vorbitorului 30 de dolari și se scuză că nu este mai mult, deoarece councillor-ul său este în închisoare. Apoi femeile încep să jelească. Ele prezintă întâmplarea din punctul lor de vedere.

Banda 9, partea a doua:

„Toți bărbații și băieții Yamaka Pepka din satul nostru au ajuns la închisoare. În satul nostru nu mai există niciun bărbat; doar noi, femeile măritate ale clanului Yamaka, ne-am adunat aici. Niciun bărbat nu e aici pentru a îndeplini îndatoririle bărbaților. Nu e niciun bărbat pentru a jeli și a saluta rudele care vin în vizită. Ceea ce la o astfel de ceremonie fac bărbații trebuie să facem noi, femeile măritate. Noi îi plângem pe bărbații care acum sunt la închisoare. Vom cânta acum cântece de jale. Numele meu este Vunt, iar numele tatălui meu este Muramul. Iată cântecul de jale:

Tată, care vrei să stăpânești pământul Punthulk,
ah... ah... ah... ah...

Copilul tău este trist și singur ah... Ce trebuie să fac?
ah... ah... ah... ah...

Urma piciorului tatălui duce spre vest, spre Punthulk
ah... ah... ah...

Tată care vrei să stăpânești pământul Punthulk
ah... ah... ah...

Copilul este trist și singur, ce trebuie să fac?"

(Se repetă mereu).

Din nou vorbind:

„E destul. Dacă aș fi fost bărbat, aș fi luptat cu bărbații și aș fi fost în închisoare cu ei. Însă m-am născut femeie și sufăr pentru tatăl meu și plâng. Acum două femei îl plâng pe fratele meu.”

„În satul nostru există mulți bărbați care respectă legea și ordinea. Noi femeile care suntem căsătorite cu acești bărbați și suntem surorile acestui clan am fost tot timpul fericite. Dar acum a venit acest necaz, dar councillor-ul nostru nu are un renume rău. Iar din cauza acestui necaz neașteptat a trebuit să se ducă la Medang la închisoare, iar noi femeile care suntem căsătorite cu fiii săi suferim cu el și vom plânge. Numele meu este Kagle din Ronidan.”

(Kagle vorbește singură:)

„Jika, Nori, Nema și Kalimba (conducătorii tribului dușman) pretind tot pământul Yamaka pe care l-au și luat. Noi (Yamaka) le-am dat porci pe care i-au luat. Ei ar fi trebuit să fie mulțumiți, dar ei s-au întors împotriva noastră și l-au omorât pe Pangal. De ce erau flămânzi și l-au omorât, nu știm. Niciodată nu i-am neglijat. Iar acum bărbații nu mai sunt acasă, sunt la închisoare.”

„Mai înainte s-au luptat Jika și ceilalți Yamaka, dar niciun bărbat Yamaka Pepka nu a participat. Acum l-au omorât pe Mapulk Pangal și toți bărbații clanului au ajuns la închisoare, fiecare dintre ei.”

„Ceea ce în mod normal trebuie să facă bărbații la astfel de ceremonii e făcut acum de noi femeile și cred că vizitatorii se vor întoarce acasă și vor povesti oamenilor despre faptele noastre

neobișnuite, despre (faptul) că noi femeile îi salutăm pe oaspeți și îi jelim pe morți. Kiap⁴⁵ este aici și de aceea nu ne vom răzbu-
na morții prin luptă. Însă ne mai gândim la Kul Ponya, care se
duce la Tembeka și care l-a ucis pe bărbatul nostru și care se duce
la Tembeka. Asta e tot.”

(Urmează un cântec de jale.)

„Numele meu este Rangil. Destul.

Hallo bărbat Kainip! Ar fi trebuit să-l păstrez într-o cutie spe-
cială⁴⁶. Ah... Hallo bărbatul meu, ah, bărbate, bărbate, cu cine
trebuie să trăiesc acum? Bărbatul lui Walimil l-a ucis pe Noki și
se duce la Madang ah... ah... Eu doar am auzit despre întâm-
plare. Oh... ah... ah...” (Se repetă.)

Un bărbat:

„Sunt un Yamaka — marele nume Yamaka — muncesc și res-
pect legea și ordinea. Am fost botezat la misiunea luterană și toți
oamenii (mei) s-au adunat pentru a trăi împreună în sate care
sunt făcute din mai multe serii de case.”

„Cu Yamaka am salutat venirea omului alb. M-a bucurat pa-
cea pe care a adus-o omul alb. Nu m-am stabilit încă definitiv,
dar de când a venit omul alb trăiesc bine și mă bucur de viață
mai bună. Dar Jika Nori mă deranjează⁴⁷. Cearta dintre Jika Nori
și mine Yamaka Kera a început. Cearta a izbucnit acolo unde tri-
bul Yamaka își are originea. Eu am căutat pacea și am dăruit po-
pulației Yamaka mulți fii. Însă tribul Nori mi-a omorât primul
copil, iar eu sunt tatăl care-și plânge fiul. Jika Nora și Nema sunt
vinovați de moartea lui Pangal. Acum necazul sau lupta au venit,

⁴⁵ Inițial nume dat ofițerilor din patrulă; aici este folosit cu referire la adminis-
trație.

⁴⁶ Ar fi trebuit să am mai multă grijă de el.

⁴⁷ Se referă la întreg tribul Yamaka.

294 iar frații și fii mei sunt la închisoare și eu sufăr pentru ei. Eu Yamaka Nang spun asta. Destul.”

Un alt vorbitor:

„Numele meu este Yamaka Kundump Kumbati. Fratele meu a fost ucis, de aceea încep să-l jelesc: Fiul, ah... Kul Porya a omorât fiul. Fiul ah... fiul ah... fiul ah... Rakim Bkong a ucis. Fiul ah... fiul ah... fiul ah... fiul a fost ucis fără să ne răzbunăm. Fiul ah... fiul ah... fiul ah (întregul grup cântă cu el și repetă cântecul).”

Atât în cuvântările adresate comunității îndoliate, pe care le-am înregistrat fără a fi observați, cât și în cuvântările care au fost înregistrate cu acordul vorbitorilor este prezentă în mod manifest dorința de pace și ordine. În această zonă, europeanul apare ca un pacificator: când administrația australiană a pacificat, după al Doilea Război Mondial, triburile războinice, aceasta s-a realizat fără utilizarea forței, prin persuasiune și fermitatea misiunii și patrulelor guvernamentale. Foarte interesant este faptul că cuvântările nu sunt marcate de ură. Conflictul este regretat, propunându-se o compensare prin plată și doar puțini exprimă dorința de răzbunare sângeroasă.

Mai mult, din cuvântările oaspeților care aparțineau altor triburi și care n-au participat la conflict reiese că acesta este condamnat, iar participanții blamați. „Dacă voi care vă aflați în apropierea administrației vă comportați astfel, cum ar putea triburile mai îndepărtate să mențină pacea?” Referirile la suferințele femeilor și ale copiilor sunt nelipsite. Un vorbitor le cere triburilor înrudite să aibă grijă de femeile și copiii rămași fără sprijin. Li s-a răspuns că nu este necesar, deoarece administrația asigură ordinea. Se poate deduce de aici că Yamaka sunt prea mândri pentru a accepta un astfel de ajutor. De asemenea, s-ar putea să fie în joc și o anumită neîncredere. Merită menționat și faptul că

unele cuvântări exprimă cu claritate motivul luptei: posesia pământului.

Înregistrările documentează un mod de gândire și simțire asemănător cu cel european, în care păcii i se atribuie o valoare înaltă.

3. Controlul agresivității intragrupale

a) Ritualizarea războiului

Există indicii că agresivitatea intergrupală a omului începe, într-un remarcabil paralelism cu ritualizarea agresivității la animale, să evolueze spre războiul fără vărsare de sânge. Aceasta înseamnă că sunt elaborate reguli care împiedică pierderile prea mari de vieți omenești. Regulile respective stabilesc modul în care trebuie să înceapă războiul — printr-o declarație formală, de exemplu — în așa fel încât dușmanul să nu fie surprins nepregătit. Adesea se admite distincția dintre militari și civili, ultimii nefiind atacați. Chiar lupta dintre militari poate fi atenuată prin utilizarea doar a unei părți din mijloacele de distrugere disponibile, și anume a acelor al căror efect distructiv se menține în anumite limite. Reamintesc că populația Dani utilizează săgeți fără pene, care au o traiectorie defectuoasă, ceea ce diminuează numărul victimelor. Alte reguli stabilesc modalități de supunere și de tratare a prizonierilor. De asemenea, încheierea păcii, despăgubirile și reconcilierea fac obiectul unor convenții. În sfârșit, omul dezvoltă alte forme de rezolvare a conflictelor, așa încât războiul intră în discuție doar ca o ultimă soluție.

Asemenea reguli nu au fost formulate mai întâi de așa-numitele popoare civilizate. La populația Murngin din Australia

296 existau lupte ritualizate care urmăreau desfășurarea nesângeroasă a războiului și încheierea păcii. Când membrul unui grup a fost rănit sau ucis de un alt grup și când s-a scurs suficient timp de la eveniment, așa încât spiritele au putut să se liniștească, atunci grupul care pretinde reparație trimite un mesager care comunică celui alt grup că grupul său este pregătit pentru „makarata”⁴⁸. Dacă grupul respectiv acceptă, atunci întâlnirea are loc. Războinicii se vopsesc în alb și se întâlnesc înarmați cu sulita. Pentru cazul în care lupta ar fi escaladată, fiecare grup caută să aibă în spate un teren împădurit. Grupul de la care a pornit provocarea se îndreaptă dansând spre adversar în ritmul unor cântece în care este vorba de strămoșii totemici. Apoi se întorc și se îndreaptă spre poziția de plecare. La fel procedează și adversarii. Când ambele grupuri au revenit la poziția inițială, lupta poate începe. Bărbații din grupul provocat, care se află în relații prietenești cu făptașul pe care l-au încurajat (fără să participe la actul criminal) se îndreaptă spre centrul câmpului de luptă. Fiecare dintre ei este însoțit de doi bărbați din grupul său care are rude apropiate în grupul rival. În felul acesta se asigură o intensitate redusă a luptei; frica de a nu lovi un prieten face ca loviturile să nu fie puternice. Acești însoțitori se străduiesc să intercepteze sulilele adverse, împiedicându-le să-și atingă ținta. De altfel, sulilelor li se demontează, înainte de a fi aruncate, vârful de piatră. Membrii grupului provocator care doresc reparația aruncă unul după altul sulilele; cei care se simt foarte afectați efectuează repetat aruncarea. În timp ce unii aruncă sulilele, ceilalți membri ai grupului batjocoresc adversarul, care nu are voie să răspundă. În cele din urmă, bătrânii grupului provocator declară sfârșitul acestei acțiuni.

⁴⁸ Numele unei forme de luptă.

Acum intră în arenă cei care au participat nemijlocit la omor. În ei se aruncă cu sulițe cărora nu li s-a demontat vârful de piatră. Însă bătrânii atrag atenția sulițașilor să nu omoare pe cineva. Și de cealaltă parte, bătrânii liniștesc spiritele, îndemnându-i pe bărbați să suporte cu înțelegere batjocora și să nu pună mâna pe sulițe, deoarece ei sunt de vină. Când grupa jignită se declară satisfăcută, cele două grupuri se îndreaptă dansând unul spre altul. Făptașul este rănit cu sulița în șold, ceea ce încheie confruntarea. După aceasta, chiar făptașul poate pătrunde, după ce s-a vindecat, pe teritoriul dușmanului. Dacă rana este mică, grupul celălalt poate dori în continuare să se răzbune. Când aceasta s-a realizat, grupul dansează ca un singur om, exprimând prin aceasta că va domni din nou pacea (Warner 1930).

O ritualizare și mai accentuată a războiului a constatat Rappaport (1968) la populația Tsemba (grupa lingvistică Maring) din Noua Guinee. Războaiele dintre două grupuri Tsembaga rezultă din conflictul dintre indivizi care duce la rănirea sau uciderea unuia dintre ei. Un astfel de incident poate duce la război, dar poate fi rezolvat, de asemenea, pașnic. Dacă adversarii aparțin unor grupuri care fac parte din același clan, atunci este posibilă o soluție nesângeroasă a conflictului. Atunci când clanurile înrudite Tomegai și Merkai erau pe cale să se confrunte, au intervenit membrii unui alt clan care s-au așezat între cele două părți, atrăgându-le atenția că frații nu trebuie să lupte între ei și rugându-le să renunțe la luptă, ceea ce s-a întâmplat.

Intervenția unui al treilea ca mijlocitor în vederea păcii joacă un rol important în conflictul individualizat din cadrul grupului. Pentru rezolvarea conflictului dintre grupuri oamenii apelează la modele comportamentale care funcționează în cadrul conflictului între indivizi și care s-ar putea să corespundă unui

298 model înnăscut. La Tsembaga sunt împiedicate pe această cale în special războaiele între grupurile care prin numeroasele căsătorii au creat relații de rudenie. Una din consecințele exogamiei este tocmai crearea de legături prin căsătorie între diferitele grupuri, legături care contribuie la evitarea conflictelor. Unii autori consideră chiar că stabilirea de alianțe constituie unul din motivele care au dus la apariția exogamiei. Sigur este că prin căsătorie (între membrii unor familii domnitoare) se realizează o întărire a legăturilor chiar în cadrul culturilor evoluat.

O soluție pacifică a conflictului devine problematică când este vorba de grupuri învecinate care nu participă la dreptul de proprietate asupra porțiunii necultivate a unui teritoriu comun, chiar dacă grupurile respective se află în relații prietenești și sunt înrudite prin căsătorii. Legăturile de rudenie și canalele pentru mijlocire sunt puțin numeroase. De asemenea, grupurile respective sunt clar distincte, așa încât în cazul unei confruntări ordinea interioară a grupului nu este grav perturbată. Însă atunci când relațiile de rudenie între grupuri sunt numeroase, conflictul ar perturba considerabil armonia interioară, deoarece ar duce la înfruntarea dintre rude.

Războaiele sunt purtate pe bază de reciprocitate: pentru fiecare mort al unei părți trebuie să existe un mort de cealaltă parte. Atâta timp cât acest echilibru nu a fost realizat, pacea rămâne improbabilă. Este adevărat că din când în când se fac pauze, dar acestea au doar caracterul unui armistițiu. Deoarece echilibrul nu se realizează ușor, dușmănia se prelungește pe perioade mari, fiecare luptă purtând în sine, așa cum se exprimă Rappaport, germenul celeilalte. Totuși există anumite posibilități de a evita această lege și de a atenua conflictele. Astfel, mai mulți indivizi care se consideră obligați să se răzbune se pot declara mulțumiți

atunci când unul dintre ei a reușit să ucidă un adversar. De asemenea, practicile magice pot înlocui uciderea. Pe de altă parte, ostilitățile se pot agrava atunci când responsabilitatea pentru ucidere este atribuită unui întreg grup, ceea ce presupune implicarea unor persoane care rămăseseră exterioare conflictului.

Grupurile de luptă sunt alcătuite din bărbații grupurilor implicate în conflict la care se adaugă aliații recrutați din alte populații. Aceștia sunt de obicei înrudiți cu primii. Când unul din acești aliați este omorât, răspunderea o poartă nu numai dușmanul, ci și grupul cu care este înrudit. Acesta trebuie să ofere grupului căruia îi aparține cel căzut o femeie al cărui prim copil va purta numele victimei. Faptul că nu numai dușmanul este considerat răspunzător pentru moartea unui aliat contribuie cu siguranță la micșorarea proporțiilor conflictului.

De cele mai multe ori războaiele încep cu o „mică luptă”. Grupul lezat anunță dușmanul că trebuie să se prezinte pe un anumit câmp de luptă, ceea ce echivalează cu o declarație formală de război. Dușmanului i se dă un timp de pregătire de 1–2 zile. Din pregătire face parte și curățarea câmpului de luptă de vegetație — o activitate la care participă ambele părți! Dacă unul din grupuri a încetat deja activitatea de curățare, celălalt grup așteaptă până când primul grup se oprește și apoi continuă el munca începută. În seara care precede bătălia, șamanul cade în tranșă, îi anunță pe strămoși de intenția grupului și se asigură de ajutorul lor. Foarte interesant este „ritualul transpirației”. Șamanul ia mâna fiecărui războinic și șterge cu ea sudoarea de la suprafață. Apoi, prin practici magice sunt binecuvântate armele. Alte vrăji urmăresc protejarea războinicilor și eliberarea lor de frică.

Lupta se poartă la început doar cu săgeți și sulite. Săgețile nu au pene și arareori ucid. După Rappaport, trebuie să vedem

300 în aceste lupte ușoare o încercare de a împiedica pe cât posibil vărsările de sânge. De aceea ele durează mai multe zile; în acest interval spiritele prea agresive se pot liniști. La aceasta contribuie și faptul că aliații nu sunt legați de conflict printr-un interes nemijlocit, străduindu-se să liniștească spiritele. În timpul acestei faze, grupurile neutre se străduiesc să mijlocească o împăcare. Când clanurile Dimbagai-Yimayagai și Merikai (populația Tsembaga) s-au luptat, părțile neutre au urmărit lupta de pe un deal, avertizând ambele părți că nu se cuvine ca frații să se lupte între ei, invitându-i să părăsească câmpul de luptă și aruncând cu pietre în ei. În mare, acest procedeu amintește de modelele comportamentale la care apelează statele moderne.

În faza luptelor ușoare, adversarii se apropie la distanța la care se pot striga și auzi. Ei își pot da frâu liber furiei batjocorindu-și și jignindu-și adversarii, fără a-i vătăma fizic; ei pot de asemenea purta tratative și obține astfel o soluție pașnică. În același timp adversarii se pot aprecia reciproc, o parte putând să constate că este inferioară celeilalte, ceea ce o va determina să caute o soluție pașnică. Dacă una din părți se arată neînduplecată, atunci se ajunge la luptă „propriu-zisă sau adevărată” în cursul căreia se folosesc topoarele de luptă și lăncile.

Și acest fel de luptă este introdus de anumite ritualuri, pe care nu este necesar să le enumerăm aici. Anumite pietre de luptă⁴⁹, care până în acest moment au fost ținute într-o plasă într-o mică încăpere, sunt atârinate de pilonul central al colibei. Prin acest act grupul se îndatorează strămoșilor și aliaților pentru ajutorul acordat în lupta reală (cu topoarele) ce urmează, datorie de care

⁴⁹ Este vorba de mojară și pilugi de piatră care au aparținut unor întemeietori preistorici din zonă și cărora li se atribuie puteri magice.

grupul se achită mai târziu prin ritualuri speciale. De asemenea, sunt sacrificați doi porci și sunt invocate spiritele.

Membrii celui alt grup, care au fost numiți frați, atâta timp cât a fost vorba de relații prietenești, sunt numiți acum „bărbații cu topor” (Axtmännern), cu alte cuvinte, sunt declarați dușmani. De acum înainte dușmanul poate fi atins doar în timpul luptei; de asemenea, dușmanul nu trebuie privit în față, iar plantele cultivate de el nu trebuie mâncate. (Reamintesc în acest context de cele spuse relativ la funcția barierelor ridicate în fața comunicării.)

Sunt instituite restricții și în relațiile cu aliații dușmanului. Odată luată decizia de a purta un război real, conflictul nu mai poate fi rezolvat rapid.

În timpul ritualurilor pregătitoare, șamanii îi indică pe acei dușmani care sunt mai vulnerabili, precum și pe membrii propriului grup care sunt în aceeași situație, pretinzând că dețin aceste informații de la spirite. Și aici trebuie semnalat un aspect interesant al ritualizării: niciodată nu este indicat un număr mare de potențiale victime din rândul dușmanului, dându-se a înțelege că războinicii trebuie să se mulțumească cu numărul indicat. Astfel este stabilită o „killing quota” aproximativă (Rappaport). În același timp, șamanii orientează atenția asupra anumitor persoane din grupul advers.

Războinicii au obligația să efectueze o serie de ritualuri, înaintea luptei ei trebuie să mănânce slănină de porc foarte sărată, fără a avea voie să bea ceva. În felul acesta setea devine atât de puternică, încât îi silește să încheie lupta.

Luptele „adevărate” încep și ele destul de prudent. Părțile sunt la început la fel de puternice. Fiecare așteaptă ca și ceilalți să fie abandonați de aliați, ceea ce se întâmplă atunci când confruntarea

302 se prelungește, deoarece aliații nu sunt direct implicați. Dacă un grup se află în superioritate numerică, el utilizează prilejul pentru a ataca masiv. Uneori, grupul părăsit de aliați își abandonează teritoriul fugind împreună cu femeile, copiii și porcii.

Durata luptelor poate fi de mai multe săptămâni. Dacă mai mulți războinici dintr-un grup au fost uciși, lupta este întreruptă pentru ca grupul acestora să poată îndeplini ceremoniile funerare. Și războinicii care au omorât adversari execută anumite rituri. Deși timpul necesar pentru toate acestea nu depășește două zile, ostilitățile sunt întrerupte în general pentru mai multe zile. Timpul este folosit pentru a avea grijă de grădinile abandonate. Înainte de reluarea luptei, cele două grupuri sacrifică din nou câte doi porci pentru spirite. Când un războinic este grav rănit se instituie o pauză de mai multe zile. Pauzele calmează spiritele și permit angajarea de noi tratative.

Războinicul poate fi întrerupt printr-un armistițiu. Uneori, adversarul este alungat, ceea ce presupune că suferă pierderi grele, deoarece învingătorul ucide tot ceea ce prinde, inclusiv femeile și copiii. Ei pustiesc teritoriile, câmpurile celor învinși. Totuși teritoriul nu este luat în posesie imediat după victorie. Ritualurile de armistițiu sunt îndeplinite separat de fiecare din cele două părți. Se aduc sacrificii spiritelor și sunt plantate cordilii⁵⁰.

Atunci când un grup a fost alungat, el va planta cordilii pe teritoriul grupului prieten care îi acordă găzduire. Când sacrifică un porc, simultan cu executarea acestui ritual vegetal, strămoșii sunt invitați să părăsească vechiul teritoriu și să se deplaseze spre noul teritoriu. Asta echivalează cu o renunțare la vechiul te-

⁵⁰ În timpul creșterii acestei plante rituale, grupul nu are voie să participe la lupta cu topoarele. Dacă totuși membrii grupului vor să ia parte la o astfel de luptă, atunci ei trebuie mai întâi să smulgă planta respectivă.

ritoriu și constituie o condiție preliminară ca dușmanii să preia teritoriul abandonat. 303

Pacea este la început doar un armistițiu. Pietrele de luptă nu sunt încă repuse la vechiul loc de păstrare. Sunt respectate în continuare mai multe ritualuri. Armistițiul poate dura ani. În acest răstimp, cele două grupuri se dedică creșterii porcilor. Dacă un grup a crescut suficienți porci, el organizează o sărbătoare a porcilor la care sunt invitați și aliații. Sărbătoarea durează mai multe luni, timp în care sunt îndeplinite mai multe ritualuri. Pentru început sunt bătuți țăruii de graniță. Când un dușman învins nu și-a luat din nou în stăpânire teritoriul și a plantat cordilii în altă parte, se presupune că și strămoșii au fost strămutați și învingătorul plantează țăruii în teritoriul străin. Apoi este pregătit templul dansului și sunt dezrădăcinate cordiliile plantate. Sărbătoarea propriu-zisă — kaiko — poate începe. Mai întâi sunt puse la locul de păstrare pietrele de luptă, ceea ce înseamnă că de acum înainte contactul cu dușmanul este din nou permis. Vizitatorii încep sărbătoarea printr-un dans la care asistă și femeile și copiii lor amestecați printre spectatori. Apoi dansează gazdele, după ce șamanii au rostit vrăjile necesare pentru ca ei să nu fie întrecuți de către oaspeți în ce privește reușita reprezentării. Vrăjile urmăresc, de asemenea, să impresioneze fetele oaspeților și să le determine să-și aleagă partenerii dintre dansatori.

Punctul culminant înseamnă totodată abolirea diferitelor tabuuri, în special cele care au afectat până acum relațiile cu dușmanul și aliații acestuia. În virtutea interdicțiilor care decurgeau din declararea războiului „adevărat” prin agățarea pietrelor de luptă de pilonul colibe, războinicii nu aveau voie să intre în coliba dușmanului, să gătească la același foc și nici să mănânce din

plantele cultivate pe pământul dușmanului. Între timp aceste tabuuri au devenit pentru ambele părți o povară, căci legăturile realizate prin căsătorie apropie grupele. Sărbătoarea se încheie cu onorurile publice acordate războinicilor.

La câteva luni după consumarea sărbătorii, luptele pot fi reluate. Însă în intervalul de timp care s-a scurs de la plantarea cordiliilor până la sărbătoarea porcului, spiritele se liniștesc în mare măsură, așa încât speranța că se va ajunge la pace câștigă în substanță. Pentru a încheia pace este nevoie de porci și de aceea va trebui să mai treacă pentru aceasta doi sau trei ani de la sărbătoarea porcului care a epuizat toate resursele. Pentru încheierea păcii, părțile se întâlnesc la graniță. Femeile și copiii îi însoțesc pe războinici. Părțile schimbă ficat de porc. Sunt schimbate și femeii sau acestea sunt promise foștilor dușmani. Este de dorit ca pentru fiecare mort să fie dată părții opuse o femeie. Aceasta înseamnă că, în condițiile în care pierderile au fost mari, numeroasele legături de rudenie care se stabilesc după război oferă garanția că acesta nu va re izbucni atât de curând.

De-a lungul întregului război poate fi înregistrată strădania de a rezolva conflictul, de a împiedica agravarea lui; dacă aceasta nu e cu putință, atunci se încearcă să se împiedice o ruptură totală. Prin tratative se încearcă, pe tot parcursul confruntării, încheierea păcii: mai întâi prin eliminarea luptei cu topoarele, apoi prin luptele ritualizate și prin intercalarea de armistiții ca perioade de calmare, a căror durată este asigurată prin plantarea și creșterea cordiliilor. Tabuurile, în relațiile sociale, sunt resimțite cu timpul ca împovărătoare, deoarece ele îi separă pe cei înrudiți; și acest fapt favorizează încheierea păcii. Când pacea se realizează, ea este consolidată prin căsătorii, și anume proporțional cu numărul celor căzuți.

Intervenția unei terțe părți are caracteristici foarte interesante: mijlocitorii condamnă lupta ca pe un lucru rău, însă sunt lipsiți de autoritate. Ei pot încerca să-i convingă pe beligeranți, dar nu pot impune un armistițiu. Acesta pare a fi un motiv decisiv care face ca rezolvarea conflictului între grupuri să fie atât de dificilă. În timp ce în interiorul grupului ierarhia și intervenția celor cu rang înalt asigură, la animale și om, pacea prin autoritate (în statele moderne această funcție a fost preluată de organele de ordine — poliția), pentru relațiile intergrupale, astfel de dezvoltări se află abia la început.

Faptul că intervenția unui terț poate împiedica o escaladare a conflictului este atestat de cercetările efectuate asupra triburilor din zona munților Hagen (Vicedom 1937). Owa, un bărbat din tribul Tika, a avut relații amoroase cu femeia altui bărbat din același trib. La rândul său, bărbatul înșelat a avut relații amoroase cu femeia lui Owa. La scurt timp după aceasta cele două clanuri stăteau față-n față, gata de luptă. Însă căpeteniile altor clanuri au intervenit și le-au încrucișat sulilele. Într-o astfel de situație, niciuna din părți nu are voie să atace, ci ele sunt silite să trateze. În cazul citat, părțile au ajuns la o înțelegere prin care se acordau compensații sub forma porcilor. Căpeteniile care reușesc să aplaneze conflictele sunt foarte apreciate pentru această calitate. În această privință, Strathern (1971) citează părerea unui bărbat din zona Hagen.

„Nimb a fost unul din cei mai mari bărbați din clanul meu și a fost căsătorit cu cinci femei. El a fost un mare profesionist. El putea atât de bine să facă pace pentru că îi înfricoșa pe toți bărbații... Atunci când întregul clan Kokei lupta împotriva Yamaka

el le-a interzis să lupte mai departe și a fost ascultat. El obișnuia să le dea scoici și porci celor care voiau să lupte, spunându-le că nu trebuie să se certe pentru că toți sunt frați și surori. El întrerupea luptele imediat după ce începeau..." (p. 78).

Aprecieră de „mare bărbat” era acordată mai ales aceloră care aveau aptitudinea de a pacifica. Când războiul făcea un număr de victime, pacea nu putea fi încheiată până nu se realiza un echilibru al pierderilor. Pentru morți se accepta și o reparație în bani. Abia când de fiecare parte exista același număr de morți se spunea: „Acum suntem la fel. Acum ne putem privi în față” (Vicedom și Tischner 1943/48). Administrația australiană a introdus reglementarea ca reparația în bani să fie acordată sub forma porcilor, ceea ce triburile din zona Hagen au acceptat.

„Mai înainte ne luptam și ne ucideam unii pe alții și nu era bine. Acum e mai bine pentru că putem plăti pentru cei uciși...” (Strathern 1971, p. 54). Sărbătorile moka, despre care vom mai vorbi, joacă un rol important în realizarea echilibrului. Dorința de pace, manifestă în cuvântările funerare citate mai sus, reapare și în această afirmație.

c. Încheierea formală a păcii

Faptul că încă pe o treaptă primitivă de dezvoltare apare încheierea formală a păcii merită o atenție deosebită. Aceasta reprezintă un cap de drum și în același timp un nou început. Pentru cel care vrea să înțeleagă legile care stau la baza ritualurilor culturale sunt foarte importante modelele urmate de populațiile arhaice pentru încheierea păcii. Multe din ritualuri se bazează pe dispoziții înnăscute. Este, de exemplu, cazul ritualurilor schimbului de daruri și al mesei comune. Pe lângă acestea s-au

dezvoltat mecanisme pur culturale cum este schimbul de parteneri de căsătorie. 307

Când o parte vrea să pună capăt unui război, intenția trebuie anunțată celeilalte părți. Această comunicare se poate realiza în mai multe moduri. Populația Jalé (Irianul de Vest) exprimă dorința de pace în strofe standardizate, adresate dușmanului. Astfel, Koch (1974) relatează că strofa repetată neîntrerupt de partea care dorește pacea are următorul conținut:

Lupta este un lucru rău și tot așa și războiul

Vom sta împreună precum copacii

Precum copacii la Fungfung⁵¹

Precum copacii la Jelen.

În același timp, populația Jalé caută cu acest prilej să deplaseze vina asupra unui țăp ispășitor:

Weli⁵², tu ești vinovat!

Weli, tu ești vinovat.

Că focul a înghițit apele fluviului⁵³

Că focul a înghițit râul Sévé

Că focul a înghițit râul Jaxólé.

Weli, tu ești vinovatul!

Weli, tu ești vinovatul!

Papuașii Kiwai comunică dușmanului dorința lor de pace prin aceea că așază o ramură pe poteca ce duce spre satul dușmanului. Dacă dușmanul este de acord cu pacea, atunci el va pune deasupra o altă ramură. În caz de refuz, ramura pusă de

⁵¹ Nume de locuri pe coastele muntoase care despart văile celor aflați în conflict.

⁵² Numele bărbatului care a început războiul.

⁵³ Sensul este că mulți oameni și porci au pierit în acest război.

dușman este orientată în așa fel încât să fie îndreptată în direcția acestuia. În plus, mai se așază câteva bețe, al căror număr arată câți dușmani mai intenționează tribul să ucidă, înainte de a fie dispus să încheie pace.

Dacă propunerea de pace a fost acceptată, atunci câțiva bărbați și câteva femei se duc în satul dușman. Femeile merg cu câțiva pași în fața bărbaților. Participarea femeilor indică, la acest trib, intenția pașnică, iar primirea care li se face solilor este, cel puțin în acest caz, prietenoasă. Bărbații își rup reciproc cuțitele ca semn al dorinței de pace și-si schimbă între ei brățări. Noaptea gazdele dorm cu femeile vizitatorilor, obiceiul fiind numit „stingerea focului”. Urmează apoi vizita de răspuns, care se desfășoară în același mod. Dușmanii beau împreună și declară că ostilitățile au luat sfârșit. Ca o compensație pentru viețile pierdute, rudele apropiate ale victimelor primesc fete drept soții (Landtman 1927).

Triburile din zona munților Hagen încheie pace într-un mod asemănător. În momentul în care numărul de morți este egal de ambele părți războiul își pierde din intensitate și se poate ajunge la decizia de a încheia pace. Încep tratativele, se schimbă carne de porc și se fac angajamente de pace. Cele două părți stau față-n față cu sulile încrucișate, iar între ele, mijlocitorii, de asemenea, cu sulile încrucișate. După ce ambele părți au făcut legământul, ele se așază în același timp pe sol. Legământul însuși se depune sub forma unui dialog:

Partea A: Păsările Towa și Kopetla trebuie să-și lase din nou urmele!

Partea B: Păsările Towa și Kopetla trebuie să-și lase din nou urmele!

A: Femeile și porcii trebuie să poată merge din nou încoace și-n colo!

B: Femeile și porcii trebuie să poată merge din nou încoace și-n colo!

A: Iarba distrusă trebuie să crească din nou și să acopere totul!

B: Iarba distrusă trebuie să crească din nou și să acopere totul!

A: Relațiile dintre noi vor fi din nou pașnice!

B: Relațiile dintre noi vor fi din nou pașnice!

A: Vom locui în pace și ne vom înmulți!

B: Vom locui în pace și ne vom înmulți!

A: Nu va mai fi niciodată război între noi!

B: Nu va mai fi niciodată război între noi!

După ultimele propoziții, toți se așază jos și încep tratativele. Se schimbă carne și se discută despre război. Se realizează înțelegeri asupra despăgubirilor reciproce. În pofida acestora, la început mai persistă neîncrederea dintre părți. Femeile încep să-și facă vizite; dacă nu li se întâmplă nimic, îndrăznesc și bărbații. Dacă s-au plătit despăgubirile pentru morți, pacea se consideră restabilă (Vicedom și Tischner, 1943/48).

Asemenea sărbători de pace sunt uneori marcate de lupte ritualizate. Helena Valero (în *Biocca* 1972) descrie pe larg modul în care două triburi Waika care se dușmăneau se vizitează reciproc cu scopul de a se împăca. După ce au băut împreună lapte de banane și au inspirat o pulbere amefitoare, gazdele spun: „Voi sunteți excitați, noi suntem excitați; trebuie să ne liniștim”; apoi încep luptele în doi. La început se lovesc pe rând cu pumnii în mușchii pieptului. Apoi se lovesc pe rând cu bețe lungi în

capetele rase. Apoi spun: „Te-am chemat ca să văd dacă ești cu adevărat bărbat. Dacă ești un bărbat, atunci vom vedea acum dacă putem fi prieteni și dacă ne trece furia...” Cel căruia i s-au adresat aceste cuvinte răspunde: „Vorbește-mi liniștit, lovește-mă, vom fi din nou prieteni”. Mulți se lovesc până-și pierd cunoștința. La sfârșit ei constată: V-am lovit temeinic și voi ne-ați lovit temeinic. Ați vărsat sângele nostru și noi am vărsat sângele vostru. Nu mai sunt excitat, mânia noastră a dispărut (Valero în *Biocca* 1972, p. 138).

Sărbătorile de pace în insulele Andaman sunt și mai puternic ritualizate. Cu ocazia vizitei în satul foștilor dușmani, bărbații părții care solicită pacea dansează, făcând gesturi amenințătoare, în timp ce bărbații din grupul advers stau liniștiți, așezați în rând. În cele din urmă conducătorul celor care dansează apucă pe unul din bărbații care stau liniștiți în rând și-l scutură puternic, sărind în stânga și-n dreapta. Apoi trece la următorul cu care procedează la fel, în timp ce primul este luat în primire de următorul bărbat din grupul celor care dansează. Această fază durează până când fiecare din cei care dansează l-a zgâlțâit de două ori pe fiecare din foștii dușmani, odată din față și odată din spate. Apoi li se permite femeilor să-i zgâlțâie pe bărbații din grupul advers. În zilele ce urmează, cele două grupuri rămân împreună, vânează, dansează împreună și schimbă cadouri. Pacea este pecetluită (Radcliffe-Brown 1933).

d. Ritualuri pentru menținerea păcii

La triburile din zona muntelui Hagen au loc, în prelungirea sărbătorii de împăcare, ritualuri în care se schimbă daruri — scoici de perle și porci. Este vorba de ritualurile *moka*. În felul

acesta se creează o obligație: după un anumit timp este așteptat, ca răspuns, un dar la fel de important, care trebuie înmănat din nou în cadrul unei mari sărbători. Totuși, grupul care răspunde se străduiește de obicei să dea înapoi mai mult decât a primit. Nevoia de prestigiu impune aceasta, ceea ce dă naștere unui fel de competiție (Codere, 1950, Sahllins, 1972 și Mauss, 1968). Adevse, la o ceremonie moka iau parte mai multe grupuri; în acest caz, grupul a face daruri grupului b și tot astfel până la ultima verigă a lanțului. Grupul care a făcut daruri primește după un timp, la rândul său, daruri, încheindu-se lanțul moka.

Cu ocazia unei astfel de ceremonii moka se dansează și se țin cuvântări. În august 1973 am înregistrat o astfel de cuvântare în zona munților Hagen⁵⁴. Redăm în continuare cuvântul unui „big man” care a organizat ceremonia:

„În luptele între Maninga și Keli au murit mulți oameni. Aceste lupte au dus la multe ceremonii, iar aceasta este ultima, în prezența câtorva bărbați vârstnici care au luat parte la aceste lupte, iau sfârșit acum aceste ceremonii și sper că acești bărbați vârstnici, care sunt aici cu noi, vor fi fericiți. Acești bătrâni care odinioară au avut mulți porci și alte bogății sunt acum foarte bătrâni. Bărbații de astăzi sunt bărbați ai alcoolului (berii⁵⁵) și nu mai posedă atâtea bogății ca bărbații în vârstă.

Eu am fost acela care a provocat luptele triburilor Kopi, Nakaba, Maninga și Yimi și am dat acestor triburi porci, ultima dată aici, triburilor Kopi și Nakaba. Câțiva bărbați bătrâni care au luat parte la lupte se află aici. Așa s-a achitat de datorie «turbulentul», cum mă numesc cele mai multe triburi, care și-au pierdut bărbații în luptele provocate de mine. Nu mai există niciun trib

⁵⁴ Traducerea a fost realizată de Martin Wimb.

⁵⁵ Venirea europenilor a însemnat și introducerea alcoolismului.

care să fi fost neglijat, iar eu sunt acum un om liber și pentru totdeauna prietenos...”.

Deși ceremoniile *moka* sunt puse fără îndoială în slujba păcii, ele conțin un element de competiție pentru obținerea supremației. Schimbul ceremonial de obiecte întărește legăturile dintre părți, care se mai privesc încă cu neîncredere, nu însă ca dușmani tradiționali, ci ca aliați. Copleșirea partenerului cu cadouri contribuie la creșterea prestigiului.

Împiedicarea și rezolvarea conflictului pe calea ritualurilor de asociere (sărbători) se produc în toate culturile în conformitate cu un model unic. Amintesc în acest context de sărbătoarea fructelor de palmier a indienilor Waika (Eibl-Eibesfeldt, 1973).

c. Evitarea conflictelor prin legarea mitică de un anumit loc

Triburile din Australia Centrală rezolvă conflictele într-un alt mod. Ele evită conflictele teritoriale printr-o legare mitică de un anumit loc. Conform acestui procedeu, grupul se trage dintr-un strămoș totemic (un animal), care i-a dat teritoriul în care trăiește. Aspectele deosebite ale reliefului sunt considerate ca urme ale acestui strămoș totemic. Aceste locuri sfinte sunt accesibile doar bărbaților din tribul respectiv, cu ocazia unor anumite ceremonii; îi apără doar aceste locuri în cazul apariției unor intruși, ceea ce se întâmplă rar. Fiecare bărbat adult posedă o scândură sfântă pe care sunt înscrise într-o formă simbolică drumurile animalului totemic, precum și punctele de relief asociate cu mitul. Aceste gravuri reprezintă un fel de blazon al grupului și în același timp al individului. Puternica legătură afectivă între grup și teritoriul său îi împiedică pe localnici să

încerce să cucerească alte teritorii. Într-un nou teritoriu ei nu s-ar simți bine, deoarece acolo se află spiritele strămoșilor unui alt grup. Această idee este prezentă, așa cum am arătat, și la populația Tsembaga, care ocupă un teritoriu abia atunci când cei alungați plantează cordilii într-un alt teritoriu, ceea ce înseamnă că și-au chemat strămoșii acolo. Australienii au dezvoltat și alte mijloace de siguranță, care constau în interesante distribuiri de funcții. Fiecare grup teritorial se îngrijește, prin ritualuri la locurile sfinte, de bunăstarea animalului totemic, și asta nu numai în interiorul propriului teritoriu. Clanul albinelor se îngrijește să existe întotdeauna suficiente albine, clanul emu are grijă ca acest animal să trăiască în bune condiții, clanul cangurilor are grijă de canguri. În felul acesta fiecare grup devine important pentru celălalt grup, ceea ce are o acțiune inhibitorie asupra războaielor de distrugere. Atunci când apar dispute provocate de femei, ele sunt rezolvate, așa cum am arătat într-un capitol anterior pe baza unui exemplu oferit de Lumholtz, pe calea turnirurilor. Totuși, un astfel de conflict poate degenera și într-o confruntare sângeroasă.

Legarea mitică de un loc asigură grupurilor australiene posesia teritoriului, fără ca acesta să trebuiască să fie apărat într-un mod deosebit. În felul acesta grupurile se pot arăta mai deschise față de vecini, fapt atestat de descrierile lui Hiatt (1965) pentru populația Gidjingali din Arnhem Land (Australia). Fiecare clan are acolo un teritoriu, însă doar locurile de cult sunt apărate cu deosebită fermitate. Restul pământului aparține unui grup sau altuia și există o legătură emoțională între grupuri și pământ, dar diferitele clanuri se vizitează reciproc și folosesc cu acest prilej roadele unor teritorii străine. Un anumit grup care locuiește, de exemplu, pe malul de vest al râului Blyth vizitează cu regularitate în luna august

un alt grup, care locuiește pe celălalt mal al râului. Doar aici cresc palmierii *Cycas* ale căror fructe extrem de dorite se coc în această perioadă. O lună mai târziu, ambele grupuri migrează împreună în regiunile mlăștinoase din interiorul teritoriului, care aparțin grupurilor C, D și E, pentru a vâna acolo găște. În felul acesta se ajunge la o utilizare efectivă a întregului teritoriu.

f. Modele ale controlării conflictului

Literatura antropologică conține multe descrieri detaliate ale conflictelor și rezolvării acestora. Toate au la bază un model asemănător și demonstrează faptul că încă din perioadele timpurii ale dezvoltării culturale omul a căutat soluții nesângeroase pentru rezolvarea conflictelor. Este vorba de reguli stabilite pe cale culturală, care utilizează însă elemente ereditare.

Fiecare nouă descoperire în domeniul tehnicii armelor, precum și orice progres social impun o readaptare a condițiilor culturale privitoare la controlul conflictului. Astfel, în evul mediu târziu ceremonialul de luptă cavaleresc a devenit inutil după descoperirea armelor de foc. Noile arme, care contraziceau regulile cavaleriești, au fost condamnate. Cavalerii doreau ca ele să fie eliminate, căci pentru ei războiul era un joc cu arme care se desfășura după regulile onoarei. Armele de foc, cu ajutorul cărora oricine putea începe lupta la adăpostul unei ascunzători, fără a apela la codul îndelung elaborat al politeții, au apărut ca ceva detestabil. Luther a condamnat arcebuzele și tunurile, considerându-le opera diavolului, căci împotriva proiectilelor nu ajută nici forța, nici bărbăția.

Armele de foc au rămas arme ucigașe. Adaptarea s-a putut realiza doar în strategia luptei, fără a se ajunge la o ritualizare

a conflictului. S-au realizat totuși anumite înțelegeri care interzic anumite forme de muniție (gloanțele dum-dum) care produc răni foarte grave. Tehnica zilelor noastre a creat arme îngrozitoare: bombe explozive și incendiare, gaze toxice, arme bacteriologice și mai ales exploziile nucleare. S-a ajuns la înțelegerea de a nu folosi unele din aceste arme; în alte cazuri se pregătesc astfel de înțelegeri. Calea către asemenea înțelegeri este spinoasă, deoarece ele contrazic anumite interese economice.

În ziarul „Süddeutschen Zeitung” din 22 august 1974 am citit informația că în 1969 protestul doctorului Theodor Topper împotriva utilizării napalmului s-a lovit „de un zid al ignoranței morale și al dorinței de câștig material”. La o adunare anuală a acționarilor companiei Dow Chemical Company, Th. Tapper a cerut să nu se mai aprobe producerea în continuare a napalmului. El a prezentat diapozitive cu victimele îngrozitor de mutilate din războiul din Vietnam. După cum se știe, napalmul se aprinde singur în momentul impactului și nu poate fi stins cu nimic. Substanța se răspândește în toate direcțiile și dezvoltă o temperatură de 2 000 de grade Celsius. Carl Gerstacker, președintele companiei, a respins protestul și a provocat aplauze atunci când a citit o scrisoare a unui soldat din Vietnamul de Sud în care acesta își exprima aprecierile la adresa produsului. Comitetul internațional al Crucii Roșii s-a străduit fără folos până acum să obțină condamnarea generală a acestei arme. În noiembrie 1972, Comitetul Politic al ONU s-a străduit să impună o rezoluție care „deplânge” utilizarea napalmului în conflictele armate.

Noile tehnici de luptă pun noi probleme ritualizării conflictului. Este, de pildă, cazul războiului de partizani care, atât

timp cât este purtat de combatanți în uniformă, este considerat război de eliberare. În schimb, dacă războiul de partizani este purtat de civili, care atacă din spate, atunci el e considerat ca o încălcare a regulilor fair-play-ului, deoarece în felul acesta populația civilă este atrasă în conflict, căci ceea ce se urmărește este tocmai eliminarea ei din conflict, pentru a diminua suferințele. De asemenea, noile forme ale terorismului ridică probleme care nu au putut fi încă rezolvate. În această privință se poate naște impresia că constituirea convențiilor urmează drumul învățării prin încercare și eroare și nu o planificare rațională.

Din ritualizările realizate până acum se poate deduce existența unei tendințe de a diminua intensitatea luptei dintre grupuri, fără ca prin aceasta să se fi rezolvat conflictul dintre agresivitate și legătura de prietenie. Ritualizările nu sunt nici pe departe atât de avansate ca în cazul relațiilor intragrupale, unde agresivitatea este ținută sub control într-un mod eficient, folosindu-se atât adaptările filogenetice, cât și adaptările dezvoltate cultural. Omul încearcă să folosească același model și în atenuarea conflictului dintre grupuri.

La vertebratele superioare, agresivitatea interspecifică este inhibată cu ajutorul mecanismului fricii, așa încât un prădător atacă doar în cazuri de necesitate o pradă capabilă să se apere; la rândul său prada contraatacă doar atunci când prădătorul a depășit distanța critică. În aceste cazuri atacul urmărește uciderea. Cu totul altfel stau lucrurile în ce privește conflictul intraspecific. Totuși, la unele mamifere superioare există deja o tratare diferențiată a membrilor grupului și a străinilor de grup, la unele specii conflictele intergrupale vizează distrugerea, în timp ce conflictele intragrupale conservă ființa congenerilor.

Dezvoltarea convențiilor a creat în cursul ultimelor secole o anumită bază pentru încrederea reciprocă a oamenilor, încredere dăătoare de speranță. Această încredere a fost sever zdruncinată de Primul și de cel de-al Doilea Război Mondial. Milioane de prizonieri de război ruși au murit de mizerie în lagăre, comisarii au fost împușcați, populația civilă evreiască ucisă sistematic. Toate acestea sunt bine cunoscute și ar fi greșit să încercăm să ne liniștim conștiința invocând vinovăția celui alt. Mai curând trebuie să fim conștienți că ambele părți au încălcat o cerință pe care încă Immanuel Kant a formulat-o clar în scrierea sa *Spre pacea eternă*: „În război trebuie să existe o anumită încredere în modul de a gândi al dușmanului, altfel nu poate fi încheiată pacea”.

Nerespectarea convențiilor a produs neîncrederea de care nici astăzi nu ne-am eliberat. Un lucru trebuie să învățăm, și anume că inumanitatea nu este rentabilă. Neîncrederea din lume aduce, pe termen lung, prejudicii atât învingătorilor, cât și învinșilor⁵⁶.

⁵⁶ Autorul se referă la tratamentul discriminatoriu aplicat în Germania prizonierilor de război ruși în raport cu prizonierii de război englezi, francezi, americani. (N. t.).

g. Modele de control al conflictului la animal și la om⁵⁷

Animal	Om
a) <i>Ritualizarea confruntării</i> . Lupta este precedată de un duel de amenințări și este purtată sub forma turnirului. În ultimă instanță este posibil ca măsurarea fizică a forțelor să nu mai aibă loc.	a) <i>Ritualizarea confruntării</i> corespunde în principiu ritualizării înregistrate la animale, dar este nu numai filogenetică, ci și culturală. Ritualizările filogenetice determină comportamentul expresiv (amenințarea) și joacă un anumit rol în cadrul conflictelor intra-grupale. Regulile culturale controlează folosirea armelor. Acest lucru este valabil pentru conflictul intragrupal și pentru conflictul dintre grupuri, totuși ritualizările conflictului între grupuri sunt mult mai puțin dezvoltate. Agresiunea verbală înlocuiește măsurarea fizică a forțelor.
b) <i>Posturile submisive</i> permit încheierea luptei. Procedând astfel, animalul abandonează semnalele care declanșează lupta. În conformitate cu principiul antitezei, se apelează la contrariul impunerii, adică la micșorarea proporțiilor corpului; la vertebrele superioare sunt emise în același timp apeluri la contact, în special sub forma semnalelor infantile.	b) <i>Comportamentele de supunere</i> sunt în parte înnăscute (smiorcăitul, plânsul), în parte create cultural (depunerea armelor). Apelurile pot fi verbalizate. Întreruperea conflictului („cut off”) prin întoarcerea spatelui, părăsirea temporară a grupului și prin refuzul de a participa la comunicare verbală reprezintă atitudini agresive clare, care permit totuși, prin simultana distanțare, evitarea conflictului.

⁵⁷ Paginile care urmează își propun să ilustreze comparativ modul în care sunt evitate conflictele distructive în relațiile intraspecifice ale animalelor și în relațiile intragrupale și intergrupale la om.

c) *Intervenția unui terț* poate fi obiectivă la mamiferele superioare. Animalele superioare în rang îi intimidează pe combatanți prin amenințări. La anumite specii, calmarea se realizează cu ajutorul unor anumite ritualuri „prietenesti” (salutul); prin aceasta se realizează o schimbare a dispoziției: sunt activate sisteme de instincte antagoniste agresivității.

c) *Intervenția unui terț* poate fi observată în conflictele intragrupale, precum și în conflictele dintre grupuri. Apelurile constau, pe de o parte, în relevarea unei înrudiri reale sau fictive („Nu este bine ca frații să lupte între ei!” – apel moral), apoi în relevarea urmărilor îngrozitoare ale conflictului și în cele din urmă în amenințări. În grupurile de copii boșimani, agresiunea este pedepsită de copiii mai mari, care-i consolează pe cei atacați. Intervenția unei autorități ponderatoare joacă un rol important în rezolvarea conflictelor intragrupale. Ea este mai puțin importantă în conflictele dintre grupuri, deși epoca modernă a înregistrat un progres în această direcție. Formele culturale de rezolvare a conflictului prin intervenția unui terț sunt utilizate atunci când autoritatea este transmisă unui membru al grupului sau unui grup cu scopul de a media sau de a pronunța o sentință fie pe temeiul obiceiului recunoscut, fie pe baza unui sistem de legi. În interiorul grupului, agresivitatea este controlată eficient de judecători și de apărătorii instituționali ai ordinii (poliție). Aceștia au puterea de a sancționa încălcările păcii sociale. Și în relațiile dintre grupuri (sau state) se conturează o dezvoltare într-o direcție identică, fără ca dreptul și instituțiile care-l realizează să fie suficient de consolidate. Însuși faptul că, la nivelul relațiilor interstatale, se recunoaște dreptul la autoapărare arată că relațiile interstatale sunt ghidate, din punct de vedere evolutiv, de „dreptul primitiv”.

<p>d) <i>Constituirea unei ierarhii sociale</i> face ca, în context social, comportamentul unui individ să fie previzibil. Faptul acesta elimină multe conflicte. S-a vorbit mult despre faptul că în cadrul piramidei ierarhice agresivitatea este transmisă în jos, ceea ce o diminuează, sau despre faptul că agresivitatea se concentrează asupra unui țap ispășitor, care funcționează ca un paratrăsnet. Aceste afirmații nu se bazează însă pe suficiente date.</p>	<p>d) <i>Ierarhia</i> joacă la om un rol asemănător cu cel jucat la mamiferele sociabile. Adesea agresivitatea este deviată spre țapi ispășitori sau minorități, în felul acesta este întărită coerența interioară a grupului.</p>
<p>e) <i>Comportamentele care indică disponibilitatea pentru contacte pacifice</i> caracterizează primatele sociabile. Ele sunt derivate din repertoriul semnelor specifice relației mamă-pui, unele dintre ele din semnalele sexuale feminine. Ele liniștesc și întemeiază sau consolidează legătura prietenească între membrii unui grup.</p>	<p>e) <i>Comportamentul de relaționare și conciliatorii</i> sunt, la om, pe de o parte înnăscute, derivate, ca și la mamiferele superioare, din relația mamă-copil. Ritualizările culturale apar prin verbalizarea apelurilor, care în principiu rămân aceleași, adică infantilisme verbalizate și acțiuni de îngrijire. Astfel, se practică cadourile verbale prin intermediul bunelor dorințe. Ritualurile de salut și sărbătorile arată modul în care se întrepătrund ritualizările culturale și adaptările filogenetice. <i>Schimbul de daruri</i> joacă un rol important în relațiile intragrupale și în relațiile dintre grupuri. În relațiile dintre grupuri el exprimă dorința de pace; s-a vorbit adesea despre faptul că la începutul comerțului a fost un astfel de schimb pus în slujba creării de legături (Mauss 1968, Sahlins 1972). Fenomenul mai poate fi încă observat la acele popoare care fac comerț fără a fi necesar, deoarece fiecare dispune de aceleași mijloace.</p>

f) Conflictul pot fi împiedicate și prin evitarea provocărilor, ceea ce se realizează prin mascarea, în cadrul grupului, a semnalelor care declanșează agresivitatea.	f) Evitarea provocărilor prin eliminarea semnalelor care declanșează agresivitatea; în această categorie intră depunerea armelor, pe care civilii nu le mai poartă în viața cotidiană. De asemenea, o apropiere a nivelului de proprietate prin împărțirea proprietății joacă un anumit rol în asigurarea păcii sociale atât la populațiile arhaice, cât și în culturile dezvoltate.
g) Dezvoltarea unor reguli care împiedică tulburarea unei legături dintre doi membri ai grupului printr-un al treilea (prin furt sau curtea partenerului sau copilului) (Wickler 1971, Kummer și colab. 1974).	g) Limitarea prin lege a agresivității. Stabilirea unei autorități legale presupune dezvoltarea dreptului, care, printre altele, să tabuizeze agresiunea. Pe această cale se asigură, în cadrul grupului, evitarea escaladării conflictului, garantarea proprietății și a integrității teritoriale.
h) Acțiunea de evitare a conflictului (activarea sistemului de fugă). Acest tip de reacție este, la animale, dat în mare măsură ca adaptare filogenetică. Aspectele învățate privesc folosirea unui anumit model comportamental în funcție de rangul partenerului (superior sau inferior).	h) Evitarea conflictului prin „ruptură” și evitarea joacă la om un rol important.
	i ⁵⁸) Obiceiurile-supară permit membrilor grupului să-și consume agresivitatea fără să dăuneze grupului.

⁵⁸ Pentru modalitățile expuse începând cu litera i nu am înregistrat la animale niciun corespondent.

	<p>k) <i>Împiedicarea conflictelor</i> dintre grupuri prin realizarea de căsătorii între membrii acestora. Prin încuscrire sunt depășite granițele despărțitoare. Acesta reprezintă unul din mijloacele de a ține deschise canalele de comunicare și de a contopi grupurile în unități mai cuprinzătoare.</p>
	<p>l) <i>Menținerea posibilităților de contact</i> chiar între părțile adverse. Este vorba de sărbători și de faptul că anumite persoane care joacă rol de mijlocitori pot circula fără riscuri între cele două părți (la indienii Waika, de exemplu, femeile bătrâne pot merge nestingherite la grupul dușman). Instituții precum Crucea Roșie sau Națiunile Unite joacă la civilizațiile dezvoltate același rol.</p>
	<p>m) <i>Trezirea conștiinței umanitare și integrarea politică și economică</i> constituie alte căi de a evita conflictul dintre grupuri. În acest scop se apelează la valorile proprii familiei (frăția). Este vorba deci de o extindere a etosului familial. La aceasta contribuie și educarea în vederea păcii și repudierea conștientă a modelelor agresive.</p>

Așadar, din cele de mai sus rezultă că mijloacele specifice umane de control al conflictului sunt: educarea în vederea păcii, crearea unui drept civil și internațional, efortul de a integra grupurile în unități mai cuprinzătoare, extinderea etosului familial, evitarea conflictului prin căsătorii dintre membrii diferitelor grupuri. Celelalte forme de rezolvare a conflictului apar deja în lumea animală; totuși ele capătă datorită verbalizării în ritualizarea culturală expresia lor specifică. Acest fapt este valabil atât pentru luptele ritualizate, cât și pentru marea parte a obiceiurilor care stabilesc legături, rezolvă tensiuni, consolidează solidaritatea membrilor grupului etc.

4. Modele ale armonizării și educarea pentru pace

„În valea Aisne, dimineața este adesea ceață. Între gardurile din sârmă ghimpată se formase o faună bogată constând din păsări și animale mici, deoarece aici se trăgea mult, dar nimeni nu vâna... Maiorul nostru... mânca cu plăcere potârniche. El a cerut să i se aducă echipamentul de vânătoare și, în astfel de dimineți cețoase, se ducea la vânătoare între gardurile de sârmă ghimpată. În locul șepcii de ofițer, purta, spre marea satisfacție a soldaților săi, o șapcă de vânătoare și un baston de vânătoare; pușca de vânătoare și tolba le purta atârdate de gât. În acest costum apărea inconfundabil ca vânător.

Pentru noi expedițiile sale de vânătoare reprezentau o problemă delicată... Nu voiam să ne pierdem comandantul. De aceea am construit pe ascuns două mitraliere pentru a-l acoperi în cazul în care vântul ar fi risipit brusc ceața. Într-o dimineață nenorocirea s-a produs. Vântul s-a pornit. Ceața a dispărut în câteva

secunde și chiar în acel moment maiorul se afla foarte aproape de gardul francez, la distanță de numai câțiva metri de tranșeele dușmane. Singura salvare ar fi fost să se arunce la pământ în iarba înaltă și să încerce să vină înapoi la adăpostul unor denivelări ale terenului. Spre surprinderea noastră, maiorul nu s-a aruncat la pământ. Noi am uitat să tragem.

Francezii trebuie că au fost mult mai derutați decât noi. Cu prudență trăgeau cu ochiul peste parapetul lor. Nu au tras. Unul a vrut totuși să ridice arma, dar maiorul l-a amenințat cu bastonul său de vânătoare, ca și cum ar fi fost Friedrich cel Mare. Și deodată zece sau doisprezece bărbați (poilus) au ieșit râzând din ascunzătoarea lor și au strigat : «Bonne chasse, Colonel! Bonne chasse!» Maiorul le-a făcut un semn prietenesc și, cu un iepure pe umăr, s-a îndreptat încet spre tranșeele noastre. Dacă în aceste câteva minute, în care el constituia o excelentă țintă, l-ar fi lovit un glonț, atât francezii, cât și germanii ar fi simțit în mod egal că e vorba de o crimă. Cinci minute mai târziu, uciderea unui adversar nu mai era o crimă. Ce taină se ascunde în această contradicție?" (Peter Bamm, 1972, p. 41-43).

Întrebarea pe care și-o pune Bamm a fost discutată în capitolele anterioare și putem răspunde la ea în felul următor: contradicția din comportamentul uman provine din existența a două filtre de norme, cu orientări diferite, care, din acest motiv, pot intra în conflict. Dacă percepem adversarul doar de la distanță, atunci suntem înclinați, în conformitate cu filtrul de norme culturale, să-l ucidem. Însă de îndată ce intrăm în contact personal cu el, inhibițiile înnăscute ale agresivității devin active în noi; mai mult, sunt activate modelele comportamentale ale contactelor prietenești. Exemplul lui Bamm, care ilustrează excelent această teză, este doar unul printre multe altele. Este un fapt bine

cunoscut că în cazul războiului de tranșee este necesară interzicerea comunicării dintre combatanți, în caz contrar soldații începând să schimbe țigări, ceea ce înseamnă instalarea stării de „demoralizare a trupelor”. Cât de greu sau cât de ușor se poate impune, în fiecare caz în parte, filtrul de norme biologic depinde, desigur, de anumite condiții. Gradul îndoctrinării culturale a militarilor, frica lor, disponibilitatea lor de a se supune autorității joacă, printre altele, un rol important; înclinația pacifică este întotdeauna prezentă chiar dacă nu se poate manifesta. Această înclinație nu reprezintă o condiție suficientă pentru o coexistență pașnică a oamenilor, dar este o premisă hotărâtoare a acestei conviețuiri.

Impulsul de a pune de acord filtrul cultural cu filtrul biologic constituie sursa dorinței de a pace a oamenilor. Caracterul universal al acestui impuls constituie totuși un obiect de dispută. Astfel, Wintsch (1973) afirmă exact contrariul:

„Pacea, înțeleasă în sens tradițional, ca o conviețuire reglementată prin lege pare a nu fi o nevoie generală. Printre numeroasele determinante ale comportamentului uman nu poate fi identificat un «instinct al păcii», de același tip cu instinctul alimentar sau instinctul sexual... Cred că omul nu vrea pacea, ci satisfacerea nevoilor sale⁵⁹” (Wintsch, 1973, p. 288). Ultima propoziție anulează contradicția aparentă între vederile lui Wintsch și vederile mele. Printre nevoile omului se află și nevoia de a trăi în conformitate cu normele din filtrul biologic. În cazul în care filtrele biologice și filtrele culturale nu coincid, este activată apetența de a elimina această discrepanță. La nivelul filtrelor noastre biologice este preprogramat modul în care trebuie să reacționăm la anumite

⁵⁹ Joc de cuvinte intraductibil: „Der Mensch will nicht Frieden, sondern Befriedigung seiner Bedürfnisse”.

326 apeluri ale congenerilor noștri; printre acestea, anumite apeluri submisive pun în mișcare inhibițiile agresivității.

În acest context este util să menționăm o idee a lui Mitscherlich (1969). El susține că de fapt ne temem de pace „și anume la nivelul straturilor celor mai profunde ale organizării noastre psihice, care, desigur, conțin cele mai importante experiențe ale istoriei evoluției speciei. Sentimentul de a fi privat de posibilitatea de a exprima tendințele agresive colective este perceput în mod inconștient ca o stare extrem de periculoasă și dificil de controlat; acest fapt se reflectă în neplăcerea difuză de a aborda problema păcii la un nivel mai profund decât cel declamatoriu și poate explica, printre altele, de ce sintagma pace mondială sună uneori atât de găunos și nesincer”. (Mitscherlich 1969, p. 108). Este adevărat că frica bazată pe neîncredere a împiedicat până astăzi dezarmarea generală, ceea ce nu înseamnă însă că omul nu dorește pacea. El dorește doar ca securitatea să-i fie garantată. În statele moderne contemporane bazate pe ordinea de drept, indivizii se simt mult mai în siguranță decât pe vremea dreptului pumnului și ne temem mai puțin, deși umblăm neînarmați.

Dacă dorim să cercetăm perspectivele pentru o pace durabilă, trebuie să răspundem la două întrebări:

1. Este structura motivațională a omului pregătită pentru coexistența pașnică într-o societate a milioanelor de oameni?
2. Putem îndeplini funcțiile războiului fără a apela la război?

La prima întrebare răspunsul lui Lorenz a fost mai curând pesimist. În concepția sa, omul este adaptat la viața în comunitățile mici. Intelectul nostru poate accepta cerința de a-i iubi și

pe cei necunoscuți, dar nu poate impune aceasta vieții elementare. Putem iubi doar oamenii pe care-i cunoaștem. Cerința de a-i iubi pe toți oamenii, indiferent de originea lor, poate fi înțeleasă de intelect, dar nu și de inimă, iar acest fapt nu poate fi modificat nici măcar de voința cea mai bună. În acest punct, oamenii se află încă, după Lorenz, pe calea care duce spre umanitate: acesta ar fi „missing link”, omul „nefiind suficient de bun pentru cerințele societății moderne”. Doar marii arhitecți ai evoluției speciilor — mutația și selecția — pot schimba ceva în această privință; Lorenz speră că rațiunea practică o selecție rațională.

În același mod argumenta și von Holst, care spunea că omul pacific urmează abia a fi format. Înclinația noastră spre intoleranță ar fi atât de pronunțată încât, chiar dacă o ideologie care propagă pacea s-ar răspândi în toată lumea, s-ar forma de îndată două partide, unul care reprezintă adevăratele învățături și altul care reprezintă „erezia”.

În ce mă privește, dezvoltările de până acum probează că mă situez pe o poziție mai optimistă. Consider că omul este prea-daptat, „suficient de bun” pentru viața în societatea de masă. Codul moral înnăscut care-i poruncește să nu ucidă este completat de un puternic impuls de a intra în contact, de a fraterniza și cu cei care-i sunt necunoscuți. Comportamentele prin care se stabilesc legături, precum și impulsul care le stă la bază se alimentează, așa cum am arătat, din moștenirea filogenetică, ceea ce înseamnă că și porunca „iubește-ți aproapele ca pe tine însuși” are un fundament biologic.

Uimitorul succes al învățăturilor care predică iubirea aproapelui provine din acest fundament biologic. Omul nu urmărește doar realizarea păcii prin evitarea contactului cu străinii.

Străinii ne provoacă într-adevăr teamă; totuși depășim această teamă și suntem înclinați spre contact, fiind dispuși în principiu să vedem în toți oamenii pe frații noștri. După cum arată în special istoria statelor naționale, omul este capabil să se identifice prin intermediul unor simboluri și sarcini comune cu alți oameni, pe care nu-i cunoaște, identificare însoțită de puternice emoții. Până în prezent, astfel de „înfrățiri” au apărut în societatea de masă, anonimă în special sub influența unei amenințări reale sau simulate. Acest fapt nu demonstrează totuși că întotdeauna este nevoie de un dușman exterior, pentru a produce înfrățirea în societatea anonimă. Oamenii s-au asociat nu „numai” în lupta împotriva unui „dușman”, ci și în lupta împotriva naturii. Există o mulțime de probleme care privesc întreaga omenire și care pot să-i solidarizeze pe oameni; astfel de probleme nu vor lipsi nici în viitor.

Această teză că este nevoie de un dușman pentru a realiza coerența grupului se bazează pe un raționament greșit. Din faptul că, de obicei, dușmanul contribuie la unirea unui grup se deduce că dușmanul este o premisă necesară a solidarității. Cu privire la această problemă, M. Mead (1971, p. 245) scrie pe bună dreptate următoarele: „S-a afirmat adesea că statele au apărut ca reacție la dușmanii exteriori și că de aceea nu pot constitui un model viabil pentru o umanitate unificată. La aceasta se poate obiecta că în multe societăți umane ordinea interioară s-a realizat fără presiunea unor dușmani exteriori și anume atunci când toți membrii colectivității au fost tratați ca oameni. Prin modificări radicale în obiceiurile identificării sociale, atât în gândire, cât și în praxis, s-a ajuns la desființarea sclaviei...” De altfel, încă Darwin (1876, p. 158) afirmă că omul trebuie să-și extindă sentimentul simpatiei dincolo de membrii grupului de apartenență

până la a-i cuprinde pe toți oamenii. „Când omul progresează în cultură, iar triburile mici sunt unite în comunități mai mari, reflexia cea mai simplă îi spune fiecărui individ că el și-a extins instinctele și simpatiile sociale asupra tuturor membrilor aceleiași națiuni. Ajuns în acest punct, doar o graniță artificială îl mai împiedică să-și extindă simpatiile asupra tuturor oamenilor, indiferent de naționalitate și rasă.” A. Gehlen este cel care subliniază că aici este vorba de o extindere a etosului familial. „Etosul iubirii aproapelui este etosul familiei; el trăiește mai întâi în familia extinsă; el poate fi extins în continuare până la a cuprinde întreaga omenire” (Gehlen, 1969, p. 121). Punctul de vedere etologic este foarte apropiat de această idee: așa cum am arătat, semnalele din relația mamă-copil servesc, în forme modificate, la stabilirea și menținerea relațiilor dintre oameni.

Omului îi este propriu simțul familiei și este capabil, prin intermediul identificării simbolice, să considere omenirea ca pe propria sa familie. Copilul ca simbol unificator⁶⁰ poate exprima foarte bine o preocupare comună tuturor, și anume viitorul copiilor noștri. La întrebarea dacă structura noastră motivațională ne face apți pentru pace trebuie să răspundem afirmativ. Cea de-a doua întrebare — dacă funcțiile războiului pot fi realizate și fără război — este strâns legată de întrebarea dacă nu cumva și astăzi războiul este avantajos. Sunt oare filtrele biologice de norme singurul factor care ne împinge spre pace, în timp ce selecția prin dezvoltare culturală ne împinge în continuare în direcția opusă?

Până astăzi, războiul a adus învingătorului avantaje incontestabile; pseudospeciația culturală împinge evoluția omului mai departe, dăruindu-ne diversitatea culturilor. Între timp planeta

⁶⁰ Ideea a fost exprimată de Fremont – Smith (vezi I. Eibl-Eibesfeldt, 1980).

330 noastră a fost populată până în regiunile cele mai îndepărtate, iar războaiele ultimelor sute de ani au început tocmai prin distrugerea acelei diversități culturale pe care o apreciem atât. Învingusul, care nu mai are unde fugi, este distrus. După o perioadă a istoriei omenirii în care condițiile selective au acționat în direcția ritualizării conflictelor, se manifestă ca o posibilitate tendința inversării acestei evoluții. Accentuarea caracterului violent al conflictului și moartea culturilor — în special a culturilor arhaice — a instalat un proces care tinde spre reducerea diferențelor, o adevărată involuție care amenință diversitatea culturii umane și care, pe termen lung, limitează șansele de evoluție a omenirii.

Dincolo de aceasta, în condițiile create de nivelul tehnicii militare este puțin probabil că va mai exista învingător, dacă războiul nu va fi purtat cu arme convenționale. Dezvoltarea în continuare a tehnicii nu poate decât să reducă șansele existenței unui câștigător⁶¹. Un război atomic se poate sfârși astăzi cu dispariția civilizației. Măine un astfel de război poate însemna sfârșitul omenirii. Lupta și distrugerea au condus, în evoluția de până acum, la perfecționarea tehnică a armelor. Însă, făcând abstracție de faptul că aceasta contrazice simțământul nostru moral, un asemenea mecanism presupune astăzi un mare risc. De aceea, el trebuie înlocuit printr-un sistem bazat pe planificarea rațională.

O asemenea decizie în favoarea păcii corespunde înclinațiilor noastre. Aceasta presupune că am conștientizat funcțiile războiului și că de acum înainte le vom realiza pe cale pașnică. Aceia care consideră că războiul reprezintă doar o degenerare patolo-

⁶¹ Această situație de „pat” este extrem de labilă și periculoasă, căci partea care reușește să depășească chiar cu foarte puțin din punctul de vedere al tehnicii militare cealaltă parte (de exemplu, în ce privește eficiența unui sistem de apărare antirachetă) este constrânsă să atace.

gică se vor lovi în încercările lor terapeutice de dificultatea care provine din ideea că funcțiile actuale ale războiului nu pot fi realizate pe altă cale.

Faptul că problema asigurării bazelor existenței diferitelor popoare este decisivă în acest context a fost deja discutat. Până acum popoarele și-au cucerit teritoriile și le-au apărut, intrând de multe ori în posesia materiilor prime necesare prin violență. Cum va arăta concret pacea mondială și cum vor fi rezolvate problemele care până acum erau rezolvate pe calea războiului, acestea sunt întrebări la care un etolog nu trebuie să răspundă. Calea trebuie găsită de către politicieni și economiști. Biologul poate participa la acest efort punând la dispoziție cunoștințele sale referitoare la diferitele căi ale dezvoltării, la legile generale ale evoluției, ecologie și natura umană, indicând posibilitățile.

Știm, de când Malthus a scris *On Population* (1798), că principiul vital tinde spre sporirea nelimitată a propriei substanțe și folosește în acest scop orice posibilitate ocazională. În anii favorabili din punctul de vedere al hranei, șoarecii de câmp și lemingii se înmulțesc nelimitat. Ei nu au habar că urmează ani în care va fi mai puțină hrană și din punctul de vedere al conservării speciei acest fapt este lipsit de importanță. Inevitabilul colaps populațional care urmează exploziei populaționale conduce la migrare, cu șansa colonizării unor noi teritorii, la dispariție în masă. Întotdeauna există supraviețuitori care, după o riguroasă selecție, duc evoluția mai departe. Fluviul vieții nu este stopat de moartea în masă; dimpotrivă: când își iese din matcă inundând și pustiind teritorii întinse el își găsește noi albi. Presiunea populațională impunea adaptarea la nișele ecologice încă libere. În ceea ce-l privește pe om, înregistrăm o fază de înmulțire în masă; numai că în acest caz individul este important: de aceea

332 perspectiva unor colapsuri populaționale de tipul celor care se petrec acum în zona Sahel și în Bangladesh trebuie să ne îngrijoreze în cel mai înalt grad, deoarece în viitor ele se pot extinde. Industrializarea Europei, care a condus la o creștere importantă a populației, se bazează exclusiv pe combustibilii fosili, a căror cantitate este limitată. După epuizarea acestor combustibili, reactoarele atomice pot acoperi pentru un timp golul; totuși, elementele fisionabile sunt relativ rare, iar problema fuziunii nucleare în condiții de control tehnic nu este încă rezolvată. Dacă nu se găsește soluția la momentul potrivit, atunci Europa se va afla în fața unui colaps populațional care poate fi evitat doar prin război. În trecut evoluția a avansat tocmai în acest mod. Presiunea populațională creată de o înmulțire ocazională poate conduce la cucerirea de noi teritorii, la extindere sau la colaps. Societatea de consum corespunde principiului fluxului vital care tinde spre sporirea de sine și consum nelimitat. O astfel de dezvoltare este plină de riscuri și este cunoscut faptul că, în cadrul evoluției, multe specii au pierit. Pe de altă parte, un astfel de tip de evoluție nu corespunde reprezentărilor noastre morale. Prin urmare, este necesar să organizăm altfel lucrurile. Fluxul vital trebuie adus subcontrolul omului.

Malthus (1798) a arătat că oamenii își dublează potențialul biologic la fiecare 25 de ani, în timp ce sursele de hrană cresc mai încet. Consecința inevitabilă a acestui fapt este mizeria. Până nu cu mult timp în urmă Malthus constituia obiectul ironiilor. Astăzi zâmbetul a dispărut. Ideea necesității unui control global al nașterilor își face cu greu drum. Nu se pune încă problema unei limite a populației, deși se cunoaște deja relativ exact capacitatea planetei noastre. Însă oamenii nu s-au decis încă pentru pace. În pofida declarațiilor de principiu, grupurile de putere caută

să-și asigure supremația folosind mai multă putere, ceea ce presupune mai mulți oameni.

Există mai multe modele pentru viața în pace. Poate fi concepută o civilizație în care oamenii sunt manipulați fără rest și se simt totuși liberi și fericiți în monotonia repetitivă a îndoctrînării. Aldous Huxley a zugrăvit un astfel de model în cartea sa *Brave New World*, pentru a ne atrage atenția asupra pericolului. Dimpotrivă, Skinner vede în aceasta, într-o anumită măsură, un ideal dezirabil.

Lorenz (1973) încearcă să răspundă la întrebarea de ce viața în condițiile unei manipulari complete, securitatea și stabilitatea bazate pe un sistem de doctrine coerente nu sunt de dorit. El ajunge la concluzia că refuzul unei asemenea vieți nu poate fi întemeiat rațional, el bazându-se pe o judecată de valoare. Valoriile sunt trăite afectiv, fără a putea fi întemeiate. Astfel vorbim despre animale superioare și inferioare și nu apreciem gradul de dezvoltare în funcție de gradul de adaptare, ci, după Lorenz, în funcție de cantitatea de informație inclusă în planul constructiv; și nu este vorba numai de o cantitate statică, ci și de capacitatea de a culege alte informații și de posibilitatea de a învăța și de a se comporta inteligent; pe scurt e vorba de tot ceea ce constituie posibilitatea individuală de adaptare.

Tot aici trebuie să includem și dinamica organismului care se confruntă activ, explorativ cu mediul său, pe care o prețuim mai mult decât pasivitatea. Dezvoltările care conduc la o pierdere a diferențierii le valorizăm negativ chiar atunci când produc un organism perfect adaptat. Când larva de *Sacculina cercini*, care este extrem de diferențiată, posedând ochi și alte organe de simț, sistem nervos și aparat locomotor, se transformă într-un parazit lipsit de ochi și posibilitate de mișcare, care străpunge ca un

micel corpul gazdei, ne simțim cuprinși de groază. Din punct de vedere evolutiv, o astfel de specializare înseamnă atingerea perfecțiunii într-o anumită direcție, dar totodată anularea șanselor evolutive: organismul adaptat unilateral cu greu se poate modifica și readapta, atunci când schimbările de mediu o cer. Șansele de a se menține în fluxul vital sunt minime. În felul acesta cred că putem da o bază rațională valorizărilor noastre. Omul este o specie care a fost selecționată pentru universalitate și diferențiere. Valorile noastre ne apără împotriva involuțiilor. O asemenea involuție o constituie modelul societății complet manipulate, care presupune o limitare a libertății creatoare. Omogenizarea culturilor ar anula șansele evolutive ale umanității.

Tocmai în aceasta constă și marele pericol al evoluției planificate și ghidate de om. În momentul în care o orientăm spre un anumit scop riscăm să limităm spectrul posibilităților și în felul acesta să deschidem calea involuției. Diferențierea, multilateralitatea și deschiderea spre lume sunt calități ale omului care trebuie protejate. Posibilitățile evolutive ale omului se bazează pe diversitatea culturilor și popoarelor. Fiecare cultură este un experiment, care deschide noi posibilități și prin aceasta sporește șansele speciei noastre de a se menține în fluxul evoluției. Această diversitate trebuie menținută.

Dacă optăm pentru pace, atunci trebuie să instituim un drept internațional, care trebuie să fie tot atât de detaliat ca dreptul civil al statelor și care să înlocuiască dreptul primitiv la autoapărare dominant până acum în relațiile internaționale. Un asemenea drept presupune însă instanțe care să aibă puterea să-l impună. Va trebui creată deci o poliție internațională. Aceasta va fi înarmată cu arme moderne, dar convenționale și compusă din reprezentanții tuturor țărilor. Existența unei asemenea poliții va

permite marilor puteri să-și distrugă treptat arsenalul de arme de distrugere în masă. 335

O asemenea instanță internațională va trebui să garanteze nu numai inviolabilitatea diferitelor state. Ea va trebui să se îngrijească de accesibilitatea teritoriilor de rezervă, așa încât în caz de nevoie să fie repartizate populațiilor al căror teritoriu a devenit dintr-un motiv sau altul nelocuibil. În plus, marile resurse de materii prime trebuie internaționalizate și distribuite echitabil. Comerțul mondial va trebui să se dezvolte mai mult pe liniile unui sistem cooperativ de distribuire pe baza schimbului de produse. În sfârșit, controlul nașterilor trebuie să împiedice anumite națiuni ca, datorită suprapopulării, să apeleze la migrații.

Dezvoltarea de până acum a Națiunilor Unite a fost orientată în direcția coexistenței unor națiuni care cooperează și recunosc o cartă comună, dar rămân independente. De asemenea, este de conceput ca o mare putere să le supună pe toate celelalte și să instaureze o ordine mondială și un guvern mondial. Totuși, în condițiile actuale este puțin probabil ca o singură mare putere să reușească aceasta prin forța armelor, cu atât mai puțin pe căi ideologice. În sfârșit, ne putem imagina că cele două mari puteri — USA și URSS — se asociază pentru a alcătui un guvern mondial, dezarmează celelalte națiuni și impun pacea. Însă nimic nu poate garanta că marile puteri conducătoare nu-și vor folosi forța pentru a exploata celelalte națiuni, total lipsite de apărare. În momentul de față s-ar părea că un guvern mondial pe baze federative constituie cea mai bună soluție.

Ce se va întâmpla însă pe termen lung cu o omenire lipsită de concurență internă realizată pe calea războiului? Este cert că concurența războinică a impulsionat evoluția biologică și culturală a grupurilor de oameni. Abandonarea acestei concurențe nu

amenință omenirea cu stagnarea sau chiar decăderea? În această privință părerile sunt foarte diferite. În condițiile existenței unui pool genetic atât de mare precum cel de astăzi, decăderea genetică nu constituie un pericol nemijlocit. Dacă un asemenea pericol ar apărea, atunci măsurile eugenice ar putea să-i facă față mai bine decât războiul. Problematika dezvoltării genetice viitoare a umanității a fost dezbătută pe larg de Dobshansky (1975).

Alte modele susțin că pacificarea lumii poate fi realizată prin modificarea sistemului politic al statelor: forma democratică de guvernare va aduce pacea. În democrație, poporul este cel care decide asupra păcii și războiului; și deoarece el este cel care duce greul războiului este puțin probabil că va vota pentru război. Fetscher (1972, unde poate fi găsită și literatura problemei) ne oferă o perspectivă istorică asupra acestei idei. Totuși istoria ne-a arătat că democrațiile nu sunt mai pacifice decât alte forme de guvernare. „Pacea prin democrație” a eșuat până acum, din cauza faptului că formarea unei opinii raționale la majoritatea populației nu a fost posibilă în condițiile date. Opinia publică este formată de grupurile de interese (politicieni, fabricanți de armament, militari), care înșală electoratul prin intermediul informării false sau unilaterale; uneori poporul nici nu este consultat, deciziile fiind luate pe calea diplomației secrete. Aceste motive i-au determinat pe socialiști să încerce constituirea unei societăți omogene. După suprimarea contradicțiilor de clasă, populația va putea decide rațional asupra înarmării și dezarmării, războiului și păcii, fără a fi perturbată de grupurile de interese în formarea opiniei. Practica a arătat că birocrații, elitele de partid și militarii, asemeni grupelor de interese din democrații, împiedică discuția liberă și formarea liberă a opiniei, în plus, și în statele socialiste interesul național se află pe primul plan.

Încercarea din China de a împiedica formarea elitelor printr-o succesiune de „revoluții culturale” arată că o societate egalitară poate fi constituită doar prin constrângere. Acest fapt ridică întrebarea dacă tolerarea năzuințelor ierarhice și dorinței de proprietate nu ar fi mai puțin represiv, în condițiile în care puterea asupra congenerilor, care le corespunde, ar fi atenuată prin educație și control social, căci ambele tendințe îndeplinesc funcții ordonatoare în societate și stimulează evoluția culturală.

Cele mai vechi mișcări pentru pace au fost inspirate de religiile dezvoltate. Printre altele, doctrina iudeo-creștină conform căreia toți oamenii sunt copiii lui Dumnezeu și sunt, de aceea egali în fața lui Dumnezeu a contribuit substanțial în ultimii 2 000 ani la pacificarea lumii; împreună cu alte religii importante ea continuă să acționeze în aceeași direcție. Religiile pot invoca în favoarea lor faptul că ele acționează în vederea păcii cu mijloace pacifice. Mișcările pacifice laice sunt încă departe de așa ceva.

În sfârșit, există modele care caută să asigure pacea prin eliminarea agresivității individuale. Așa cum am arătat, Lorenz (1963) susținea că omul trebuie să-și asume agresivitatea, deoarece este vorba de o dimensiune constitutivă a omului care poate fi eliminată doar prin intermediul unor metode foarte discutabile de selecție artificială.

Lorenz afirmă că agresivitatea poate fi făcută inofensivă prin reorientare. Printre altele, sporturile combative îndeplinesc o importantă funcție de canalizare a agresivității și de stabilire de legături. Sipes (1973) susține punctul de vedere opus, afirmând că trebuie să se renunțe la sporturile combative, deoarece ele stimulează agresivitatea. Am menționat deja că acest autor nu distinge efectele de scurtă durată și efectele de lungă durată ale

agresivității. Este adevărat că sporturile combative pot canaliza agresivitatea; în același timp însă în felul acesta este antrenat sistemul agresiv.

Lorenz împărtășește punctul de vedere al lui Freud că agresivitatea poate fi, de asemenea, sublimată și pusă la baza unor activități creatoare. Marcuse (1969) vede una din cauzele comportamentului agresiv al omului în dominația principiului randamentului. O îndepărtare de principiul randamentului într-o cultură nerepresivă va contribui, după opinia sa, la pacificarea oamenilor. După Wilhelm Reich, societatea lipsită de agresivitate devine posibilă doar prin eliberarea instinctelor sexuale, idee care i-a condus pe unii reprezentanți ai educației lipsite de frustrații la încurajarea timpurie a sexualității infantile. Pe bună dreptate, Meves (1971) a atras atenția că orice experiment nepregătit în acest domeniu este iresponsabil, deoarece nu i se cunosc efectele târzii. Reprezentanții educației nonrepresive neglijează de obicei faptul că omul este de la natură o ființă culturală. În timp ce la animal viața instinctuală este ghidată de mijloace de control preexistente, la om astfel de mijloace de control sunt transmise în primul rând pe calea tradiției. Copilul așteaptă să i se transmită liniile directoare. Dacă acest lucru nu se întâmplă, el devine nesigur și, așa cum s-a constatat între timp, de-a dreptul agresiv ca mijloc de explorare socială. El dorește să afle până unde poate să meargă, în funcție de ce modele se poate orienta. În joc copilul se supune de timpuriu unor reguli pe care și le-a stabilit singur, arată deci o clară apetență de a se cultiva. Discutabile sunt și atacurile împotriva familiei inspirate de educația nonrepresivă. Așa cum am arătat în altă parte, tocmai familia este cea care dezvoltă disponibilitățile pentru iubirea aproapei. Copiii care nu au putut să aibă legături satisfăcătoare cu

persoanele care i-au îngrijit sunt incapabili mai târziu de bune relații cu ceilalți oameni. 339

Deoarece reprezentanții educației nerepresive nu țin seama de predispozițiile omului, ei riscă să-l expună pe om frustrărilor. Este adevărat că omul dezvoltă în familie capacitatea de a distinge între membrii familiei și străini și că dezvoltă nu numai încrederea, ci și neîncrederea. În același timp însă, el a dobândit evolutiv capacitatea de a extinde grupul de apartenență, până la a include în el și persoanele necunoscute. Unele proiecte terapeutice vizează înlăturarea agresivității individuale. Se are în vedere decon condiționarea, drogurile, intervențiile chirurgicale și chiar eugenia. Toate acestea mi se par extrem de discutabile atât timp cât nu s-a răspuns la întrebarea dacă eliminarea agresivității este de dorit. Experimentele lui Dann, pe care le-am mai amintit, care testează „performanța” unor persoane enervate printr-un test de concentrare, nu răspund la întrebarea dacă agresivitatea nu presupune și o dimensiune pozitivă. Există suficiente dovezi că personalitățile agresive utilizează dinamica instinctuală în mod constructiv atunci când este vorba de rezolvarea anumitor probleme. Propunerile terapeutice care vizează eliminarea potențialităților agresive se bazează cu siguranță pe premisa falsă că potențialul agresiv este în mod natural orientat spre distructivitate. Cunosc mulți oameni care „luptă” cu pasiune, dar în niciun caz distructiv, pentru pace. Armele lor sunt argumentele.

Fără spiritul agresiv al omului n-ar fi existat progrese nici în domeniul spiritual, nici în domeniul social; poziția lui Hassenstein (1973a), care acordă o mare importanță curajului civic, întrunește aprobarea mea: este vorba de curajul de a se opune singur, fără sprijin, unui adversar mult mai puternic. Reamintim

printre aspectele pozitive ale agresivității confruntarea explorativă cu natura.

S-ar părea că propunerile unor terapeuți de a elimina agresivitatea individuală prin tehnica clasică a condiționării (întărirea comportamentelor dezirabile prin răsplată și pedepsirea comportamentelor agresive prin stimuli electrici sau de izolare temporară de grup) sau prin alte intervenții sunt adecvate doar pentru cazurile de agresivitate patologică (răufăcători). Însă nu aceasta este problema. Problema este de a elimina faptul că bărbații pe deplin sănătoși și care se comportă prietenos în viața de toate zilele sunt siliți să lupte în război, unde îșiucid congenerii.

Soluția poate fi doar de ordinul educației: nu eliminarea agresivității, ci socializarea acesteia, de asemenea manieră încât să nu se mai manifeste distructiv. Pentru aceasta este utilă eliminarea barierelor din calea comunicării și astfel a clișeului dușmanului. Dincolo de aceasta, copilul trebuie să cunoască din proprie experiență agresivitatea pentru a-i cunoaște efectele asupra sa și asupra altora. Încă din 1970 am arătat că Freud considera ca pe o greșeală pedagogică faptul că copiii nu sunt pregătiți pentru agresivitatea cu care au de-a face mai târziu. Aș adăuga că orice minimalizare a agresivității (transformarea ei într-un comportament învățat și de aceea ușor de eliminat) este iresponsabilă. Pentru această opinie am fost atacat de Wintsch (1973). Ca și înainte, mențin adeziunea la această idee, pe care nu o consider o pledoarie pentru agresivitate. În condițiile potențialului agresiv al omului, socializarea se poate realiza doar prin intermediul experiențelor agresive. Acest punct de vedere este susținut și de alți autori. Printre alții, M. Mead (1969, p. 229) scria: „Devine tot mai clar că există o corelație negativă între experiențele infantile legate de agresivitate, care nu degenerază în

distructivitate, și cantitatea de violență dintr-o societate. Acele societăți în care copiii nu au nicio experiență a conflictului limitat cu ceilalți se dovedesc incapabile de a limita distructivitatea și crima, odată ce acestea s-au declanșat". Iată un exemplu la care se referă: populația Semai este cunoscută pentru lipsa ei de agresivitate. Copiii nu sunt pedepsiți și violența repudiată. Însă atunci când luptătorii comuniști le-au provocat pierderi și a fost aruncată în luptă o unitate Semai, ei s-au dovedit a fi setoși de sânge. Dentan (1968, p. 59) descrie situația după cum urmează: „Mulți dintre cei care-i cunoșteau pe Semai au susținut cu încăpățănare că astfel de oameni pașnici nu pot fi buni soldați. Interesant este că ei s-au înșelat. Teroriștii comuniști au ucis câțiva soldați din trupele antiteroriste alcătuite din Semai. Smulși din societatea lor pacifică și supuși ordinului de a ucide, ei păreau a suferi de o tulburare mentală, pe care au numit-o «sete de sânge». Un veteran povestește: «...ucidem, ucidem, ucidem. În timp ce malaiezii s-au oprit și căutau la cei căzuți ceasuri sau bani, noi nu gândeam la ceasuri sau bani. Noi ne gândeam doar să ucidem. Ah, noi eram beți de sânge. Un bărbat mi-a povestit chiar că a băut sângele unui bărbat pe care l-a ucis»".

Capacitatea de autocontrol este cu siguranță o premisă importantă pentru conviețuirea pașnică și ea poate fi formată prin educație. Pacificarea în interiorul societății nu presupune automat pacificarea spre exterior. Și în această privință educația trebuie să acționeze prin crearea unei conștiințe cuprinzătoare care să privească întreaga umanitate și prin formarea unei atitudini tolerante. Oamenii trebuie să învețe că aprecierea propriei culturi nu presupune devalorizarea altor culturi și sisteme de valori, ci trebuie să învețe, de asemenea, să recunoască valoarea a ceea ce este diferit. La acest rezultat se poate ajunge prin elimi-

narea barierelor din calea comunicării și prin renunțarea la blamarea în mass-media a minorităților și a altor popoare. Ca și înainte, propriul război (drept) este slăvit și adversarul dezumanizat. În felul acesta este creat clișeul dușmanului, iar războiul încurajat. Un astfel de procedeu trebuie condamnat cu toată severitatea.

Pe de altă parte, este important ca forțele existente ale contra-agresivității să fie încurajate. Comportamentele de liniștire și comportamentele de formare a grupului, care reprezintă comportamente înnăscute, constituie forme foarte eficiente de control al agresivității, care ne permit să ne asumăm agresivitatea. Marea importanță a ritualurilor culturale care se bazează pe aceste forțe contraagresive — sărbătorile, formele de salut, ritualurile de dăruire și, în sfârșit, formele politeții — este, din păcate, prea puțin cunoscută. Cine vede în schimbul de cadouri prilejuit de Crăciun doar un produs al societății de consum emite o judecată foarte superficială. Desigur, există exagerări, dar acestea nu constituie un motiv suficient de a renunța la un ritual atât de important.

Pacea este un scop accesibil umanității. El corespunde înclinației noastre și noi căutăm să-l realizăm. Spre acest scop au năzuit religiile noastre și noi căutăm să-l realizăm. Spre acest scop au năzuit religiile și ideologiile care au crezut că reprezintă interesul general. Și dacă învățătura lor diferă, aceasta nu urmărește să înșele, ci provine din faptul că realitatea este văzută din diferite perspective și nu întotdeauna cu obiectivitate. Aspirațiile comune îi unesc pe oameni dincolo de ideologii și aceasta ar putea conduce de la confruntare la cooperare, al cărei scop ar trebui să fie constituirea organizațiilor internaționale, care să se îngrijească încă de pe acum de pacea mondială, de distribuirea

echitabilă a bunurilor, de protejarea celor slabi, de ajutorul în caz de catastrofă etc. Aceste organizații ar trebui solicitate ca instanță ultimă în cazurile litigioase, conferindu-li-se autoritatea de a da sentințe. Dreptul la autoajutorare, cu excepția dreptului la autoapărare, trebuie transmis acestei autorități. Persistența războiului în zilele noastre se explică și prin aceea că nu există încă o astfel de instanță.

În evoluția organică, importantă este supraviețuirea genetică și asta înseamnă în general: supraviețuirea în propriii urmași. Cine nu are urmași dispăre. La aceasta s-ar putea obiecta că există indivizi care se sacrifică pentru alții, murind fără urmași. Ei renunță la propriul interes în favoarea altora. Cum este posibil un asemenea comportament? O nouă ramură a etologiei, care s-a dezvoltat în special în America și Anglia, se străduiește să explice în termeni de câștig-pierdere unitățile selecției, precum și dezvoltarea altruismului.

Concluzia reflexiei lor constă în afirmația incontestabilă că adaptați sunt doar indivizii care își perpetuează genele. Enunțul pare trivial, dar considerăm important să-l reafirmăm. În formulări extreme, mulți sociobiologi vorbesc de „egoismul genelor” și de faptul că organismul nu este altceva decât un vehicul al răspândirii genelor. Dacă până acum specia era considerată ca o unitate a selecției, în prezent se insistă asupra faptului că selecția operează primar asupra individului ca purtător al moștenirii genetice; din această perspectivă, un individ procedează corect și atunci când își impune moștenirea genetică în dauna altor indivizi ai aceleiași specii. În principiu, un individ acționează corect atunci când investește înainte de toate în copiii săi, căci pe această cale se transmit 50% din moștenirea sa genetică, ceea ce este important în special pentru acele gene specifice purtătoru-

lui. Întrucât și frații și surorile, copiii acestora și alte rude de sânge sunt purtătorii unui anumit procent din genele proprii, este profitabil pentru individ să intervină în favoarea lor. Exprimând lucrurile simplificat, se poate spune că pentru o persoană este profitabil să se sacrifice pentru doi copii sau patru nepoți.

Anumiți sociobiologi susțin că a considera un asemenea comportament drept „altruist” este eronat, deoarece, individul își apără doar propriul interes genetic. Comportamentul prietenesc ar fi doar o amăgire, iar altruismul doar egoism deghizat. „Scratch an altruist and watch a hypocrite bleed”, scrie Ghiselin (1974, p. 247). De multe ori organisme se afirmă pe seama altora. „No hint of genuine charity ameliorates our vision of society, once sentimentalism has been laid aside” (Ghiselin, 1974, p. 247).

Formulările de mai sus se referă într-adevăr la un număr de fapte exacte; însă ele pot induce în eroare și, aplicate la om, sunt chiar false. În primul rând, discutabilă este lipsa de scrupule cu care indivizii își impun interesul genetic. Este adevărat că în lumea animală poate fi observată adesea o afirmare extremă a propriului interes, care afectează chiar propria specie. În filmul lui Tinbergen despre pescărușii argintii se poate vedea cum păsări adulte atacă cuibul nesupravegheat al vecinului, distrug ouăle și, într-un caz, înghit puii. Doar propria progenitură este protejată. Însă pe de altă parte constatăm că în regnul animal au fost dezvoltate anumite forme de comportament care urmăresc evitarea confruntărilor agresive în interiorul aceleiași specii, forme de comportament care se bazează pe reciprocitate. Într-un asemenea caz altruismul unilateral ar fi fatal. Chiar dacă avantajul genetic există pentru toți, este nepermis a se vorbi despre egoism. Această noțiune se referă la comportamentul moral al

omului, la reprezentările morale după care ne ghidăm, abaterile de la aceste norme provocând disconfort (conform cunoștințelor recente, procesele biochimice din creier joacă un rol important în cazul abaterilor de la normă). Avem sentimente plăcute atunci când suntem prietenoși cu propriii copii sau cu ceilalți oameni; simțim milă și acționăm altruist, urmând înclinațiile noastre, și nu pe baza unor calcule genetice. Faptul că toate acestea sunt rezultatul selecției și contribuie la supraviețuirea noastră nu face ca motivația să fie mai puțin genuină. Egoismul înseamnă să acționăm împotriva valorilor acceptate ale folosului colectiv și, în ultimă instanță, împotriva interesului propriilor gene, căci un astfel de comportament micșorează succesul reproductiv al grupului.

Cu aceasta atingem un alt punct care este neglijat în discuțiile sociobiologilor. Dacă o perioadă îndelungată individul și grupul rudelor de sânge au constituit, în lumea animală, unitățile asupra cărora a acționat selecția, grija pentru exemplarele neînrudite ne jucând niciun rol, ulterior s-a dezvoltat, în două etape, prin intermediul îngrijirii progenerurii, o nouă calitate pe care o numim „iubire” într-o primă etapă s-au format, odată cu îngrijirea progenerurii, semnale specifice reacției mamă-pui. Ele au asigurat comunicarea în cadrul acestei relații. Prin intermediul unor semnale infantile, puii pot comunica nevoia de îngrijire și prin intermediul altor semnale o pot recompensa pe mamă pentru îngrijirile date. Mama, la rândul său, dispune de o serie de semnale prin intermediul cărora comunică prezența sa liniștitoare și disponibilitatea de a acorda îngrijiri. Datorită caracterului lor pacific și prietenos, aceste semnale s-au dovedit apte de a fi puse în slujba realizării legăturilor dintre adulți. Ulterior, la multe vertebrate superioare s-a dezvoltat, în sprijinul

legăturii mamei-pui, capacitatea de a avea relații personale. În felul acesta, iubirea și-a făcut apariția în lume: capacitatea de a dezvolta relații personale cu caracter prietenesc.

La animalele superioare, mama și puiul, precum și partenerii sexuali sunt legați prin relații personale; la mamiferele superioare, această situație caracterizează unități mai cuprinzătoare. Faptul acesta este valabil pentru noi oamenii, care transferăm etosul familial asupra grupului. Folosind această dispoziție înăscută a omului de a realiza legături individuale, o anumită ideologie culturală a încercat să prezinte grupul ca pe o familie, cu alte cuvinte să dezvolte un etos familial al grupului, punând valorile grupului mai presus de cele ale familiei și clanului. Etosul războiului este un exemplu în acest sens (Eibl-Eibesfeldt 1982). În felul acesta grupul devine unitatea selecției. Istoria omenirii probează acest lucru în mod clar.

Înlocuirea egocentrismului prin interesul grupului reprezintă cu siguranță un progres. Întrebarea este dacă trebuie să ne limităm la aceasta și trebuie să acceptăm lupta dintre grupuri ca un tribut inevitabil plătit pentru dezvoltare. În ceea ce mă privește, nu văd în aceasta o necesitate inevitabilă. Capacitatea de a ține seama de alții și de a resimți simpatie, dezvoltată în interiorul grupului mic, împreună cu capacitatea culturală de a-i considera frați chiar și pe străini permit dezvoltarea unei conștiințe a umanității care să depășească granițele grupului. Un astfel de umanism presupune, desigur, reciprocitatea. Dacă la aceste principii aderă doar unele grupuri, ele s-ar putea astfel autosubmina.

O astfel de conștiință umanistă nu trebuie asociată cu problema propriei identități culturale. O asemenea de nedorit asociere ar distruge pluralitatea adaptativă a culturilor. Respectul reciproc și respectul față de alte sisteme de valori constituie o

premisă care poate fi realizată doar pe temeiul siguranței oferite de atașamentul față de propria cultură. Așa cum calitățile care ne transformă în cetățeni responsabili se dezvoltă în familie, tot astfel situarea sigură pe terenul propriei culturi constituie premisa pentru aprecierea valorilor celorlalți. Pericolul închistării etnocentrice poate fi combătut prin educație. În general, oamenii acționează intolerant atunci când se simt amenințați de alții. Într-o viitoare lume pacifică încrederii îi revine o poziție-cheie.

Atât pentru război, cât și pentru pace există predispoziții în natura umană. Faptul că suntem conștienți de acest fapt ne dă posibilitatea să decidem și, oricare ar fi opțiunea noastră, suntem pe deplin răspunzători de ea.

Concluzii

La multe specii de animale, agresivitatea intraspecifică este atât de ritualizată, încât vătămarea adversarului este evitată. Același lucru este valabil și pentru agresivitatea interspecifică la om, care se alimentează în parte din adaptările filogenetice și este controlată eficient de asemenea adaptări. Printre altele, semnalele submisive înnăscute împiedică agresivitatea umană să se transforme în distructivitate. Există un filtru biologic de norme care comandă „să nu ucizi!”

Dimpotrivă agresivitatea intergrupală a omului vizează de obicei distrugerea adversarului. Acesta este un rezultat al pseudospeciei culturale, prin intermediul căreia grupele umane se diferențiază unele de altele prin limbă și obiceiuri, fiecare grup definindu-se pe sine ca om și excluzându-le pe celelalte din sfera umanului. La baza acestei tendințe se află dispoziția înnăscută, care se manifestă încă la copil, a fricii de străini și a respingerii străinilor; totuși separarea tranșantă a grupurilor se realizează doar prin aceea că omul își reprimă tendințele, de asemenea înnăscute, de a se apropia de ceilalți. Războiul a apărut ca un mijloc de concurență între grupuri (pseudospecii) pentru a obține teritorii și materii prime. Teza conform căreia războiul ar fi apărut abia în neolitic, odată cu dezvoltarea agri-

culturii nu rezistă examenului critic. Există documente din paleolitic care atestă existența conflictelor armate. De asemenea, vânătorii și culegătorii actuali sunt în cea mai mare parte populații teritoriale, care luptă pentru posesia teritoriilor de vânătoare și cules.

În mod original, războiul este distructiv; totuși treptat se dezvoltă ritualizări culturale ale războiului, sub forma unor convenții care evită războaiele prea sângeroase; este un proces analog cu cel al transformării luptelor de vătămare în lupte de tip turnir la animale. Această tendință presupune un evident avantaj selectiv. Reușita unei asemenea dezvoltări presupune că funcțiile războiului, cum ar fi competiția pentru teritoriu, pot fi realizate și pe calea războiului nesângeros. Învinsul trebuie să aibă unde să se retragă. Aceasta reprezintă condiția ca luptele de tip turnir ale animalelor să nu ducă la vătămarea combatanților. Astfel de posibilități de retragere nu mai există pentru om, deoarece nu mai există teritorii libere. În această direcție, umanizarea în continuare a războiului nu este posibilă. Există însă alte preadaptări care, prin intermediul dezvoltării culturale, pot conduce la pace. Pe parcursul pseudospeciei culturale omul a suprapus peste filtrul de norme biologice, care interzice uciderea congenerului, un filtru de norme culturale, care cere contrariul.

Între cele două registre de norme există un conflict pe care omul îl percepe prin intermediul conștiinței vinovate, de îndată ce în cazul confruntării îl percepe pe celălalt ca om. În fond, acesta emite aceleași semnale care, în mod normal, au efect liniștitor în relațiile intragrupale și trezesc milă. O mulțime de observații arată că războinici victorioși trebuie să efectueze adesea anumite ritualuri de ispășire pentru a putea fi reintegrați în comunitatea lor.

Această discrepanță între normele culturale și biologice alimentează nevoia universală de pace a oamenilor. Conștiința noastră morală alimentează speranța noastră și pornind de aici o evoluție ghidată rațional poate conduce la pace. Ca premisă pentru aceasta este recunoașterea faptului că războiul îndeplinește anumite funcții, care pot fi realizate și pe cale nesângeroasă. Cei care consideră războiul doar un fenomen patologic simplifică lucrurile în mod periculos, deoarece nu-și dau seama că cei care doresc pacea trebuie să găsească alte căi pentru realizarea funcțiilor războiului. Structura motivațională a omului îl face apt să trăiască pacific în societatea de masă. Educația pentru pace trebuie să fie în primul rând o educație a toleranței în sensul disponibilității de a înțelege.

Bibliografie pentru „Cuvânt înainte la ediția română”

- Bateson, P. (1989): Is Aggression Instinctive? In: Groebel, J. & R.A. Hinde (eds.): Aggression and War. Cambridge (Cambridge UP), 35–47
- Berghe, P.L. van den (1979): Human Family Systems New York (Elsevier)
- Charlesworth, W. (1991): Law, Biology and the Sense of Justice. American Behavioral Scientist, 34, 53–73
- Dennen, J. van de rund Falger, V. (Eds.) (1990): Socio-Biology and Conflict. London (Chapman & Hall)
- Eibl-Eibesfeldt, I. (1982): Warfare, Man's Indoctrinability and Group Selection. Zeitschr. f. Tierpsychol., 60, 177–198
- (1986): Die Biologie des menschlichen Verhaltens. Grundriß der Humanethologie. München (Piper), 2.Aufl., (Überarbeitete englische Ausgabe 1989 : Human Ethology, New York, Aldine de Gruyter)
- (1987): Grundriß der vergleichenden Verhaltensforschung. München (Piper), 7.Aufl.
- (1988): Der Mensch – das riskierte Wesen. München (Piper)

- (1989): Dominance, Submission, and Love: Sexual Pathologies from the Perspective of Ethology. In: Feierman, J.R. (ed.): Pedophilia. Biosocial Dimensions. New York (Springer), 151–175
- (im Druck): Comment on Groebel & Hinde (eds.): Aggression and War. (Cambridge Univ. Press, 1989). ISRA Bulletin
- Goldstein, J.H. (1989): Beliefs about Human Aggression. In: Groebel, J. & Hinde, R.A. (ed.): Aggression and War. Cambridge etc. (Cambridge, UP), 10–19
- Groebel, J. and Hinde, R.A. 1989 (eds.): Aggression and War. Their Biological and Social Bases. Cambridge etc. (Cambridge UP)
- Goodall, J. (1986): The Chimpanzees of Gombe. Cambridge, Mass. (Harvard UP) und London (Belknap Press)
- Manson, J.H. und Wrangham, R.W. (1991): Intergroup Aggression in Chimpanzees and Humans. Current Anthropology, 32, 4, 369–390
- Mazur, A. und Lamb, Th.A. (1980): Testosterone, Status, and Mood in Human Males. Hormones and Behavior 14, 236–246
- Power, M. (1991): The Egalitarians, Humans and Chimpanzees: An Anthropological View of Social Organization. Cambridge (Cambridge UP)
- Reynolds, V., Falger, V. and Vine, I. (1986): The Sociobiology of Ethnocentrism. Athens (The Univ. of Georgia Press)

BIBLIOGRAFIE

- ALBRECHT, H. und DUNNETT, S.C. (1971): Chimpanzees in Western Africa. München (Piper)
- ARDREY, R. (1966): The Territorial Imperative. New York (Athenum)
- ARGYLE, M. und Cook, M. (1976): Gaze and Mutual Gaze. Cambridge (Cambridge UP)
- BAGSHAW, F. J. (1924/25): The Peoples of the Happy Valley (East Africa). J. African Soc, 24, 25-33, 117-130, 219-227, 328-347
- BAKER, J.W. und SCHAIK, K.W. (1969): Effects of Aggression «Alone» or «with Another» on Physiological and Psychological Arousal. J. Pers. Soc. Psychol., 12, 80-96
- BALL, W. und TRONICK, F. (1971): Infant Responses to Impending Collision: Optical and Real. Science, 171, 818-820
- BAMM, P. (1972): Eines Menschen Zeit. München (Droemer-Knaur)
- BANDURA, A. (1973): Aggression: A Social Learning Analysis. New York (Prentice Hall)
- BANDURA, A. und WALTERS, R.H. (1963): Social Learning and Personality Development. New York (Holt, Rinehart and Winston)
- BARON, R.A. (1974a): Sexual Arousal and Physical Aggression: The Inhibiting Influence of «Cheesecake» and Nudes. Bull. Psychonom. Soc, 3, 337-339
- (1974b): The Aggression-Inhibiting Influence of Heightened Sexual Arousal. J. Pers. Soc. Psychol., 30, 318-322

- BARON, R.A. und BALL, R.L. (1974): The Aggression-Inhibiting Influence of Nonhostile Humor. *J. Exp. Soc. Psychol.*, 10, 23–33
- BASEDOW, H. (1906): Anthropological Notes on the Western Coastal Tribes of the Northern Territory of South Australia. *Trans. Roy. Soc. South Australia*, 31, 1–62
- BEHRENS, H. (1974): Historische Bewegkräfte im Neolithikum Mitteleuropas. *Archaeologia Austriaca*, 55, 91–94
- (1975): Der Kampf als historische Bewegkraft in der Steinzeit. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 59
- BENEDICT, R. (1934): *Patterns of Culture*. Boston/New York (Houghton and Mifflin)
- BERKOWITZ, L. (1962): *Aggression. A Social-Psychological Analysis*. New York/London (McGraw-Hill)
- (1970): Aggressive Humor as a Stimulus to Aggressive Responses. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 16, 710–717
- BERKOWITZ, L., CORWIN, R. und HEIRONIUM, M. (1963): Film Violence and Subsequent Aggressive Tendencies. *Public Opinion Quarterly*, 27, 217–229
- BERNATZIK, H.A. (1941): *Die Geister der gelben Blätter*. Leipzig (Kochler und Voigtländer)
- BICCHIERI, M.G. (1965): *A Study of the Ecology of Food-Gathering People: A Cross-Cultural Analysis of the Relationships of Environment, Technology, and Bio-Cultural Variability*. Doctoral dissertation, University of Minnesota
- (1969): The Differential Use of Identical Features of Physical Habitat in Connection with Exploitative Settlement and Community Patterns. *The Bambuti. Nat. Mus. Canada Bull.* 230, 65–72. *Contributions to Anthropology: Band*

- (1972): *Hunters and Gatherers Today*. New York (Holt, Rinehart and Winston)
- BIGELOW, R.S. (1970): *The Dawn Warriors: Man's Evolution Toward Peace*. London (Hutchinson)
- (1971): Relevance of Ethology to Human Aggressiveness. *Int. Soc. Sci. J.*, 23, 19–26
- (1972): The Evolution of Cooperation, Aggression and Self-Control. In: COLE, J. K. und JENSEN, D. D. (Hrsg.): *Nebraska Symposium on Motivation*. Lincoln (University of Nebraska Press), 1–57
- BIOCCA, E. (1972): *Yanoama. Ein weißes Mädchen in der Urwaldhöhle*. Berlin (Ullstein)
- BIRKET-SMITH, K. (1948): *Die Eskimos*. Zürich (Orell Füssli)
- BLEEK, D.F. (1930): *Rock-Paintings in South Africa*. London (Methuen)
- BOAS, F. (1888): The Central Eskimo. *Ann. Report Bureau of Am. Ethnology* 6. Washington, D.C., 409–669
- (1901–07): The Eskimo of Baffin and Hudson Bay. *Bull. Amer. Mus. Nat. Hist.*, 15
- BOHANNAN, P. (Hrsg.) (1967): *Law and Warfare. Studies in the Anthropology of Conflict*. Garden City, N. Y. (Nat. History Press)
- BOWER, T.G. (1966): Slant Perception and Shape Constancy in Infants. *Science*, 151, 832–834
- (1971): The Object in the World of the Infant. *Sci. Am.*, 225, 30–38
- BRAMEL, D., TAUB, B. und BLUM, B. (1968): An Observer's Reaction to the Suffering of His Enemy. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 8, 384–392

- BROWNLEE, F. (1943): The Social Organization of the !Kung (!Un) Bushmen of the North-Western Kalahari. *Africa*, 14, 124-129
- BULLOCK, T.H. und HORRIDGE, G.A. (1965): Structure and Function in the Nervous System of Invertebrates I. und II. San Francisco (W. H. Freeman)
- BUSS, A.H. (1961): The Psychology of Aggression. New York (J. Wiley)
- BYGOTT, J.D. (1972): Cannibalism among Wild Chimpanzees. *Nature*, 238, 410-411
- CAIRNS, R.B. (1972): Fighting and Punishment from a Developmental Perspective. In: COLE, J.K. und JENSEN, D.D. (Hrsg.): Nebraska Symposium on Motivation. 1972, Lincoln (University of Nebraska Press), 59-124
- CARPENTER, C.R. (1940): A Field Study in Siam of the Behavior and Social Relations of the Gibbon. *Comp. Psychol. Monographs* 16. Neudruck (1964). In: *Naturalistic Behavior, of Nonhuman Primates*. Philadelphia, University Park (Pennsylvania State Univ. Press), 145-271
- CASTETTER, E.F. und BELL, W.H. (1951): Yuman Indian Agriculture. Albuquerque (University of New Mexico Press)
- CHAGNON, N.A. (1968): Yanomamö. The Fierce People. New York (Holt, Rinehart and Winston)
- (1971): Die soziale Organisation und die Kriege der Yanomamö-Indianer. In: FRIED, M., HARRIS, M. und MURPHY, R. (Hrsg.): Der Krieg. Zur Anthropologie der Aggression und des Bewaffneten Konflikts. Stuttgart (Fischer), 131-189
- CHANCE, M.R.A. (1962): An Interpretation of some Agonistic Postures: The Role of «cut-off» Acts and Postures. *Symp. Zool. Soc. London*, 8, 71-89

- (1967): Attention Structure as the Basis of Primate Rank Orders. *Man*, 2, 503–518
- CLAUSEWITZ, C. v. (1937): *Vom Kriege*. 15. Aufl. K. Linnebach (Hrsg.) Berlin
- CODERE, H. (1950): Fighting with Property. *Am. Ethnol. Soc. Monogr.* 18
- CONRADT, R. (1973): Intergruppenaggression — ein artspezifisches Merkmal des Menschen. *Universitas*, 28, 1013–1018
- CORNING, P.A. (1973): Comparative Survival Strategies: An Approach to Social and Political Analysis. Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Assoc. New Orleans, September 1973
- COSS, R.G. (1972): Eye-Like Schemata: Their Effect on Behavior. Dissertation, University of Reading
- COURCHESNE, E. und BARLOW, G.W. (1971): Effect of Isolation on Components of Aggressive and other Behavior in the Hermit Crab *Pagurus samuelis*. *Z. vergl. Physiol.*, 75, 32–48
- DAMAS, D. (1969): Characteristics of Central Eskimo Band Structure. *Nat. Mus. Canada Bull.*, 228, 116–141. Contributions to Anthropology: Band Societies. Proceedings of the Conference on Band Organization, Ottawa
- DANN, H.D. (1972): *Aggression und Leistung*. Stuttgart (Klett)
- DART, R.A (1949): The Bone-bludgeon Hunting Technique of *Australopithecus*. *South African Sci.*, 2, 150–152
- (1953): The Predatory Transition from Ape to Man. *Intern. Anthropolog. and Linguistic Review*, 1, 201–218
- DARWIN, Ch. (1872): *The Expression of Emotion in Man and Animals*. London (Murray)

- 358 – (1876): Die Entstehung der Arten. Gesammelte Werke, Bd. 2 (Übers. v. J. v. Carus). Stuttgart (Schweizerbart)
- (1885): Die Abstammung des Menschen. Bd. 1 (Ausgabe J. v. Carus, Gesammelte Werke, Bd. 5). Stuttgart (Schweizerbart)
- DAWKINS, R. (1976): The Selfish Gene, Oxford (Oxford UP)
- DEAG, J. M. und CROOK, J.H. (1971): Social Behaviour and «Agonistic Buffering» in the Wild Barbary Macaque *Macaca sylvana*. Folia primat., 15, 183–200
- DELGADO, J.M.R. (1966): Evoking and Inhibiting Aggressive Behavior by Radiostimulation in Monkey Colonies. Am. Zoologist, 6, 669–681
- (1969): Radiostimulation of the Brain in Primates and in Man. Anesth. Analg., 48, 529–543
- DENKER, R. (1966): Aufklärung über Aggression. Kant, Darwin, Freud, Lorenz. Stuttgart (Kohlhammer)
- DENTAN, R.K. (1968): The Semai: A Nonviolent People of Malaya. New York (Holt, Rinehart and Winston)
- DETHIER, V.G. (1957): Communication by Insects: Physiology of Dancing. Science, 125, 331–336
- DETHIER, V.G. und BODENSTEIN, D. (1958): Hunger in the Butterfly. Z. Tierpsychol., 15, 129–140
- DEVORE, I. (1971): The Evolution of Human Society. In: EISENBERG, J.F. und DULLON, W.S. (Hrsg.): Man and Beast: Comparative Social Behavior. Smithsonian Annual III. Washington (Smithsonian Institution), 297–311
- DIVALE, W.T. (1972): System Population Control in the Middle and Upper Palaeolithic: Inferences Based on Contemporary Hunter-Gatherers. World Archaeology 4, 222–243

- DOBZHANSKY, T. (1975): Evolution and Man's Self-image. In: Goodall, V. (Hrsg.): The Quest for Man. London (Phaidon), 189-220
- DOLLARD, J., DOOB, L., MILLER, N.E., MOWRER, O.H. und SEARS, R. (1939): Frustration and Aggression. New Haven (Yale Univ. Press)
- DOOB, A.N. und WOOD, L. (1972): Catharsis and Aggression: The Effects of Annoyance and Retaliation on Aggressive Behavior. J. Pers. Soc. Psychol., 28, 156-162
- DORNAN, S.S. (1925): Pygmies and Bushmen of the Kalahari. London (Seeley, Service and Co.)
- DORNSTREICH, M.D. und MORREN, G. E. B. (1974): Does New Guinea Cannibalism Have Nutritional Value? Human Ecology, 2, 1-12
- DUMAS, D. (1969): Characteristics of Central Eskimo Band Structure. Bulletin of the National Museum of Canada, 288, 116-141
- DURHAM, W.H. (1976): Resource Competition and Human Aggression, pt. 1, A Review of Primitive War. Quarterly Review of Biology, 51, 385-415
- DWORKIN, E.S. und EFRAN, J. S. (1967): The Angered: Their Susceptibility to Varieties of Humor. J. Pers. Soc. Psychol., 6, 233-236
- EDNEZ, J. J. (1972): Property, Possession and Permanence: A field Study in Human Territoriality. J. Appl. Soc. Psychol., 2, 275-282
- und JORDAN-EDNEY, N.L. (1974): Territorial Spacing on a Beach. Sociometry, 37, 92-104
- EDWARDS, L.P. (1927): The Natural History of Revolution. Chicago (Univ. of Chicago Press) Reprint 1970

- EIBL-EIBESFELDT, I. (1953): Zur Ethologie des Hamsters (*Cricetus cricetus* L.). Z. Tierpsychol., 10, 204-254
- (1963): Angeborenes und Erworbenes im Verhalten einiger Säuger. Z. Tierpsychol., 20, 705-754
 - (1964): Im Reich der tausend Atolle. München (Piper)
 - (1970a): Liebe und Haß. Zur Naturgeschichte elementarer Verhaltensweisen. München (Piper)
 - (1970b): Männliche und weibliche Schutzamulette in modernen Japan. Homo, 21, 175-188
 - (1972): Die Iko-Buschmannsgesellschaft. Gruppenbindung und Aggressionskontrolle. München (Piper)
 - (1973): Der vorprogrammierte Mensch. Das Ererbte als bestimmender Faktor im menschlichen Verhalten. Wien (Molden)
 - (1974a): Ikung-Buschleute (Kalahari) — Geschwisterrivalität, Mutter-Kind-Interaktionen. Homo, 24, 252-260
 - (1974b): Medlpa (Mbowamb) — Neuguinea — Werberitual (Amb Kanànt). Homo, 25, 274-284
 - (1976): Menschenforschung auf neuen Wegen. Wien (Molden)
 - (1980): Grundriß der vergleichenden Verhaltensforschung. 6. Auflage. München (Piper)
 - (1982): Warfare, Man's Indoctrinability and Group Selection. Z. Tierpsychol., 60, 177-198
 - (1984) Die Biologie des menschlichen Verhaltens — Grundriß der Humanethologie. München (Piper)
 - und HASS, H. (1966): Zum Projekt einer ethologisch orientierten Untersuchung menschlichen Verhaltens. Mitt. Max-Planck-Ges., 6, 383-396
 - und Wickler, W. (1968): Die ethologische Deutung einiger Wächterfiguren auf Bali, Z. Tierpsychol., 25, 719-726

- ERIKSON, E. H. (1966): Ontogeny of Ritualization in Man. *Philos. Trans. Royal Soc. London*, 251 B, 337–349. 361
- ESSER, A.H. (1970): Interactional Hierarchy and Power Structure on a Psychiatric Ward. In: HUTT, S. J. und HUTT, C. (Hrsg.): *Behaviour Studies in Psychiatry*, Oxford/New York (Pergamon Press), 25–59
- EULER, H.A. (1972): Der Effekt von aggressionsabhängiger Strafreizung (Elektroschock) auf das Kampfverhalten von Lefhorn- Hähnen. 28. Kongreß d. Deutschen Ges. Psychol., Okt. 1972, *Gruppendynamik*, 3, 311–318
- (Manuskript): Effect of Contingent Electric Shock on Submissive Responses in White Leghorn Cockerels
- FELIPE, N.J. und SOMMER, R. (1966): Invasions of Personal Space. *Social Problems*, 14, 206–214
- FESHBACH, S. (1961): The Stimulating Versus Cathartic Effects of a Vicarious Aggressive Activity. *J. Abnorm. Soc. Psychol.*, 63, 381–385
- (1964): The Function of Aggression and the Regulation of Aggressive Drive. *Psychol. Rev.*, 71, 257–272
- und SINGER, R. (1971): *Television and Aggression*. San Francisco (Jossey-Bass Publ.)
- FETSCHER, I. (1972): *Modelle der Friedenssicherung*. München (Piper)
- FORTUNE, R. F. (1939): Arapesh Warfare. *Am. Anthropolog.*, 41, 22–41
- FOSSEY, D. (1971): More Years with Mountain Gorillas. *Nat. Geogr. Mag.* 140, 574–585
- FRANCK, D. und WILHELMI, U. (1973): Veränderungen der aggressiven Handlungsbereitschaft männlicher

- Schwertträger, *Xiphophorus helleri*, nach sozialer Isolation. *Experientia*, 29, 896–897
- FREEMAN, D. (1970): Letter to the Editor. *Current Anthropology*, 11, 66
- (1971): Aggression: Instinct or Symptom? *Aus. N.Z.J. Psychiatry*, 5, 66–73
- (1974): The Evolutionary Theories of Charles Darwin and Herbert Spencer. *Current Anthropology*, 15, 211–237
- (1983): Margaret Mead and Samoa. Cambridge (Mass.)/London (Harvard UP)
- FREUD, S. (1913): Totem und Tabu II: Das Tabu und die Ambivalenz der Gefühlsregungen. *Imago*, 1, 213–227, 301–333; Neuauflage 1974, *Conditio Humana*, S. Freud Studienausgabe Bd. 9, Frankfurt
- FRIED, M., HARRIS, M. und MURPHY, R. (Hrsg.) (1971): Der Krieg. Zur Anthropologie der Aggression und des bewaffneten Konflikts. Stuttgart (Fischer)
- FROBENIUS, L. (1903): Weltgeschichte des Krieges. Jena (Thüringer Verlagsanstalt)
- FROMM, E. (1973): The Anatomy of Human Destructiveness. New York (Holt, Rinehart and Winston). Deutsche Ausgabe (1974): Die Anatomie der menschlichen Destruktivität. Stuttgart (DVA)
- (1974): Lieber fliehen als kämpfen. *Bild der Wissenschaft*, 10, 52–58
- GARDNER, R. und HEIDER, K. G. (1968): Gardens of War. New York (Random House)
- GEEN, R. G., STONNER, D. und SHOPE, G. L. (1975): The Facilitation of Aggression by Aggression: Evidence against the Catharsis Hypothesis. *J. of Personality and Social Psychology*, 31, 721–726

- GEHLEN, A. (1969): *Moral und Hypermoral*. Frankfurt (Athenäum) 363
- GERMANN, P. (1922): Der Buschmannrevolver, ein Zauberge-
rät. *Jahrb. Mus. Völkerkunde Leipzig*, 8, 51–56
- GHISELIN, M.T. (1974): *The Economy of Nature and the Evolution of Sex*. Berkeley / Los Angeles / London (University of California Press)
- GIBBS, F.A. (1951): Ictal and Non-Ictal Psychiatric Disorders in Temporal Lobe Epilepsy. *J. Nerv. Ment. Dis.*, 113, 522–528
- GLEICHEN-RUSSWURM, A. v. (1930) *Kultur- und Sittengeschichte aller Zeiten und Völker*, Bd. 9/10. *Kultur und Geist der Renaissance*, Bd. 9: *Das Jahrhundert des Europ. Humanismus*. Hamburg (Gutenberg)
- GODELIER, M. (1978): Territory and Property in Primitive Society. *Soc. Sci. Information*, 17, 399–426
- GOFFMAN, E. (1959): *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York (Anchor Books)
- GOLDENBOGEN, I. (1977): Über den Einfluß sozialer Isolation auf die aggressive Handlungsbereitschaft von *Xiphophorus helleri* (Poeciliidae) und *Haplochromis burtoni* (Cichlidae). *Z. Tierpsychol.*, 44, 25–44
- GOODALL, J. (1965): Chimpanzees of the Gombe Stream Reserve. In: DEVORE, I. (Hrsg.): *Primate Behaviour*. New York (Holt, Rinehart and Winston)
- GOODALL, J., BANDORA, A., BERMANN, E., BUSSE, C. MATAMA, H., MPONGO, E., PIERCE, A. und RISS, D. (1979): Intercommunity Interactions in the Chimpanzee Populations of the Gombe National Park. In: HAMBURG, D.A. und McCOWN, E.R. (Hrsg.): *The Great*

- Apes. Menlo Park CA. (The Benjamin/Cummings Comp.), 13–53
- GRAHAM, E.E. (1973): Yuman Warfare: An Analysis of Ecological Factors from Ethnohistorical Sources. Paper presented at the IXth Intern. Congress of Anthropolog and Ethnolog. Sciences, Chicago September 1973
- GRASTYAN, E. (1974): Emotion. In: Encyclopaedia Britannica. Macropaedia Vol. 6. 15th edition, 757–766
- GRAUMANN, C.F. (1969): Einführung in die Psychologie. Frankfurt (Akad. Verlagsanstalt)
- HACKER, F. (1971): Aggression, Wien (Molden)
- HAHN, T. (1870): Die Buschmänner III., Globus: Z. f. Länder-und Völkerkunde, XVIII, 102–105
- HALLPIKE, C.R. (1973): Functionalist Interpretations of Primitive Warfare. Man, 8, 451–470
- HAMILTON, W.D. (1964): The Genetical Evolution of Social Behavior. J. Theoret. Biol., 7, 1–52
- HARRIS, M. (1968): The Rise of Anthropological Theory. New York (Thomas Y. Crowell)
- (1977): Cannibals and Kings: The Origins of Cultures. New York
- HASS, H. (1970): Das Energon. Wien (Molden)
- HASSENSTEIN, B. (1973a): Wesensverschiedene Formen Menschlicher Aggressivität in der Sicht der Verhaltensforschung. Universitas, 28, 287–295
- (1973b): Verhaltensbiologie des Kindes. München (Piper)
- HEBB, D.O. (1946): On the Nature of Fear. Psychol. Rev., 53, 259–276
- HEESCHEN, V., SCHIEFENHÖVEL, W. und EIBL-EIBESFELDT, I. (1980): Requesting, Giving, and Taking: The Relationship Between Verbal and Nonverbal Behavior in the

- Speech Community of the Eipo, Irian Jaya (West New Guinea). In: KEY, M.R. (Hrsg.): The Relationship of Verbal and Nonverbal Communication. Den Haag etc. (Mouton Publ.), 139–166
- HEILIGENBERG, W. (1964): Ein Versuch zur ganzheitsbezogenen Analyse des Instinktverhaltens eines Fisches (*Pelmatochromis subocellatus kribensis*, Boul., Cichlidae). Z. Tierpsychol., 21, 1–52
- HEILIGENGERG, W. und KRAMER, U. (1972): Aggressiveness as a Function of External Stimulation. J. Comp. Physiol., 77, 332–340
- HEINZ, H.J. (1966): The Social Organization of the !Ko-Bushmen. Master's Thesis. Johannesburg (Univ. of S. Africa)
- (1967): Conflicts, Tensions and Release of Tensions in a Bushman Society. ISMA Papers 23, 2–21. Institute for the Study of Man in Africa
- (1972): Territoriality Among the Bushmen in General and the !Ko in Particular Anthropos, 67, 405–416
- (1979): The Nexus Complex among !ko. Anthropos, 74, 465–480
- und MAGUIRE, B. (1974): The Ethno-Biology of the !Ko-Bushmen. Occ. Paper No. 1. Botswana Society (Government Printer, Gaborone)
- HELMUTH, H. (1967): Zum Verhalten des Menschen: Die Aggression. Z. Ethnol., 92, 265–273
- HESS, E.H. (1973): Imprinting: Early Experience and the Developmental Psychobiology of Attachment. New York (van Nostrand)
- HIATT, L.R. (1965): Kinship and Conflict. A Study of an Aboriginal Community in Northern Arnhem Land. Canberra (Australian National University)

- 366 HICKS, D.J. (1965): Imitation and Retention of Film-Mediated Aggressive Peer and Adult Models. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 2, 97–100
- HINDE, R.A. (1966): *Animal Behaviour, a Synthesis of Ethology and Comparative Psychology*. New York/London (McGraw-Hill); 2. Aufl. 1972
- HOBHOUSE, L.T. (1956): The Simplest People Part II., Peace and Order Among the Simplest People. *Brit. J. Sociol.*, 7, 96–119
- HOEBEL, E.A. (1967): Song Duels among the Eskimo. In: BOHANNAN, P. (Hrsg.): *Law and Warfare*. New York (The National History Press), 255–262
- HÖRMANN, L.v. (1877): *Tiroler Volkstypen*. Wien
- (1909): *Tiroler Volksleben*. Stuttgart
- HOKANSON, J.E. und SHETLER, S. (1961): The Effect of Overt Aggression on Physiological Tension Level. *J. Abnorm. Soc. Psychol.*, 63, 446–448
- (1970): Psychophysiological Evaluation of the Catharsis Hypothesis. In: MEGARGE, E.I. und HOKANSON, J.E. (Hrsg.): *The Dynamics of Aggression*. New York (Harper & Row)
- HOLD, B. (1974): Rangordnungsverhalten bei Vorschulkindern. Eine vorläufige Mitteilung, *Homo*, 25, 252–267
- (1977): Rank and Behaviour: An Ethological Study of Preschool Children. *Homo*, 28, 154–188
- HOLLITSCHER, W. (Hrsg.) (1973): *Aggressionstrieb und Krieg*. Stuttgart (DVA)
- HOLM, G. (1914): *Ethnological Sketch of the Angmagssalik Eskimo*. *Meddelelser om Gronland*, Vol. 39
- HOLST, E.v. (1939): Die relative Koordination als Phänomen und als Methode zentralnervöser Funktionsanalyse. *Erg.*

Physiol., 42, 228–306; Neudruck (1969) in: Zur Verhaltensphysiologie bei Tieren und Menschen. Gesammelte Abhandlungen, Band I. München (Piper)

HOLST, E.v. (1961): Probleme der modernen Instiktforschung. Neudruck (1969) in: Zur Verhaltensphysiologie bei Tieren und Menschen. Ges. Abhandlungen, Band I. München (Piper)
– und SAINT-PAUL, U.v. (1960): Vom Wirkungsgefüge der Triebe. Naturwiss., 18, 409–422

HOOFF, J.A.R.A.M. VAN (1971): Aspecten van Het Sociale Gedrag En de Communicatie Bij Humane En Hogere Niet-Humane Primaten (Aspects of the Social Behavior and Communication in Human and Higher Non-Human Primates). Rotterdam (Bronder)

HORN, K. (1974): Die humanwissenschaftliche Relevanz der Ethologie. In: ROTH, G. (Hrsg): Kritik der Verhaltensforschung. München (C.H. Beck), 190–221

HUMM, R.J. (1958): Der Mann, der die Tiersprache versteht. Zürich (Die Weltwoche, 3. Februar)

HUNSPERGER, R.W. (1954): Reizversuche im periventrikulären Grau des Mittel- und Zwischenhirns (Film). Helv. Physiol. Acta 12, C4–C6

IMMELMANN, K. (1970): Zur ökologischen Bedeutung prägungsbedingter Isolationsmechanismen. Verh. Dtsch. Zool. Ges., 64. Tagung, Stuttgart (Fischer), 304–314

ITANI, J. und SUZUKI, A. (1967): The Social Unit of Chimpanzees. Primates, 8, 355–381

IZAWA, K. (1970): Unit Groups of Chimpanzees and Their Nomadism in the Savanna Woodland. Primates, 11, 1–46

JOHNSON, R.N. (1972): Aggression in Man and Animals. Philadelphia/London (Saunders)

- JOUVET, M. (1972): Le Discours Biologique. *La Revue de Médecine*, 16-17, 1003-1063
- KAWAI, M. und MIZUHARA, H. (1959): An Ecological Study of the Wild Mountain Gorilla. *Primates* 2, 1-42
- KLOPFER, P.H. (1971): Mother Love: What turns it on? *Am. Scientist*, 59, 404-407
- KLUTSCHAK, H.W. (1881): Als Eskimo unter Eskimos. Wien (Hartleben)
- KOCH, K.F. (1970): Cannibalistic Revenge in Jalé Warfare. *Nat. History* 79, 2, 40-51
- (1974): War and Peace in Jalémó. Cambridge, Mass. (Harvard Univ. Press)
- KOCHMAN, T. (1970): Toward an Ethnography of Black American Speech Behavior. In: WHITTEN, N.E. und SZWED, J.F. (Hrsg.): *Afro American Anthropology*. New York (Free Press), 145-162
- KÖNIG, H. (1925): Der Rechtsbruch und sein Ausgleich bei den Eskimos. *Anthropos*, 20, 276-315
- KOENIG, O. (1970): Kultur und Verhaltensforschung. München (dtv)
- KOHL-LARSEN, L. (1943): Auf den Spuren des Vormenschen. Stuttgart (Strecker u. Schröder)
- (1958): Wildbeuter in Ostafrika: die Tindiga, ein Jäger- und Sammlervolk. Berlin (Reimer)
- KONEČNI, V.J. (1975): The Mediation of Aggressive Behavior: Arousal Level Versus Anger and Cognitive Labeling. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32, 706-712
- und DOOB, A.N. (1972): Catharsis through Displacement of Aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 23, 379-387

- und EBBESEN, E.B. (1976): Disinhibition vs. the Cathartic Effect: Artifact and Substance. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 352-365
- KONNER, M.J. (1972): Aspects of the Developmental Ethology of a Foraging People. In: BLURTON-JONES, N. (Hrsg.): *Ethological Studies of Child Behavior*. Cambridge (Cambridge UP), 285-304
- KORTLANDT, A. (1962): Chimpanzees in the Wild. *Sci. American*. 206 (5), 128-138
- (1963): Bipedal Armed Fighting Chimpanzees. *Proc. 16th Int. Congr. Zool.*, 3, 64
- (1967): Handgebrauch bei freilebenden Schimpansen. In: B. RENSCH (Hrsg.): *Handgebrauch und Verständigung bei Affen und Frühmenschen*. Bern (Huber), 59-102
- (1972): *New Perspectives on Ape and Human Evolution*. Amsterdam (Stichting voor Psychobiologie)
- KORTLANDT, A. und KOOIJ, M. (1963): Prothominid Behavior in Primates. *Symp. Zool. Soc. London* 10, 61-68
- KRÄMER, A. (1902 und 1903): *Die Samoa Inseln. Entwurf einer Monographic unter besonderer Berücksichtigung Deutsch-Samoas*. 2 Bände. Stuttgart (Schweizerbart)
- KRAMER, G. (1949): *Macht die Natur Konstruktionsfehler? Wilhelmshavener Vorträge, Schriftenreihe d. Nordwestdtsh. Universitätsges.*, 1, 1-19
- KRUIJT, J. (1964): Ontogeny of social Behaviour in Burmese Red Jungle Fowl (*Gallus gallus spadiceus*). *Behaviour, Suppl.*, 12
- KÜHN, H. (1929): *Kunst und Kultur der Vorzeit. Das Paläolithikum*. Berlin (de Gruyter)

- 370 – (1958): Auf den Spuren des Eiszeitmenschen. München (List).
Listbuch 118
- KUMMER, H. (1970): Spacing Mechanisms in Social Behavior. Paper read at the Third Intern. Symposium of the Smithsonian Institution. In: EISENBERG, J. (Hrsg.): Man and Beasts: Comparative Social Behavior. Washington (Smithsonian Inst. Press), 219–234
- (1973): Aggression bei Affen. In: PLACK, A. (Hrsg.): Der Mythos vom Aggressionstrieb. München (List), 69–91
- KUMMER, H., GÖTZ, W. und ANGST, W. (1974): Triadic Differentiation: An Inhibitory Process Protecting Pair Bonds in Baboons. *Behaviour*, 49, 62–87
- LACK, D. (1943): The Life of the Robin. Cambridge (Cambridge UP)
- LAGERSPETZ, K. (1969): Aggression and Aggressiveness in Laboratory Mice. In: GARATTINI, S. und SIGG, E.B. (Hrsg.): Aggressive Behavior. Amsterdam (Excerpta Medica Found.), 77–85
- (1974): Interrelations in Aggression Research: A Synthetic Overview. *Psykologiska Rapporter* 4. Åbo, Finland. Presented at the International Soc. for Res. on Aggression Toronto, August 1974
- LAGERSPETZ, K. und LAGERSPETZ, K.Y.H. (1971): Changes in the Aggressiveness of Mice Resulting from Selective Breeding, Learning, and Social Isolation. *Scandinavian J. of Psychol.* 12, 241–248
- LANDTMAN, G. (1927): The Kiwai Papuans of British New Guinea. London (Macmillan and Co.)
- LANDY, D. und MATTEE, D. (1969): Evaluation of an Aggressor as a Function of Exposure to Cartoon Humor. *J. Pers. Psychol.*, 9, 237–241

LAWICK-GOODALL, J. VAN (1968): The Behaviour of Free-Living Chimpanzees in the Gombe Stream Area. *Anim. Behav. Monog.*, 1 (3), 161-311 371

– (1971): *In the Shadow of Man*. London; (Collins) und Boston (Houghton Mifflin). Deutsche Ausgabe (1971): *Wilde Schimpansen*. Reinbek (Rowohlt)

– (1975): The Behaviour of the Chimpanzee. In: KURTH, G. und EIBL-EIBESFELDT, I. (Hrsg.): *Hominisation und Verhalten*. Stuttgart (Fischer), 74-136

LAYARD, J. (1942): *Stone Men of Malekula*. London (Chatto & Windus)

LEAHY, M.J. und CRAIN, M. (1937): *The Land that Time Forgot*. London (Hurst and Blackett)

LEAHY, R.E. und LEWIN, R. (1978): *People of the Lake: Mankind and Its Beginnings*. N.Y. Garden City (The Nat. History Press)

LEBZELTER, V. (1934): *Eingeborenenkulturen von Süd- und Südwestafrika*. Leipzig (Hiersemann)

LEE, R.B. (1968): What Hunters do for a Living. In: LEE, R.B. und DEVORE, I. (Hrsg.): *Man the Hunter*. Chicago (Aldine), 30-48

– (1969): !Kung Bushman Violence. Paper presented at a meeting of the Am. Anthropolog. Assoc, November 1969

– (1972): !Kung spatial Organization: An Ecological and Historical Perspective. *Human Ecology*, 1, 125-147

– (1972): The !Kung Bushmen of Botswana. In: BICCHIERI, M.G. (Hrsg.): *Hunters and Gatherers Today*. New York (Holt, Rinehart and Winston), 327-368

– (1979): *The !kung San. Men, Women, and Work in a Foraging Society*. Cambridge (Cambridge UP)

- 372 LEE, R.B. und DEVORE, I. (1968): *Man the Hunter*. Chicago (Aldine)
- (Hrsg.) (1976): *Kalahari Hunter-Gatherers. Studies of the !kung San and their neighbors*. Cambridge Mass./London (Harvard UP)
- LEHRMAN, D.S. (1961): The Presence of the Mate and of Nesting Material as Stimuli for the Development of Incubation Behavior and for Gonadotropic Secretion in the Ring Dove. *Endocrinology*, 68, 507–516
- LEHRMAN, D.S. (1970): Semantic and Conceptual Issues in the Nature-Nurture Problem. In: ARONSON, L.R., TOBACH, E., LEHRMAN, D.S. und ROSENBLATT, J.S. (Hrsg.): *Development and Evolution of Behavior*. San Francisco (W. Freeman), 17–52
- LEONG, C.Y. (1969): The Quantitative Effect of Releasers on the Attack Readiness of the Fish *Haplochromis burtoni* (Cichlidae, Pisces). *Z. vergl. Physiol.*, 65, 29–50
- LEPENIES, W. und NOLTE, H. (1971): *Kritik der Anthropologie*. München (Hanser)
- LEYHAUSEN, P. (1973): *Verhaltenstudien an Katzen*. 3. Auflage. Berlin (Parey)
- LICHTENSTEIN, H. (1811): *Reisen im südlichen Afrika*. Neudruck Brockhaus 1967, Bd. 1
- LISCHKE, G. (1972): *Aggression und Aggressionsbewältigung. Theorie und Praxis, Diagnose und Therapie*. Freiburg (Albert)
- LORENZ, K. (1935): Der Kumpan in der Umwelt des Vogels. *J. Ornith.*, 83, 137–413
- (1943): Die angeborenen Formen möglicher Erfahrung. *Z. Tierpsychol.*, 5, 235–409

- (1950): Ganzheit und Teil in der tierischen und menschlichen Gemeinschaft. *Studium Gen.*, 3, 455-499
- (1953): Die Entwicklung der vergleichenden Verhaltensforschung in den letzten 12 Jahren. *Zool. Anz. Suppl.*, 16, 36-58
- (1963): Das sogenannte Böse. Wien (Borotha-Schoeler)
- (1969): Innate Basis of Learning. In: PRIBRAM, H. (Hrsg.): *On the Biology of Learning*. New York (Harcourt, Brace & World, Inc.), 13-93
- (1971): Der Mensch, biologisch gesehen. Eine Antwort an Wolfgang Schmidbauer. *Studium Gen.*, 24, 495-515
- (1973): Die Rückseite des Spiegels. Versuch einer Naturgeschichte menschlichen Erkennens. München (Piper)
- LÜERS, F. (1919): *Volkskundliches aus Steinberg beim Achensee in Tirol*. Bayer. Hefte für Volkskunde, VI, 106-130
- LUMHOLTZ, C. (1890): *Among Cannibals. An Account of Four Years' Travels in Australia and of Camp Life with the Aborigines of Queensland*. London (J. Murray)
- LUMSDEN, M. (1970): The Instinct of Aggression: Science or Ideology? *Futurum. Z.f. Zukunftsforschung*, 3, 408-419
- LURIA, S.E. (1973): *Life: The Unfinished Experiment*. New York
- (1974): *Leben — das unvollendete Experiment*. München (Piper)
- LYNGE, K. (1938-39): *Kalâdlit oqalugtuait oqalualâvilo I-III*, Nuk
- MACKINTOSH, J.H. und GRANT, E.C. (1966): The Effect of Olfactory Stimuli on the Agonistic Behaviour of Laboratory Mice. *Z. Tierpsychol.*, 23, 584-587
- MALLICK, S.K. und McCANDLESS, B.R. (1966): A Study of Catharsis of Aggression. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 4, 591-596

- 374 MANING, F.E. (1876): Old New Zealand, a Tale of the Good Old Times; and a History of the War in the North. London.
Zitiert nach: VAYDA, A.P. (1970): Maoris and Muskets in New Zealand: Disruption of a War System. *Pol. Science Quarterly*, 85, 560–584
- MARCUSE, H. (1969): *Triebstruktur und Gesellschaft*. Frankfurt (Suhrkamp)
- MARKL, H. (1972): Aggression und Beuteverhalten bei Piranhas (*Serrasalminae*). *Z. Tierpsychol.*, 30, 190–216
- (1974): Die Evolution des sozialen Lebens der Tiere. In: IMMELMANN, K. (Hrsg.): *Verhaltensforschung*. (Ergänzungsband zu Grzimeks Tierleben.) München (Kindler), 461–485
- MARLER, P.R. und HAMILTON, W.J. (1966): *Mechanisms of Animal Behavior*. New York/London (J. Wiley)
- MARSHALL, L. (1959): Marriage among the !Kung-Bushmen. *Afrika*, 29, 335–365
- (1960): !Kung Bushmen Bands. *Africa*, 30, 325–355
- (1961): Sharing, Talking and Giving. Relief of Social Tensions among !Kung-bushmen. *Africa*, 31, 231–249
- (1965): The !Kung-Bushmen of the Kalahari Desert. In: GIBBS, J.L. (Hrsg.): *Peoples of Africa*. New York (Holt, Rinehart and Winston)
- MARSHALL, T.E. (1959): *The Harmless People*. London (Secker/Warburg)
- MATTHIESSEN, P. (1962): *Under the Mountain Wall. A Chronicle of two Seasons in the Stone Age*. New York (Ballantine)
- MAUSS, M. (1968): *Die Gabe*. Reinbek (Rowohlt)
- McGHEE, P.E. (1972): On the Cognitive Origins of Incongruity Humor: Fantasy Assimilation versus Reality Assimila-

- tion. In: GOLDSTEIN, J.H. und McGHEE, P.E. (Hrsg.): The Psychology of Humor. New York and London (Academic Press)
- MEAD, M. (1928): The Role of the Individual im Samoan Culture. J. Royal Institute, 58, 481–496
- (1930): Social Organization of Manua. Honolulu (B.P. Bishop Museum Bull.), 76
- (1939): From the South Seas. New York (William Morrow)
- (1966): Coming of Age in Samoa. Middlesex (Penguin)
- (1969): How do Children Learn to Govern their own Violent Impulses? Am. J. Orthopsychiatry, 39, 227–229
- (1971): Alternativen zum Krieg. In: FRIED, M., HARRIS, M. und MURPHY, R. (Hrsg.): Der Krieg. *Conditio Humana*. Frankfurt (S. Fischer), 235–258
- MEGAREGEE, E.I. und HOKANSON, J.E. (1970): The Dynamics of Aggression. New York (Harper & Row)
- MERZ, F. (1965): Aggression und Aggressionstrieb. In: THOMAE, H. (Hrsg.): Handbuch der Psychology, Bd. 2, II. Motivation. Göttingen (Hogrefe), 569–601
- MEVES, Ch. (1971): Manipulierte Maßlosigkeit. Freiburg (Herder)
- MICHAELIS, W. (1974): Der Aggressions-Trieb im Streit der Zoologie und Psychologie. Naturwiss. Rundschau, 27, 253–265
- MILGRAM, S. (1963): Behavioral Study of Obedience. J. Abnorm. Soc. Psychol., 67, 372–378
- (1966): Einige Bedingungen von Autoritätsgehorsam und seiner Verweigerung. Z. exp. u. angew. Psychol., 13, 433–463
- (1974): Das Milgram Experiment. Zur Gehorsamsbereitschaft gegenüber Autorität. Reinbek (Rowohlt)

- MITSCHERLICH, A. (1969): Die Idee des Friedens und die menschliche Aggressivität. Frankfurt (Bibliothek. Suhrkamp)
- MOHR, A. (1971): Häufigkeit und Lokalisation von Frakturen und Verletzungen am Skelett vor- und frühgeschichtlicher Menschengruppen. *Ethnogr.-Archäol. Z.*, 12, 139–142 (Zusammenfassung der 1969 veröffentl. Med. Diss. Berlin, Humboldt-Universität)
- MONTAGU, A. (Hrsg.)(1968): *Man and Aggression*. New York (Oxford Univ. Press)
- (1973): In: HOLLITSSCHER, W. (Hrsg.): *Aggressionstrieb und Krieg*. Stuttgart (DVA)
- (1976): *The Nature of Human Aggression*. New York etc. (Oxford UP)
- MOREY, R.V. Jr. und MARWITT, J.P. (1973): *Ecology, Economy and Warfare in Lowland South America*. Paper presented at the IXth Intern. Congress of Anthropolog. and Ethnolog. Sciences, Chicago September 1973
- MORRIS, D. (1968): *Der nackte Affe*. München (Droemer-Knaur)
- (1969): *Der Menschen-Zoo*. München (Droemer-Knaur)
- MOYER, K.E. (1968/69): Internal Impulses to Aggression. *Trans. of the New York Academy of Sciences, Series II*, 31, 104–114
- MOYER, K.E. (1971 a): Experimentale Grundlagen eines physiologischen Modells aggressiven Verhaltens. In: SCHMIDT-MUMMENDEY, A. und SHMIDT, H.D. (Hrsg.): *Aggressives Verhalten*. München (Juventa)
- (1971b): *The Physiology of Hostility*. Chicago (Markham Press)
- MÜHLMANN, W.E. (1940): *Krieg und Frieden. Ein Leitfaden der polit. Ethnologie*. Heidelberg (C. Winter's Universitätsbuchhandlung)

- NADEL, S.F. (1969): *The Foundations of Social Anthropology*. London (Cohen and West)
- NANCE, J. (1975): *The Gentle Tasaday: A Stone Age People in the Philippine Rain Forest*. New York/London (Harcourt, Brace, Jovanovich)
- (1977): *Tasaday*. München (Paul List)
- NELSON, E.W. (1896/97): *The Eskimo About Bering Strait*. Annual Report 18, Bureau of American Ethnology, Bd. I. Washington, D.C.
- NESBITT, P.D. und STEVEN, G. (1974): *Personal Space and Stimulus Intensity at a Southern California Amusement Park*. *Sociometry*, 37, 105–115
- NICE, M.M. (1937): *Studies in the Life History of the Song Sparrow*. Trans. Linnaean Soc. New York, 4, 57–83
- NISHIDA, T. (1968): *The Social Group of Wild Chimpanzees of the Mahali Mountains*. *Primates*, 9, 167–224
- (1970): *Social Behaviour and Relationship Among Wild Chimpanzees of the Mahali Mountains*. *Primates*, 11, 47–87
- und KAWANAKA, K. (1972): *Inter-Unit Group Relationships among Wild Chimpanzees of the Mahali Mountains*. *Kyoto University African Studies VII*, 131–169
- NULIGAK (1961): *Krangmalit... Kangeryuarmeut*. Nuna, 7, O.M.I. Cambridge Bay, N.W.T. Canada (zit. nach PETERSEN, R. 1963)
- NUNGAK, Z. und ARIMA, E. (1969): *Eskimo Stories from Povungnituk, Quebec*. Nat. Museum of Canada, Bull. 235, Ottawa
- OBEREM, U. (1967): *Zur Geschichte des lateinamerikanischen Landarbeiters: Conciertos und Huasipungueros in Ecuador*. *Anthropos*, 62, 759–788

- 378 OBERHUBER, K. (1972): Die Kultur des alten Orients. Handbuch der Kulturgeschichte. Frankfurt (Athenaion), 282–287
- ORTIZ, A. (1969): The Tewa World. Chicago (Univ. Chicago Press)
- PACKARD, V. (1963): Die Pyramidenkletterer. Düsseldorf (Econ)
- PALLUCK, R.J. und ESSER, A.H. (1971 a): Controlled Experimental Modification of Aggressive Behavior in Territories of Severely Retarded Boys. Am. J. of Mental Deficiency, 76, 23–29
- (1971 b): Territorial Behavior as an Indicator of Changes in Clinical Behavioral Condition of Severely Retarded Boys. Am. J. of Mental Deficiency, 76, 284–290
- PASSARGE, S. (1907): Die Buschmänner der Kalahari. Berlin (Reimer)
- PETERSEN, R. (1963): Family Ownership and Right of Disposition in Sukkertoppen District, West Greenland. Folk, 5, 270–281
- PETZSCH, H. und PETZSH, U. (1968): Neue Beobachtungen zur Fortpflanzungsbiologie von gefangengehaltenen Feldhamstern (*Cricetus cricetus* L.) und daraus ableitbare Schlußfolgerungen für die Angewandte Zoologie. Der Zoolog. Garten, 35, 256–269
- PHILLIPS, L.H. und KONISHI, M. (1972): Control of Aggression by Singing in Crickets. Nature, 241, 64–65
- PITCAIRN, T.K. und SCHLEIDT, M. (1976): Dance and Decision: An Analysis of a Courtship Dance of the Medlpa, New Guinea. Behaviour, 58, 298–316
- PITELKA, F.A. (1959): Numbers, Breeding Schedule and Territory in Pectoral Sandpipers of Northern Alaska. Condor, 61, 233–264

- PLACK, A. (1968): Die Gesellschaft und das Böse. 2. Aufl. München (List) — (Hrsg.) (1973): Der Mythos vom Aggressionstrieb. München (List Verlag)
- PLOOG, D.W., BLITZ, J. und PLOOG, F. (1963): Studies on Social and Sexual Behavior of the Squirrel Monkey (*Saimiri sciureus*). Fol. Primat., 1, 29–66
- PLOTNIK, R. (1974): Brain Stimulation and Aggression: Monkeys, Apes and Humans. In: HOLLOWAY, R. L. (Hrsg.): Primate Aggression, Territoriality, and Xenophobia. A Comparative Perspective. New York/London (Academic Press), 389–415
- POPPER, K. (1966): Logik der Forschung. Tübingen (Mohr)
- PORTISCH, H. (1970): Friede durch Angst. Wien (Molden)
- RADCLIFFE-BROWN, A.R. (1933): The Andaman Islanders. 2. Aufl. Cambridge (Cambridge Univ. Press)
- (1940): On Joking-Relationship. Africa, 13, 195–210
- RAPPAPORT, R. A. (1968): Pigs for the Ancestors. New Haven/London (Yale Univ. Press)
- RASA, O.A.E. (1969): The Effect of Pair Isolation on Reproductive Success in *Etroplus maculatus* (Cichlidae). Z. Tierpsychol., 26, 846–852
- (1971): Appetence for Aggression in Juvenile Damsel Fish. Beiheft 7 zur Z. Tierpsychologie
- RASMUSSEN, K. (1905): Nye Menesker. Kopenhagen
- (1908): People of the Polar North. London
- (1924): Myter og Saga fra Gronland. Kopenhagen
- (1930): Intellectual Culture of the Caribou Eskimos. Rep. of the Fifth Thule Exp., VII, Kopenhagen
- (1932): Intellectual Culture of the Copper Eskimos. Rep. of the Fifth Thule Exp., IX, Kopenhagen

- 380 RATTNER, J. (1970): Aggression und menschliche Natur. Olten (Walter)
- REIS, D. J. (1974): Central Neurotransmitters in Aggression. In: FRAZIER, S.H. (Hrsg.): Aggression. Proc. of the Assoc, Res. Publ. Ass. Nerv. Ment. Dis., Baltimore (Williams and Wilkins), 119-148
- REUCK, A. de und KNIGHT, J. (Hrsg.) (1966): Conflict in Society. Ciba Foundation Vol. London (Churchill)
- REYER, H. U. (1975): Ursachen und Konsequenzen von Aggressivität bei *Etroplus maculatus* (Cichlidae, Pisces): Ein Beitrag zum Triebproblem. Z. Tierpsychologie, 39, 415-454
- REYNOLDS, V. (1966): Open Groups in Human Evolution. Man, 1, 441-452
- REYNOLDS, V. und LUSCOMBE, O. (1969): Chimpanzee Rank Orders and the Function of Displays. Proc. 2nd Int. Congr. Primatol. Zürich 1968. Basel (Karger)
- REYNOLDS, V. und REYNOLDS, F. (1965): Chimpanzees of the Budongo Forest. In: DEVORE, I. (Hrsg.): Primate Behavior. New York (Holt, Rinehart and Winston), 368-424
- ROEDER, K. D. (1955): Spontaneous Activity and Behavior. Sci. Month. Wash., 80, 362-370
- ROGERS, E.S. (1969): Band Organization among the Indians of the Eastern Subarctic Canada. Nat. Mus. Canada Bull. 288, Anthropol. Ser., 84, 21-55
- ROPER, M.K. (1969): A Survey of Evidence for Intrahuman Killing in the Pleistocene. Current Anthropol., 10, 427-459
- ROTHBART, M.K. (1973): Laughter in Young Children. Psychol. Bull., 80, 247-256

- RUSSELL, C. und RUSSELL, W.M.S. (1971): Unsere Vettern, die Affen. Hamburg (Hoffmann und Campe)
- SAHLINS, M. D. (1960): The Origin of Society. Sci. Am., 204, 76-87
- (1972): Stone Age Economics. Chicago (Aldine)
- SBRZESNY, H. (1976): Die Spiele der !Ko-Buschleute. Unter besonderer Berücksichtigung ihrer sozialisierenden und gruppenbindenden Funktion. Monographien zur Humanethologie 2. München (Piper)
- SCHALLER, G.B. (1963): The Mountain Gorilla. Chicago (Chicago Univ. Press)
- (1972): The Serengeti Lion. Chicago (Chicago Univ. Press)
- SCHEBESTA, P. (1938): Die Bambuti-Pygmäen vom Ituri. I. Band. Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles (Librairie Falk)
- (1941): Die Bambuti-Pygmäen vom Ituri. II. Band. Institut Royal Colonial Beige, Bruxelles (Librairie Falk)
- (1948): Die Bambuti-Pygmäen vom Ituri. II. Band. Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles (Librairie Falk)
- (1950): Die Bambuti-Pygmäen vom Ituri. II. Band. Institut Royal Colonial Beilge, Bruxelles (Librairie Falk)
- (1952/53): Über die Vorgeschichte der Völkerschaften von Südwestafrika. I. Die Buschmänner. S. African J. Sci., 9, 45-56
- SCHINDLER, H. (1974): Territorialität und Aggression: Eine Erwiderung. Anthropos, 69, 275-278
- SCHJELDERUP, H. (1963): Einführung in die Psychologie Bern (Huber)
- SCHJELDERUP-EBBE, TH. (1922): Beiträge zur Sozialpsychologie des Haushuhns. Z. Psychol., 88, 225-252

- SCHMIDBAUER, W. (1971 a): Methodenprobleme der Humane-
thologie. Stud. Generale, 24, 462–522
- (1971 b): Zur Anthropologie der Aggression. Dynam. Psychia-
trie, 4, 36–50
 - (1972): Die sogenannte Aggression. Hamburg (Hoffmann und
Campe)
 - (1973): Territorialität und Aggression bei Jägern und Sammlern.
Anthropos, 68, 548–558
 - (1973): Biologie und Ideologie: Kritik der Humanethologie.
Hamburg (Hoffmann und Campe)
 - (Hrsg.) (1974): Evolutionstheorie und Verhaltensforschung.
Hamburg (Hoffmann und Campe)
- SCHMIDT-MUMMENDEY, A. und SCHMIDT, H. D. (1971): Ag-
gressives Verhalten. München (Juventa)
- SCHOECK, H. (1966): Der Neid. Freiburg/München (Albert)
- SCHULTZE-WESTRUM, TH. (1974): Biologie des Friedens. Auf
dem Weg zu solidarischem Verhalten. München (Kindler)
- SCHUMACHER, P. (1950): Kivu-Pygmäen. Band 2. Memoires In-
stitut Royal Colonial Belge, Section Sciences Morales et
Politiques, Brüssel (Librairie Falk)
- SCOTT, J. P. (1958): Aggression. Chicago (Chicago Univ. Press)
- SELG, H. (1968): Diagnostik der Aggressivität. Göttin-
gen (Hogrefe)
- (1971): Zur Aggression verdammt? Stuttgart (Kohlhammer)
- SERVICE, E.R. (1962): Primitive Social Organization: An Evolu-
tionary Perspective. New York (Random House)
- SHERIF, M. und SHERIF, C. W. (1966): Groups in Harmony and
Tension. New York (Octagon)
- SHIRER, W.L. (1963): Aufstieg und Fall des Dritten Reiches. Kna-
ur Taschenbücher 4 und 5

- SHOKEID, M. (1973): Conflict and Entertainment: An Analysis of Social Gatherings and Celebrations Among Moroccan Immigrants in Israel. Paper presented at IXth Intern. Congress of Anthropol. and Ethnol. Sciences. Chicago, Aug.-Sept.
- SILBERBAUER, G. B. (1972): The G/wi Bushmen. In: BICCHIERI, M. C. (Hrsg.): Hunters and Gatherers Today. New York (Holt, Rinehart and Winston), 271-326
- (1973): Socio-Ecology of the G/wi Bushmen. Thesis, Dept. Anthropol. and Sociol. Monash University
- SINGER, D. (1968): Aggression Arousal, Hostile Humor, Catharsis. J. Pers. Soc. Psychol. Monograph Supplement, 8, 1, Pt. 2
- SIPES, R.G. (1973): War, Sports and Aggression: An Empirical Test of Two Rival Theories. Am. Anthropologist, 75, 64-86
- SKINNER, B. F. (1971): Beyond Freedom and Dignity. New York (A. Knopf)
- SPERRY, R. W. (1971): How a Developing Brain gets itself Properly Wired for Adaptive Function. In: TOBACH, E., ARONSON, L. R. und SHAW, E. (Hrsg.): The Biopsychology of Development. New York (Academic Press), 27-44
- SPITZ, R. (1950): Anxiety in Infancy. Int. J. Psycho-Anal., 31, 139-143
- SPITZ, R. und COBLINER, W. G. (1965): The First Year of Life. New York (Int. Univ. Press)
- SROUFE, L. A. (1977): Wariness of Strangers and the Study of Infant Development, Child Development, 48, 731-746
- STAYTON, D.J., HOGAN, R. und AINSWORTH, M. D. S. (1971): Infant Obedience and Maternal Behavior The Origins

- of Socialization Reconsidered. *Child Development*, 42, 1057-1069
- STRATHERN, A. (1971): The Rope of Moka. Big-Men and Ceremonial Exchange in Mount Hagen, New Guinea. London/New York (Cambridge Univ. Press)
- STREHLOW, C. (1915): Die Aranda- und Loritja-Stämme in Central-Australien. Veröff. Städt. Völkermus. Frankfurt/M. IV. Teil, II. Abtlg., 1-78
- SUGIYAMA, Y. (1969): Social Behavior of Chimpanzees in the Budongo Forest, Uganda. *Primates*, 10, 197-225
- SWEET, W.H., ERVIN, F. und MARK, V.H. (1969): The Relationship of Violet Behavior to Focal Cerebral Disease. In: GARATTINI, S. und SIGG. E.B. (Hrsg.): Aggressive Behavior. Amsterdam (Excerpta Medica Foundation), 336-352
- TELEKI, G. (1973): Predatory Behavior of Wild Chimpanzees. Lewisburg (Bucknell Univ. Press)
- TELLEGEN, A., HORN, J. M. und LEGRAND, R. G. (1969): Opportunity for Aggression as a Reinforcer in Mice. *Psych. Sci.*, 14, 104-105
- THOMAS, E. M. (1959): The Harmless People. New York/London
- THOMPSON, T. I. (1963): Visual Reinforcement in Siamese Fighting Fish. *Science*, 141, 55-57
- (1964): Visual Reinforcement in Fighting Cocks. *J. Exp. Analysis of Behavior*, 7, 45-49
- TINBERGEN, E.A. und TINBERGEN. N. (1972): Early Childhood Autism — an Ethological Approach. *Fortschritte der Verhaltensforschung. Beiheft z. Z. Tierpsychol.*, 10
- TINBERGEN, N. (1951): The Study of Instinct. London (Oxford UP)

- (1968): On War and Peace in Animals and Man. *Science*, 160, 1411–1418
- TINBERGEN, N. und TINBERGEN, E.A. (1983): «Autistic» Children — New Hope for a Cure. London/Boston/Sydney (George Allen & Unwin)
- TOBACH, E., GIANUTSOS, J., TOPOFF, H.R. und GROSS, C.G. (1974): The Four Horsemen: Racism, Sexism, Militarism and Social Darwinism. Behavioral Publications. New York
- TOBIAS, Ph. v. (1964): Bushman—Hunter—Gatherers. A Study in Human Ecology. In: DAVIS, D.H.S. (Hrsg.): Ecological Studies in Southern Africa. Den Haag (W. Junk); repr. in: COHEN, Y.A.: Man in Adaptation. Chicago 1968 (Aldine), 196–208
- TOMPA, F.S. (1962): Territorial Behavior. The Main Factor Controlling a Local Song Sparrow Population. *Auk*, 79, 687–697
- TOYNBEE, A. (1966): Tradition und Instinkt. In: REINISCH, L. (Hrsg.): Vom Sinn der Tradition. München (C. H. Beck), 35–52
- TRENK (1910): Die Buschleute der Namib, ihre Rechts- und Familienverhältnisse. *Mitt. d. deutschen Schutzgebiete*. Berlin, 23, 166–170
- TRIVERS, R.L. (1971): The Evolution of Reciprocal Altruism. *Quart. Review of Biology*, 46, 35–57
- TURNBULL, C.M. (1961): The Forest People. London (Chatto and Windus)
- (1965): The Mbuti Pygmies: An Ethnographic Survey. *Anthropol. Papers. Am. Mus. Nat. Hist.*, 50, 139–282
- (1968): The Importance of Flux in Two Hunting Societies. In: LEE, R.B. und DEVORE, I. (Hrsg.): *Man the Hunter*. Chicago (Aldine), 132–137

- TURNERY-HIGH, H.H. (1949): Primitive War. Its Practice and Concepts. Columbia (Univ. of South Carolina Press)
- VALLOIS, H.V. (1961): The Social Life of Early Man: The Evidence of Skeletons: In: WASHBURN, S.L. (Hrsg.): Social Life of Early Man. Chicago (Aldine), 214–235
- VALZELLI, L. (1969): Aggressive Behaviour Induced by Isolation. In: GARATTINI, S. und SIGG, E.B. (Hrsg.): Aggressive Behaviour. Amsterdam (Excerpta Medica Foundation), 70–76
- VAYDA, A.P. (1960): Maori Warfare. In: Polynesian Society Maori Monographs, Nr. 2, Polynesian Society Wellington
- (1961): Expansion and Warfare Among Swidden Agriculturists. *Am. Anthrop.*, 63, 346–358
- (1967): Research on the Functions of Primitive War. In: Peace Research Society Internat. Papers, Bd. 7
- (1970): Maoris and Muskets in New Zealand: Disruption of a War System. *Political Science Quarterly*, 85, 560–584
- (1971): Hypothesen zur Funktion des Krieges. In: FRIED, M., HARRIS, M. und MURPHY, R. (Hrsg.): Der Krieg. *Conditio Humana*. Frankfurt (S. Fischer)
- VEDDER, H. (1937): Die Buschmänner Südwestafrikas und ihre Weltanschauung. *South African J. Sci.*, 24, 416–436
- (1952/53): Über die Vorgeschichte der Völkerschaften von Südwestafrika. I. Die Buschmänner, *J. South-West Africa Sci. Soc.*, 9, 45–56
- VICEDOM, G.F. (1937): Ein neuentdecktes Volk in Neuguinea. *Archiv f. Anthropologie*, N. F. 24, 11–44
- VICEDOM, G.F. und TISCHNER, H. (1943/48): Die Mbowamb, Band I. Die Kultur der Hagenbergstämme. Monograph., z. Völkerkunde, 1. Hamburg

- VOLHARD, E. (1939): Kannibalismus. Stuttgart (Strecker und Schröder) Neudruck — (1968) New York (Johnson Reprint Corp.)
- WAAL, F.M.B. de (1978): Exploitative and Familiarity Dependent Support Strategies in Chimpanzees. *Behaviour*, 17, 268–312
- WALSH, M.N. (1971): Psychic Factors in the Causation of Recurrent Mass Homicide. In: WALSH, M.N. (Hrsg.): *War and the Humman race*. New York (Elsevier), 70–82
- WALTERS, R.H. und THOMAS, E.L. (1963): Enhancement of Punitiveness by Visual and Audiovisual Displays. *Can. J. Psychol.*, 17, 244–255
- WALTHER, F.R. (1961): Entwicklungszüge im Kampf- und Paarungsverhalten der Horntiere. *Jahrb. G. v. Opel Frighege Tierforsch.*, 3, 90–115
- (1966): *Mit Horn und Huf*. Berlin (Parey)
- WARNER, W.L. (1930): Murngin Warfare. *Oceania* 1, 457–482
- WEIDKUHN, P. (1968/69): Aggressivität und Normativität. Über die Vermittlerrolle der Religion zwischen Herrschaft und Freiheit. Ansätze zu einer kulturanthropologischen Theorie der sozialen Norm. *Anthropol.*, 63/64, 361–394
- (1969): Fastnacht–Revolte–Revolution. *Z. Relig. und Geistesgeschichte*, XXI, 289–306
- WEULE, K. (1916): *Der Krieg in den Tiefen der Menschheit*. Stuttgart (Kosmos, Ges. d. Naturfreunde, Franckh'sche Verlagshandlung)
- WICKLER, W. (1965): Über den taxonomischen Wert homologer Verhaltensmerkmale. *Die Naturwiss.*, 52, 441–444

- (1966): Ursprung und biologische Deutung des Genitalpräsen-
tierens männlicher Primaten. *Z. Tierpsychol.*, 23,
422–437
- (1967): Vergleichende Verhaltensforschung und Phylogenetik.
In: HEBERER, G. (Hrsg.): *Die Evolution der Organismen*. Bd. 1, 3. Aufl. Stuttgart (Fischer), 420–508
- (1969): *Sind wir Sünder? Naturgesetze der Ehe*. München (Droemer-Knaur)
- (1970): Soziales Verhalten als ökologische Anpassung. In:
RATHMAYER, W. (Hrsg.): *Verhandlungen der Deutschen Zoologischen Gesellschaft*. 64. Jahresversammlung 1970. Stuttgart (Fischer), 291–304
- (1971): *Die Biologie der Zehn Gebote*. München (Piper)
- (1972): *Verhalten und Umwelt*. Hamburg (Hoffmann und Campe)
- WIESSNER, P. (1977): *Hxaro: A regional system of reciprocity for reducing risk among the !kung San*. Ph. D. dissertation, University of Michigan, Ann Arbor
- (1983): *Style and Social Information in Kalahari San Projectile Points*. *American Antiquity*, 48, 253–276
- WILHELM, J.H. (1953): *Die !Kung-Buschleute*. *Jahrb. d. Museums f. Völkerkunde Leipzig*, 12, 91–189
- WILLIS, E. O. (1967): *The Behavior of the Bicolored Antbird*. Univ. Calif. Publ. Zool., 79. Berkeley (Univ. Calif. Press)
- WILMSEN, E.N. (1973): *Interaction, Spacing Behavior, and the Organization of Hunting Bands*. *J. Anthropolog. Research*, 29, 1–31
- WILSON, E. O. (1971): *Competitive and Aggressive Behavior*. In: EISENBERG, J. (Hrsg.): *Man and Beast, Comparative Social Behavior*. Washington (Smithsonian Inst.) 183–217

- (1974): Wettbewerb und Aggression bei Tier und Mensch. In: SCHMIDBAUER, W. (Hrsg.): Evolutionstheorie und Verhaltensforschung. Hamburg (Hoffmann und Campe), 259–294
- (1975): Sociobiology: The New Synthesis. Cambridge, Mass. (Belknap Press–Harvard UP)
- WINTSCH, H. U. (1973): Erziehung zur Friedfertigkeit. In: PLACK, A. (Hrsg.): Der Mythos vom Aggressionstrieb. München (List), 285–310
- WOODBURN, J. (1968): Stability and Flexibility in Hadza Residential Groupings. In: LEE, R.B. und DEVORE, I. (Hrsg.): Man the Hunter. Chicago (Aldine), 103–110
- WRIGHT, Q. (1965): A Study of War. Chicago (Chicago Univ. Press)
- YOUNG, M.V. (1971): Fighting with Food — Leadership, Values and Social Control in a Massim Society. Cambridge (Cambridge Univ. Press)
- ZASTROW, B. v. und VEDDER, H. (1930): Die Buschmänner. In: SCHULTZ-EWERTH, E. und ADAM, L. (Hrsg.): Das Eingeborenenrecht: Togo, Kamerun, Südwestafrika, die Südseekolonien. Stuttgart (Strecker und Schröder)

FILMELE MENȚIONATE ÎN TEXT DIN ARHIVA DE FILME ETOLOGICE A SOCIETĂȚII MAX PLANCK

- EIBL-EIBESFELDT. I. (1971): !Ko-Buschleute (Kalahari) — Schamweisen und Spotten (Humanethologisches Filmarchiv HF1). Homo 22, 261–266.
- (1971): !Ko-Buschleute (Kalahari) — Aggressives Verhalten von Kindern im vorpubertären Alter, Teil I und II (Humanethologisches Filmarchiv HF2 u. HF3). Homo 22, 267–278
- (1971): !Ko-Buschleute (Kalahari) — Aggressives Verhalten von Säuglingen (Humanethologisches Filmarchiv HF4). Homo 23, 292–297
- (1971): !Kung-Buschleute (Kungveld, Südwestafrika) — Geschwisterrivalität, Mutter-Kind-Interaktionen (Humanethologisches Filmarchiv HF41). Homo 24, 252–260
- (1981): Medlpa (Neuguinea) — Totentrauer (Humanethologisches Filmarchiv HF 75)

Weitere Filmpublicationen dieses Archivs sind in folgenden meiner Schriften genannt: «Die !Ko-Buschmannengesellschaft, Gruppenbindung und Aggressionskontrolle». München (Piper) 1972 und «Der vorprogrammierte Mensch». Wien (Molden) 1973.

BCU IAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PSIHOLOGIE

Dacă sexualitatea a fost principala problemă care a preocupat începutul secolului XX, agresivitatea distructivă preocupă începutul secolului XXI, în special prin urmările sale, care amenință însăși existența umanității. Etologia și etologia umană, ca discipline științifice, studiază dimensiunea bio-psihică a agresivității umane și încearcă să explice dintr-o perspectivă nouă în special aspectele distructive ale agresivității. Cartea de față, scrisă de unul dintre cei mai importanți discipoli ai lui Konrad Lorenz, se bazează pe cercetări directe asupra omului. Din această perspectivă, războiul, de exemplu, apare ca un mijloc de a rezolva probleme reale ale umanității, la care se va putea renunța doar când se vor găsi mijloace non-distructive de a rezolva aceleași probleme.

IRENÄUS EIBL-EIBESFELDT

este întemeietorul etologiei umane, autor al unor lucrări fundamentale în domeniu, cum ar fi *Tratat de etologie comparată* (1967) și *Tratat de etologie umană* (1986).

9 789737 072580 >

ISBN 978-973-707-258-0

www.edituratrei.ro